وەرزنامەی

ئێراناسی

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی وەرزانە دەریدەکات

ژمارە (٧) ساڵی دووەم، نیسانی ٢٠٢٣

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

- سیاسەتی بەرەو ڕۆژهەڵاتی ئێران لە نێوان ویست و واقیعدا
- شۆڕشی سپی و بەرهەڵستیی پیاوانی ئایینی
- پشکی خەڵکی کوردستان لە نارەزایەتییەکانی ئێران، فیشەك بوو!
- زمانی کوردی و ئایینزای سوننی لەناو دەستورێکی فارسی و ئایینزای شیعەدا

وەرزنامەی

ئێرانناسی

CFS
Center for Future Studies

گۆڤارێکە گرنگی بە توێژینەوەی ستراتیژی و ئایندەیی سەبارەت
بە ئێران دەدات، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی دەریدەکات

ژمارە (٧) ساڵی دووەم، نیسانی ٢٠٢٣

خاوەنی ئیمتیاز: سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی

سەرنووسەر: بارام مەجیدخان

بەڕێوەبەری نووسین: هەورامان فەریق کەریم

بۆردی ڕاوێژکاران:

د. یوسف گۆران
د. ئومێد رفیق فتاح
د. عابد خالد رسول
د. هەردی مەهدی میکە

هەڵەبڕ: هاشم خدر

دیزان: ڕەوشت محەمەد

شوێن: عێراق، هەرێمی کوردستان، سلێمانی،
کۆمەڵگەی زانکۆ، باڵەخانەی K، نهۆمی G، شووقەی 4)

Address: Iraq, Kurdistan, Slemani

Tel: (+964) 0773 836 3758 - (+964) 0751 833 9135

ناونیشانی ئەلیکترۆنی:

www.centerfs.org

Facebook: Center.of.Future.Studies

Instagram: centerfs

Email: info@centerfs.org

وەرزنامەی
ئێرانناسی

وەرزنامەی ئێرانناسی؛ گرنگی بە توێژینەوەی سراتیجی و ئایندەیی سەبارەت بە ئێران دەدات و سێ مانگ جارێک سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی بڵاویدەکاتەوە. ئامانجی گرنگیدانە بە لێکۆڵینەوە ستراتیجی و سیاسییەکانی ئێران و کارلێکە هەرێمایەتی و جیهانییەکان و کاریگەریان لەسەر هەرێمی کوردستان و ناوچەکە. مەودای کاری گۆڤاری ئێرانناسی بریتی دەبێت لە توێژینەوە لە سیاسەتی کورتمەودا و دوورمەودای ئێران و شرۆڤەی سیاسی و ستراتیجیی ئێران و ناوچەکە و توانای ئابووری، سەربازی، سیاسی و کولتووریی پەیوەست بە ئێران. مەرجە بابەتەکانی لەخۆگری دیدگای ئایندەی و ستراتیژی بن و سیناریۆکان و ئەگەرەکان بخەنەڕوو، لە پێناو سیاسەترێژیکردنی پەیوەندییەکانی هەرێمی کوردستان و ئێران. هەوڵێکە لە پێناو هاوکاریکردنی پرۆسەی سیاسەترێژی و سیاسەتی پەیوەندییەکانی هەرێمی کوردستان و ئێران.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

ناوەرۆك

سەروتار ئێران حیکایەتێکە دەبێت لە کۆتاوە بیخوێنینەوە

سرمقاله ایران حکایتی که باید از انتها خواند .... ● بارام مەجیدخان | ٤

توێژینەوە سیاسەتی بەرەو رۆژهەڵاتی ئێران لە نێوان ویست و واقیعدا

پژوهش سیاست نگاه به شرق ایران میان اراده و واقعیت .... ● تەحسین وسوعەبدوڵا | ٨

■ زمانی کوردی و ئایینزای سوننی لەناو دەستورێکی فارسی و ئایینزای شیعەدا

زبان کوردی و مذهب سنی درقانون اساسی ای فارسی و مذهب تشیع .... ● سەرووت عەبدوڵا | ٢٢

■ شۆرشی سپی و بەرهەڵستیی پیاوانی ئایینی

انقلاب سفید و مخالفت روحانیت .... ● یاسین عزمە | ٤٣

چاوپێکەوتن پشکی خەڵکی کوردستان لە نارەزایەتییەکانی ئێران، فیشەك بوو!

مصاحبه سهم مردم کردستان از نارضایتی های ایران، گلوله بود! .... ● لەگەڵ كامیل دلپەسەند | ٥٦

وەرگێران رۆڵی فرەچەشنی ئایین لە دژبەکییە کۆمەڵایەتییەکانی کوردستانی ئێران لە نیو سەدەی رابردوو

ترجمه نقش چندگانه دین درتضاد های اجتماعی کردستان ایران درنیم مقرن اخیر

.... ● سەید یاسین حوسێنی، حەسەن موحەددەسی گیلوایی، محەمەد باقرتاج ئەلدین | و. عەبدوڵا رەسولی | ٦٣

■ خوزستان و هەرەشە دەستکردەکانی شوناسی ئێتنیکی و ئایینزایی ناکۆک

خوزستان و تهدیدات برساخت هویت قومی و مذهبی متغایر

.... ● ئیبراهیم بەرزەگەر، غولام رەزا مەهنی زادە فەلاحی | وەرگێران: وەرزنامەی ئێراننـاسی | ٨٦

■ گوتاری میدیایی ئێران: دروستکردنی کاریگەری و هەژموون لە جیهانی عەرەبیدا

الخطاب الإعلامي الإيراني وصناعة التأثيروالنفوذ في العالم العربي

.... ● بوشوارياسين، وەرگێرانی بارام سوبحی | ١١٢

■ ئایندەی جووڵانەوە و نارەزاییەکانی ئێران لە بەردەم شکست و بەردەوامیدا

آيندەی جنبش و نارضايتی های ايران ميان شكست و ادامه

.... ● وەرگێران و ئامادەکردن: ژیلوان لەتیف یارئەحمەد | ١٤٠

کەسایەتی عەلی شەریعەتی

شخصیتها علی شریعتی .... ● ئامادەکردن: وەرزنامەی ئێرانناسی | ١٥٢

کتێبناسی گێرانەوەی قەیرانی ئەتۆمی ئێران؛ نهێنییەکانی دیبلۆماتکارێک

کتابشناسی روایت بحران اتمی ایران؛ ناگفتەهای یك دیپلمات .... ● ئامادەکردنی وەرزنامەی ئێرانناسی | ١٥٧

چەمکناسی دەستووری کۆماری ئیسلامی ئێران

مفهوم شناسی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران .... ● ئامادەکردن: هەورامان فەریق | ١٦٢

سەروتار

ئێران حیکایەتێکە دەبێت لە کۆتاوە بیخوێنینەوە

بارام مەجیدخان

جۆهان قەزوینیان لە کتێبی ئێران و ئەمریکا بە دیڕێک سەرنجمان دەبات کاتێک دەڵێت: «هەموو حیکایەتەکان لە سەرەتاوە دەستپێدەکەن. بەڵام بۆتێگەیشتن لە حیکایەتی ئێران هەمیشە دەبێت لە کۆتاوە دەستپێبکەین». دوا دێڕەکانی حیکایەتی مێژوویی ئێران هەمیشە سیاسەتمەداران و دەوڵەتدارانی جیهان ناچاربە گوێگرتن لە کۆتا حیکایەتی خۆی دەکات.

ژن، ژیان، ئازادی ئەو حیکایەتەیە کە کاریگەرییەکانی تا ئێستاش بەردەوامن. ئەگەرلێکۆڵینەوەی وردی بابەتیانە بۆ ئەو ڕووداوە دەگمەنەی ئێران بکەین ئەوا پەلکێشمان دەکات بۆ زۆرڕەهەندی شاراوەی مێژووی هاوچەرخی ئێران. وەک لایەنی کۆمەڵایەتی و ئابووری و یاسایی و دەستووری و بابەتی ئایین و ئایینزاکان، هەروەها بابەتی سیاسی نەتەوەیی و حوکمڕانی لە ئێران.

ئێران هەم لە ژێر فشاری قورسی ناوخۆیی و هەم فشاری نێودەوڵەتی کەوتە ژێرباری کاریگەرییەکانی ئەو بزووتنەوە مەدەنییەی گەلانی ئێران. بە تایبەت دەزگای دیبلۆماسی ئێران کە زۆرترین پاڵەپەستۆی نێودەوڵەتی لەسەرشان بوو. چاو خشاندنەوە بە سیاسەتە ناوچەییەکانی و بە تایبەت ئاساییکردنەوەی پەیوەندییەکانی لەگەڵ شانشینی سعودیە خاڵێکی وەرچەرخان بوو لە سیاسەتی ئێران.

پەیوەندییەکانی شانشینی سعودیە و ئێران، لە سەردەمی هاشمی ڕەفسەنجانی بونیادی دارێژرا و سەید محەمەدی خاتەمی جێبەجێی کرد. بەڵام کاتێک لە ساڵی (٢٠١٦) شانشینی سعودیە، شێخ نەمر لە سەرکردەکانی شیعەی سعودیە و چل و شەش کەس لە هاوڕێکانی لە سێدارە دا، ئێران وەک کاردانەوەیەک

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە
hewalname.com/ku

سەفارەتی سعودیەی لە تاران سوتاند. ئەمە دەسپێکی تێکچوونی پەیوەندییەکانی سعودیە و ئێران بوو. سەردەمی سەرۆکایەتی ئەحمەدی نەژاد ئەم پەیوەندییانە بەرەو ئاڵۆزتربوون ڕۆیشت، کە دۆخی نێودەوڵەتی ئێران لە گەڵ وڵاتانی جیهان و دۆسیە ئەتۆمیەکەی کەوتە ژێرباری گەمارۆی قوورسی نێودەوڵەتی. ئەم دۆخە تازەیە پەیوەندی ئێران و شانشینی سعودیەی ئاڵۆزترکرد، بە دەستخستنە ناوکێشەی یەمەن ویارمەتیدانی حوسیەکان. هێرش کردنە سەردامەزراوە نەوتییەکانی سعودیە، لە لایەن حوسیەکان و پشتیوانی کردن لە حکومەتی سووریا و پشتیوانی لە حزبوڵلای لوبنان و دەستخستنە ناوکاروباری عێراق، ئاسایشی ناوچەکەی ئاڵۆزترکرد.

لە هەمانکاتدا بە کشانەوەی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە ڕێککەوتننامەی ئەتۆمی لەگەڵ ئێران، فشارەکانی سعودیە و ئیسرائیل و ئەمریکا بۆ سەرئێران پەرەی سەند. ئێران و ئیسرائیل لە دۆخی شەڕێکی نهێنی و شاراوە، ڕووبەڕووی یەکدی وەستاون. گەمارۆکانی سەرئێران کاریگەریی زۆری لە سەرئەو وڵاتە بەجێهێشت. دابەزینی بەهای تمەنی ئێرانی و سەرهەڵدانی ناڕەزاییەکان لە دژی حکومەتی ئێران، دۆخێکی تازەی بە سەرئێراندا سەپاند، کە ئەم شەڕە سیاسییە لە تەک شانشینی سعودیە هیچ براوەیەکی نابێت. بۆیە ئێران بڕیاریدا کە وەرچەرخانێک لە سیاسەتی ناوچەیی خۆیدا بکات بە ئامانجی هێورکردنەوەی دۆخە نێودەوڵەتیەکەی.

پاش دوو ساڵ لە نێوەندگیری عێراق، لە ئەنجامدا بە هەوڵی حکومەتی چین ڕێککەوتننامەیەک لە نێوان هەردوو وڵات بە ئەنجام گەیشت کە پێک هاتووە لە هەشت بڕگە:

١. ئاسایشی هەرلایەک ئاسایشی ئەوی ترە.
٢. وەهمی هەژموونی بەلاوە بنێن.
٣. بۆبەدیهێنانی هەیکەلی نوێی ئاسایشی کەنداو، هاوکاربن بۆکاری پێکەوەیی.
٤. ڕکابەری ناتەندروست لە سووریا و عێراق و یەمەن و لوبنان وەلاوە بنێن و هاوکاری بونیاتنەربکەن بە ئاڕاستەی چارەسەری گرفتەکان.
٥. لەگەڵ کەمینە مەزهەبییەکانی یەکدی وەک هاونیشتمانی پلە یەک هەڵسوکەوت بکەن.
٦. بۆ هێورکردنەوەی ئاڵۆزییەکان لەگەڵ ئەمریکا هاوکاری یەکدی بن.
٧. بۆبە گژاچوونەوی چەکی کۆکوژ، تیرۆریزم و تائیفیەت هاوکاری هاوبەشیان هەبیت.
٨. ئێران و ئیسرائیل بە کرداری لە دۆخی نیوەشەڕدان، چین لەگەڵ هەردوو وڵات پەیوەندی باشی هەیە. چین هەوڵدەدات کە ئاگربەست لە نێوان هەردوو وڵاتدا بکات.

کۆی ئەم دۆخە تازەیەی ئێران، لاپەڕەیەکی نوێیە و سەردەمێکی نوێیە لە گۆڕانکاری بونیادی لە سیاسەتی ناوچەیی ئێران. پێدەچێت داهاتووی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ئاسایشی کەنداو سەردەمێکی نوێ لە سەقامگیری بە خۆیەوە ببینێت.

لەسەرئاستی ناوخۆ و لە پاش بەیاننامەکەی میرحسەینی موسەوی کە ئاڕاستەی گەلی ئێرانی کرد، بە

ئاشکرا داوای گۆڕینی دەستووری ئێران و پێکهێنانی ئەنجومەنێکی هەڵبژێردراوی خەڵکی کرد بۆ داڕشتنەوەی دەستوورێکی نوێ کە لەگەڵ داخوازییەکانی خەڵکی ئێران بگونجێت. ئەم بۆچوونانەی موسەوی کاردانەوەی زۆری لێکەوتەوە. چ لە ئاستی دەرەوەو و چ لەسەرئاستی ناوخۆ. دەستووری ئێران لە پاش شۆڕشی ئیسلامیی ئێران بە نزیکەی دە ساڵ دوای شۆڕش، دەستووری ئێران هەموارکرایەوە. گرنگترین بابەتی هەموارەکەش، گۆڕینی سیستەمی سیاسی ئێران بوو، کە سەرۆک لە پۆستی وەزیران لابرا و سیستەمی سەرۆکایەتی جێگیر کرا. بەڵام ئەم هەموارە هیچ کاریگەریی لەسەرخودی کۆمارەکە نەبوو، بەوەی کە مەودای ئازادییەکان و خواستی جەماوەرتێیدا ڕەنگ بداتەوە. هەموارکردنی دەستوورلە ئێران و لە ژێر چەتری کۆماری ئیسلامیی ئێران مەودای کاری سیاسی و حیزبی لە ئێران نەگۆڕی.

خواستی نەیارانی حکومەت بۆگۆڕینی بنچینەیی دەستوورلەگەڵ پەیامەکەی موسەوی یەکانگیربوون، بەوەی کە ئۆپۆزسیۆنی ناوەوە و دەرەوەی وڵاتی خستە قۆناغێکی نوێ لە درێژەدان بە خۆپیشاندانەکان. ئێران سەرکەوتوو بوو لەوەی درز بخاتە ناو بەرەی ئۆپۆزسیۆنی دەرەوە، لە سەرقاڵ کردنیان بە جەدەل موناقەشەی تیۆری لە نێوان هەرشەش باڵەکەی ئۆپۆزسیۆنی ئێرانی. ئەوگومانانەی بەهێزترکرد کە ئەوان ناتوانن وەک ئەڵتەرناتیڤێکی بەهێزو بە بێ هەبوونی یەکڕیزی بۆدەستنیشانکردنی سەرکردایەتییەکی بەهێز بۆ ئەوجووڵانەوەیە ئاسۆیەکی ڕوون بخەنە پێش چاوی گەلی ئێران.

ئێراننامی دوبارە خواستی ئەوەی هەیە کە بەشێک لەوگرفت و ئاڵنگاریانەی کە لە ئێرانی ئەمڕۆ بەدی دەکرێن، لە چوارچێوەی چەندین لێکۆڵینەوە و وەرگێرانی بەسوود، پێشکەش بە خوێنەرانی خۆی بکات. دەرگای خۆی بەڕووی ئێراننامان و لیکۆڵیاران ئاوەڵا بکات بۆکردنەوەی دەروازەی زیاتربۆناسینی ئێران بە گشتی و خەسڵەتە سیاسی و کەلتووری و ئابووری و ستراتیجییەکانی ئێران بە تایبەتی.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

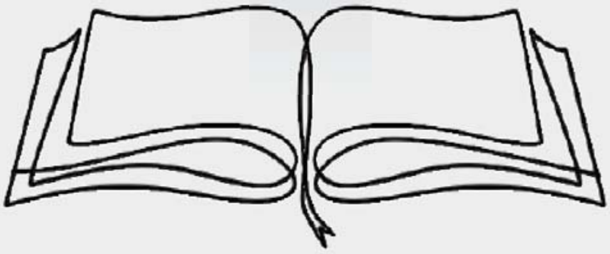

توێژینەوە

ئێرانناسی

سیاسەتی بەرەو ڕۆژهەڵاتی ئێران لە نێوان ویست و واقیعدا

توێژەر: تەحسین وسو عەبدوڵڵا

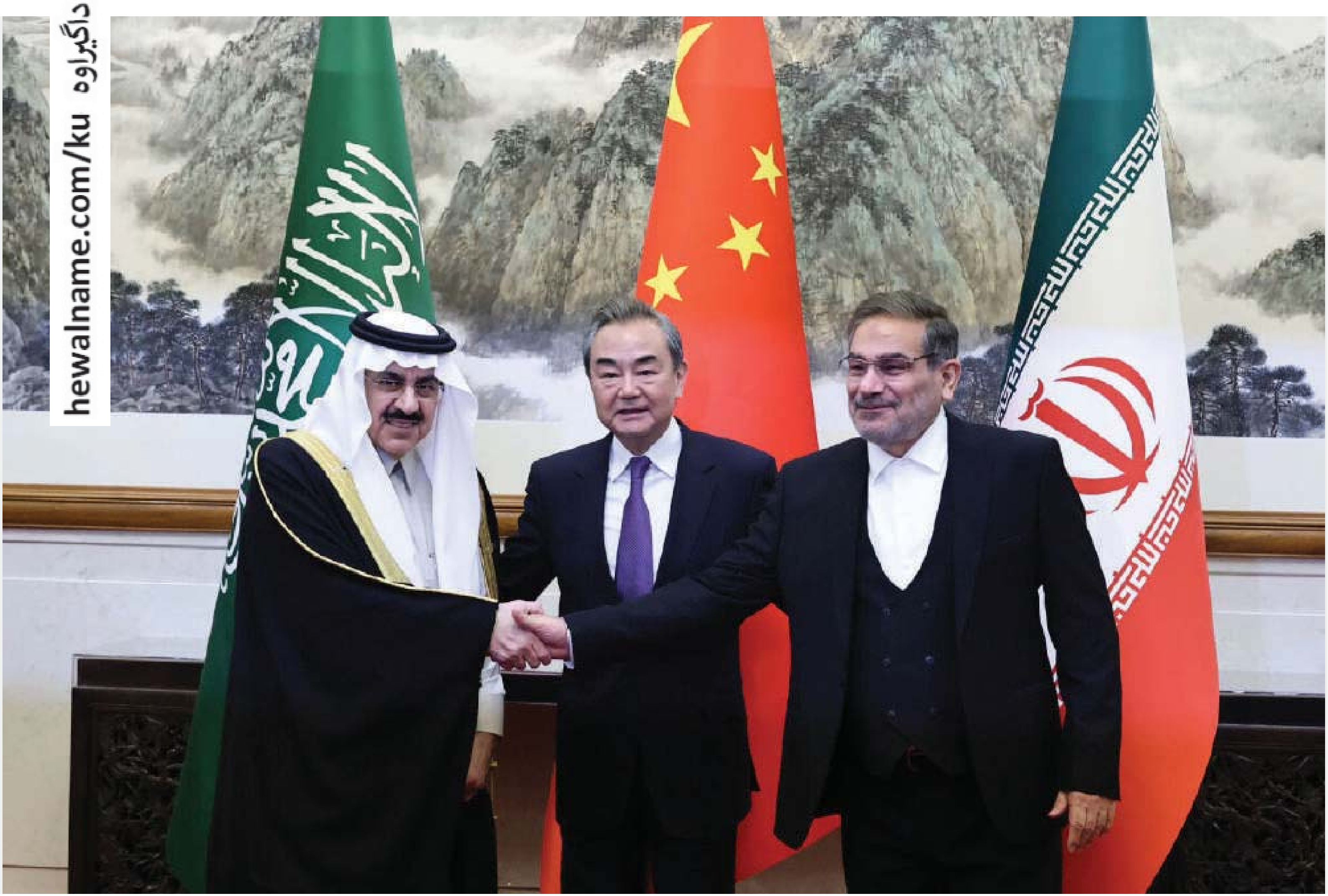

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

١-بەرایی

ئاراستەی سیاسەتی بەرەو ڕۆژهەڵات لەلایەن ئێران زیاتر بە ئامانجی دروستکردنی هاوسەنگییەکی نێودەوڵەتییە، بۆ ئەوەی یارمەتی تاران بدات لە بەردەم هەڵمەتی زنجیرەی ئابلوقە جۆراوجۆرەکان بەمەبەستی وەستاندن یان کەمکردنەوەی کاریگەرییەکانە، تا بتوانێت بەردەوام بێت لە بەرەنگاربوونەوەی سیاسەتی ڕۆژئاواییەکان بە تایبەتی ئەمریکا، لە هەمان کاتیشدا بەرگریکردن لە سەربەخۆیی خۆی، بەڵام ئەگەر بە دیدێکی قووڵتر لە پرسەکە بڕوانرێت ئەوا چوارچێوەی ڕێکخستنی ئەو ئاراستەیە ئاماژەیە بۆ ستراتیژییەکی فراوانترکە ئامانجی سەرەکی خۆی لەوەدا دەبینێتەوە کە تاران بتوانێت لەگەڵ زلهێزەکانی ئاستی جیهانیدا بوەستێت وەک هێزێکی باڵا دەست لەبەردەم هێزی دژبەرو ناکۆک. لە دوای دەستبەکاربوونی ئیبراهیم ڕەئیسی وەک سەرۆک کۆمار نزیکبوونەوەی سیاسەتەکانی بەرەو ڕۆژهەڵات گەواهیدەری ئەو واقیعەیە کە بۆتە جێگەی گفتوگۆی نوخبەگەرایی و مشتومڕی سیاسی لەسەرپرسەکە وەک چوارچێوەیەکی ستراتیژی گرنگ لە ئاستی سیاسەتی دەرەوەی ئێران.

هاوکات لەگەڵ نزمبوونەوەی ئاستی پەیوەندییەکانی ئێران لەگەڵ وڵاتانی ڕۆژئاوا لە ژێر ڕۆشنایی دەرئەنجامە چاوەڕوانکراوە ئابوورییەکانی ڕێککەوتنامەی ئەتۆمی بۆ سەر ئێران، ئاراستەی سیاسەتی حکومەتی تاران بەرەو ڕۆژهەڵات بە چڕی دەستی پێکرد، ئەمەش وەک کاردانەوەیەک بوو بەرامبەرڕۆژئاوا، بۆ ئەوەی تاران بە دەوڵەتانی ڕۆژئاوا بڵێت ئیدی لە بەرامبەرسیاسەتە ئابلوقەدارەکانی ڕۆژئاوا کارتەکانی بەکاردێنی و کاریگەری ئەرێنیشی بۆ سەر دۆخی گشتی دەوڵەتی ئێران دەبێت.

لێرەدا کۆمەڵێک پرسیاری گرنگ بەرەو ڕوومان دەبنەوە لە بابەتی نزیکبوونەوەی تاران بەرەو ڕۆژهەڵات، یان سیاسەتی بەرەو ڕۆژهەڵاتی تاران، کە دەکرێت گرنگترین پرسیارەکان بریتی بن لەوەی ئایا بژاردەی سیاسەتی تاران بەرەو ڕۆژهەڵات لە چوارچێوەی سیاسەتی کاردانەوەیە یاخود هەڵقووڵاوی دیدگا و ڕوانگەیەکی ستراتیژی نوخبەی سیاسی دەسەڵاتدارە لە تاران؟ ئایا ئەو بژاردەیە تاران بەرەو چ ئاکامێک دەبات؟ لەم توێژینەوەیەدا، سەرنج دەخەینە سەر دوایین پێشهاتەکانی پەیوەست بەم ئاراستەیە، دوای وردەکاری ڕەهەندەکانی، ماناکانی و ئەزموونی پێشووی ئێران لەگەڵیدا، بۆ تێگەیشتن و خستنەڕووی زیاتری ئەو ئاراستەیە پێویستە سیاسەتی دەرەوەی ئێران و پەیوەندییەکانی لەگەڵ ڕووسیا و چین بەتایبەتی جێگەی سەرنج و لێکدانەوە بێت.

٢- سیاسەتی دەرەوەی ئێران: مشتومڕی کرانەوە بەرەو دونیای دەرەوە

مۆدێلی چینی نوێنەرایەتی یەکێک لەو مۆدێلە گەشەسەندووە هاوچەرخانە دەکات کە سەرنجی زۆری جیهانی بە لای خۆیدا ڕاکێشاوە، ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی دەوڵەتانی جیهان لە هەوڵی بەردەوامدا بن بۆ خۆ نزیک کردنەوە لەگەڵ ئەو مۆدێلە نوێیە. لە ئێران پرسی دروستکردنی پەیوەندی ستراتیژی درێژخایەن لەگەڵ چین بە یەکێک لە بابەتە هەرە هەستیارو گرنگەکان دادەنرێت، کە ئەولەویەتەکانی سیاسەتی دەرەوە

دیاریدەکات، ئەمەش بووەتە هۆی گفتوگۆی تیۆری و مشتومڕی سیاسی زۆر لە ئێراندا.

لە دوای کۆتایی هاتنی شەڕی ئێران و عێراق و هاتنی هاشمی ڕەفسەنجانی وەک سەرۆک کۆمار، پرۆسەی کرانەوەی ئێران بەڕووی دونیای دەرەوە دەستیپێکرد، بەتایبەت سیاسەتی پراگماتیزم کە بنەمای بەرژەوەندییەکانی کردە پێوەر بۆ دروستکردنی پەیوەندی لەگەڵ جیهانی دەرەوە نەک بنەمای ئایینی و مەزهەبی بۆ ئەوەی بتوانرێت ئابووری وڵات ببووژێنێتەوە و گەشەسەندنی ناوخۆیی دەستپێبکات، ئەمەش دوای ئەو دەرئەنجامە خراپەبوو کە جەنگی هەشت ساڵەی لەگەڵ عێراق بەسەر سەرجەم سێکتەرەکانی هێنابوو. پێویستییەکانی ئەو قۆناغە گەلی ئێرانی گەیاندە ئیدارەیەک کە لە بانگەشەی هەڵبژاردنەکانیدا سەرنجی لەسەر «ئاوەدانکردنەوە» لە ناوخۆ و « ئارامی و دەستەبەری سەقامگیریی» لەگەڵ دونیای دەرەوە بێت. ئەم جۆرە میکانیزمە لە سیاسەتی دەرەوە لەژێر کاریگەریی ئەو ئاڕاستەیەدا بوون کە چین پەیڕەوی دەکرد،، بەو واتایەی کە مۆدێلێکی چینی، ئەوکات چین پەیوەندییە دەرەکییەکانی خۆی لەگەڵ ئەمریکا و وڵاتانی ڕۆژئاوایی لە قۆناغی ئاساییکردنەوەدابوو لە پێناو گەشەپێدانی ئابووری لە ناوخۆ. بەمەش ئیدارەی ڕەفسەنجانی هاندا بۆ ئەوەی سیاسەتی ئاساییکردنەوەی پەیوەندییەکان لەگەڵ دراوسێکانیدا دەستپێبکات١.

لەگەڵ هەڵبژاردنی محەمەد خاتەمی بە سەرۆک کۆمار لە ساڵی ١٩٩٧ وەک ڕەوتێکی چاکسازیخواز، ئاستی گرنگیدان بە گەشەپێدانی ئابووری ڕووی لە نزمبوونەوە کرد لەبەرئەوەی کارنامەی خاتەمی سەنتەری گەشەپێدانی سیاسی بوو لە ئاستی ناوخۆییدا. بەم شێوەیە سیاسەتی دەرەوە کە داوای هێورکردنەوەی دەکرد لەپەیوەندییەکانی لەگەڵ دونیای دەرەوە بەردەوام بوو، هاوشان لەگەڵ بەردەوامیدان بە گەشەسەندنی سیاسی لە ئاستی ناوخۆیدا. بە واتایەکی دیکە دەکرێت بگوترێت سەرۆک خاتەمی ئەولەویەتی حکومەتی لە گەشەسەندنی ئابوورییەوە گۆڕی بۆ ئەولەییەتی گەشەپێدانی سیاسی. سەرۆک کۆماری پێشوو مەحمود ئەحمەدی نەژاد (٢٠٠٥-٢٠١٣) دیدگایەکی خستەڕوو کە جیاوازییەکی ڕیشەیی لەگەڵ دیدگاکانی پێش خۆیدا هەبوو، ئیتر هێورکردنەوە لەگەڵ وڵاتانی ڕۆژئاوایی لە دیدگای ئەحمەدی نەژاددا لە پێشینەی کاردا نەبوو، بەڵکو بە پێچەوانەوە سیاسەتی گوتاری توند بەرامبەر ڕۆژئاوا بوو بە یەکێک لە تایبەتمەندییە هەرە دیارەکانی سەردەمی نەژاد، ئەمەش بەو مانایە دێت کە سیاسەتی ناوخۆی دابڕاند لە سیاسەتی دەرەوە. ئەحمەدی نەژاد گرنگییەکی ئەوتۆی نەدا بە سیاسەتی دەرەوە لە پێناو گەشەپێدانی ئابووری ناوخۆیی. لەسەردەمی نەژاددا بۆ یەکەمینجار لە مێژووی ئێراندا باس لە بەرەو ڕۆژهەڵات وەک هەڵبژاردەیەکی ستراتیجی کە بەرژەوەندی نەتەوەیی ئێران مسۆگەر دەکات دەستیپێکرد. ئەم ڕەوتە لە ئەنجامی زیادبوونی گوشارەکانی ڕۆژئاوا بوو لەسەر تاران، کە مەلەفی ئەتۆمی ئێرانی بۆ ئەنجومەنی ئاسایش گواسترایەوە و لە ئەنجامدا بڕیاری ئابلۆقەکان دەرکرا، کەڵەکەبوونی ئەوانە بارگرانی قووسی لەسەر ئابووری ئێران بەجێهێشت، کە بە هەڵمەتی «سزاکانی پەکخستن»ی حکومەتی تاران ناسران بەتایبەت لەسەردەمی باراک ئۆباما سەرۆکی پێشووی ئەمریکا.

دوای هەشت ساڵ لە سیاسەتی دەرەوەی دژە ڕۆژئاوا کە داوای ئاڕاستەیەک بەرەو ڕۆژهەڵاتی دەکرد،

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

ئێرانییەکان دەنگیان بە بەرنامەی ڕۆحانی دا، کە قسە و سیاسەتی ئەوی بۆ«مۆدێلی چینی» گەڕاندەوە. ڕۆحانی لە کاتی بانگەشەی هەڵبژاردنەکاندا لە وتارێکدا کە لە دیدگای ڕەفسەنجانی نزیک بووەوە، بیری ئێرانییەکانی هێنایەوە کە سیاسەتی دەرەوە دەبێت خزمەتی گەشەسەندنی ئابووری لە ناوخۆدا بکات، ئەمەش وەک ئاماژەیەک بۆ پێویستی ئاساییکردنەوەی پەیوەندییەکانی تاران لەگەڵ جیهانی دەرەوە بەتایبەت ڕۆژئاوا، بەم شێوەیە ئێران لە دەروازەی ئەتۆمیەوە گەڕایەوە سەر مۆدێلی چینی. سەرۆک کۆماری پێشووی ئێران حەسەن ڕۆحانی ئاماژەی بەوە دەکرد کە بەردەوامیی بەرنامەی ئەتۆمی نابێت ڕێگری لە سوڕانی چەرخی ئابووری بکات. ٢

ڕۆحانی لەسەر ئاستی سیاسەتی دەرەوە تیشکی خستەسەر هێورکردنەوەی قەیرانی ئەتۆمی وەک میحوەرێک بۆ یەکخستنەوەی ئێران بە زنجیرە بەهای جیهانی و بەم شێوەیە پەرەپێدانی ئابووری وڵاتی ڕوونکردەوە. ڕۆحانی باسی مۆدێلی چینی دەکرد و ناوەندەکانی لێکۆڵینەوەی ستراتیجی بەرلە هەڵبژاردنی وەک سەرۆک کۆمار چەندین کتێب و لێکۆڵینەوەی لەسەر ئەو مۆدێلە بڵاوکردبووەوە و سوودەکانی ئەو مۆدێلەی بۆ ئێران دەخستەڕوو. لەسەربنەمای ئەو مۆدێلە و دەستبەکاربوونی وەک سەرۆک کۆمار، ڕۆحانی دەستیکرد بە چالاککردنی دیپلۆماسی ئەتۆمی، دیدگاکانی خۆی لە چوارچێوەی کتێبێکدا خستەڕوو، بە پێی مۆدێلی چینی، ناچاربوو لە ئاستی پەیوەندییە دەرەکییەکانیدا پرسی ئەتۆمی هێور بێتەوە بۆ ئەوەی بە تێکەڵکردنی ئابووری ئێران لەگەڵ ئابووری جیهانیدا بەرەو گەشەسەندنی ئابووری هەنگاو بنێت. ئەو هەوڵە گەیشتە لوتکە کاتێک بە واژۆکردنی ڕێککەوتنێکی ئەتۆمی کە لە ساڵی ٢٠١٥ کۆتای هات، ئەمە بە دەستکەوتێکی گرنگی سەردەمی ڕۆحانی لە سیاسەتی دەرەوەیدا هەژماکرا. بەڵام سەرۆکی پێشووی ئەمریکا دۆناڵد ترامپ کشانەوەی خۆی لە ڕێککەوتنی ئەتۆمی ڕاگەیاند و دەستیکرد بە هەڵمەتی فراوانکردنی سزاکان و سەپاندنی ئابڵوقەی ئابووری نوێ بەسەر تاران، حکومەتی ڕۆحانی ستراتیژیەتی ئەولەویەتی گەشەسەندنی ئابووری بەرەو «بەرخۆدانی ئابووری» گۆڕی، ئەمەش کۆتایی بە مۆدێلی چینی لە ئێران بۆ ماوەیەک هێنا و قۆناغێک دەستیپێکرد کە تا ئەمڕۆش بەردەوام بوو، لە تێکچوونی پەیوەندییەکان لەگەڵ وڵاتانی ڕۆژئاوایی و پەیڕەوکردنی سیاسەتی بەرگەگرتن و وەستانەوە بەرامبەر سزاکانی ڕۆژئاوا٣ .

٣- هۆکار و ڕەهەندەکانی ئاڕاستەی ڕۆژهەڵات

کاتێک سەرۆکی پێشووی ئەمریکا دۆناڵد ترامپ مۆدێلی لە ڕێککەوتنی ئەتۆمی کشایەوە و سزای تاکلایەنەی بەسەر ئێراندا سەپاند، ئەم هەنگاوەی ئەمریکا جارێکی دیکە دەروازەی کرانەوەی زیاتری تاران بەرەی ئاڕاستەی ڕۆژهەڵات کردەوە، لەبەرئەوەی گەڕانەوەی سزاکانی ئەمریکا بەسەر تاران و هەروەها سەپاندنی کۆمەڵێک سزای نوێ ئێرانیان خستە بەردەم دوو بژاردە یان دەستەوەستان و گەڕانەوە بۆ گەشەی سیاسی ناوخۆیی، یان گەڕان بە دوای دەروازەیەکی ترکە بتوانێت وەک بەدیل لەبەرامبەرڕۆژئاوا پەنای بۆ ببات لە پێناو کەمکرنەوەی کاریگەری سزاکان، لەم بارودۆخەشدا چین لە پاڵ ڕووسیا باشترین بژاردەیە کە تاران پەنای بۆ ببات بە مەبەستی پێکانی دوو ئامانجی سەرەکی؛ یەکێکیان پەیوەستە بە چۆنیەتی پاراستنی

نیزامی سیاسی لەبەرامبەرهەڕەشە ناوخۆیی و دەرەکییەکان، ئامانجی دوومیش بەکارهێنانی هەریەکە لە چین و ڕووسیا وەک کارتی فشارلەبەرامبەرڕۆژئاوا بۆ هاوسەنگ کردنی هاوکێشەکان لەگەڵ ئەمریکا٤.

لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ٢٠٢١دا هاووڵاتیانی ئێرانی خۆیان لەبەردەم دوو بژاردەدا بینیەوە: یەکەمیان هەڵبژاردنی کەسایەتییەکی نزیک لە ڕۆحانی بەو هیوایەی کە ئیدارەی ئەوکاتی ئەمریکا ئەولەویەتەکانی بگۆڕێت و بگەڕێتەوە بۆ جێبەجێکردنی ئەو ڕێککەوتنەی کە لە ساڵی ٢٠١٥دا واژۆکرابوو، بژاردەی دووەم؛ هەڵبژاردنی کەسێک کە ئەو سیاسەتە بگۆڕێت لە ڕێگەی کارنامە و ئەولەویەتی سیاسەتی دەرەکی جیاوازلە قۆناغەکانی پێشووتر.

دەرئەنجام لەگەڵ هەڵبژاردنی ئیبراهیم ڕەئیسی وەک سەرۆک کۆمار، ڕەوت یان ئاڕاستەی سیاسەتی تاران گەڕایەوە بۆڕۆژهەڵات، بەڵام بە پاڵنەرێکی بەهێزترلە جاران، بۆئاڕاستەکردنی سیاسەتی دەرەوەی ئێران و بەڕێوەبردنی ئابووری وڵات بە شێوەیەکی جیاواز، سیاسەتی ڕەئیسی ئامانجی ئەوە بوو کە تیشک بخاتە سەرتوانا ناوخۆییەکان و نزیکبوونەوە لەگەڵ وڵاتانی ڕۆژهەڵات بە تایبەتی هێزەکانی ئاسیا، چین، هیندستان و ڕووسیا، واتە نزیکبوونەوە لە زلهێزەکان بە پێی ڕوانگە و ستراتیژییەتەکانی ئێران، بە مەبەستی کەمکردنەوەی قورسایی ئەو سزا یەکلایەنانەی کە سەپێنراون لەسەروڵات. بەپێی ئەم دیدگایە مەرج نییە گەشەسەندنی ئابووری بە ڕێککەوتن لەگەڵ وڵاتانی ڕۆژئاوا تێپەڕێت. ڕەئیسی زۆر بە ڕوونی ئاماژەی دا بەوەی کە توناکانی وڵات تەرخان ناکەن بۆ چاوەڕوانی دەرئەنجامی ڕێککەوتنی ئەتۆمی لەگەڵ وڵاتانی ڕۆژئاوا بەڵکو خاڵی جەخت کردنەوە ووەستان لەسەری بریتییە لە دۆزینەوەی دەروازەی دیکە بۆ بەردەوامیدان و بەهێزکردنی پایەکانی ڕژێم و پارێزگاریکردن لە ئابووری وڵات٥.

هەرچەندە لەگەڵ وڵاتانی ٥+١ بەردەوام بوو لە دیپلۆماسی ئەتۆمی، بەڵام زۆرکاری کرد بۆدروستکردنی پەیوەندی پتەو لەگەڵ زلهێزە تازەپێگەیشتووەکان، لێرەدا دەتوانرێت چوار ڕەهەند و مانای جیاواز بۆ ستراتیژییەتی ئاڕاستەی سیاسەتی بەرەوڕۆژهەڵاتی تاران دەستنیشان بکەین٦ :

یەکەم ؛ ئەم ڕەوتە یان ئاڕاستەیە وەک بەدیلێک لەسەرئاستی نێودەوڵەتی بۆڕەتکردنەوەی وڵاتانی ڕۆژئاوا بۆ کۆتایهێنان بە گۆشەگیری ئابووری و سیاسی ئێران بەدیدەکرێت. واتە ئەگەری پەرەپێدانی پێگەی خۆی لە ئاستی نێودەوڵەتیدا لە ڕێگەی هاوپەیمانە ڕۆژهەڵاتییەکان بەبێ ئەوەی پشت بە دەوڵەتانی ڕۆژئاوا ببەستێت.

دووەم؛ ئەم جۆرە سیاسەتە دەرگا ئابوورییەکان بۆ ئێران دەکاتەوە کە وای لێدەکات کاریگەرییەکانی سزا ئابوورییەکانی ئەمریکا یەکەمجارکەم بکاتەوە، بتوانێت پەرە بە کەرتە ئابوورییە گرنگەکانی بدات کە لەلایەن ڕۆژئاواوە سزا دراون، ئامانجی سەرەکی لێرەدا داڕشتنەوەی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانی تارانە بە شێوەیەک کە بتوانێت کاریگەرییەکانی ئەوسزایانە لەسەرئابووری وڵاتەکەی کەم بکاتەوە. بە واتایەکی تر، ڕژێمی دەسەڵاتدارلە تاران پێیوایە ڕووکردنە هاوپەیمانە ڕۆژهەڵاتییەکان ڕاستەوخۆ کاریگەر دەبێت لەسەر گەشەپێدانی ناوخۆیی و سوک کردنی کاریگەری سزا ئابوورییەکان، کە ئەمریکا سەپاندوویەتی بەسەریدا.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

سێهەم: ئەم ئاڕاستەیە گوزارشت لە بەرژەوەندییە نێودەوڵەتییەکانی ئێران لە قۆناغی ئینتقالی لە ئاستی سیستەمی نێودەوڵەتیدا دەکات، ئەوەی مەبەستە ئەوەیە هاوتەریبی و پاراستنی باڵانسی ئێرانە لەگەڵ زلهێزەکان (چین لە پلەی یەکەم و ڕووسیا لە پلەی دووەم) لە بەردەم زلهێزە باڵادەستەکان (ئەمریکا)، چونکە نوخبەی دەسەڵاتداری سیاسی، ئیدارەی ئیبراهیم ڕەئیسی و ستراتیژیستەکانی ئێران پێیانوایە جیهان بەشێوەیەکی گشتی لەبەردەم گۆڕانکاریدایە بۆیە وا پێویست دەکات تاران خۆی بۆ داهاتووی سیستەمی نێودەوڵەتی ئامادە بکات بۆ ئەوەی لە دیزاینکردنی گۆڕانکارییەکان لەسەر ئاستی جیهانی بەشداربێت.

چوارەم: دەتوانرێت باس لە ڕەهەندێکی ناوخۆیی بکرێت بۆ ئاڕاستەی سیاسەتی بەرەو ڕۆژهەڵات، لەبەرامبەر ئاڕاستەی ڕەوتی "ڕیفۆرمخواز" و "میانڕەو" کە پشتگیری لە سیاسەتی بەرەو ڕۆژئاوا دەکەن، بۆیە دەسەڵاتی سیاسی دەیەوێت لە ڕێگەی سیاسەتی بەرەو ڕۆژهەڵات هاوسەنگییەکی نێودەوڵەتی دروست بکات.

ئاڕاستەی سیاسەتی بەرەو ڕۆژهەڵات بژاردەیەکی ستراتیجییە بە ئامانجی ڕێکخستنی پێگەی نێودەوڵەتیی ئێران بە دووبارە چوارچێوەدان بە ڕەوتە نێودەوڵەتییەکانی ئێران و کەمکردنەوەی کاریگەرییەکانی هەوڵەکانی وڵاتانی ڕۆژئاوا بۆ گوشارخستنە سەر ئێران بە دابڕانی ئێران لە ئابووری جیهانی لە هەندێک کاتدا و سنووردارکردنی کردەوە نێودەوڵەتییەکانی لە چوارچێوەی دامەزراوەکانی «سیستەمی نێودەوڵەتی»دا. تاران ئامانجیەتی لە ڕێگەی ئەم جۆرە سیاسەتەوە لەم بارودۆخەی ئێستادا و دەرکەوتنی نیشانەکانی هەڵوەشاندنەوەی سیستەمی ناوچەیی لە ژێر دەسەڵاتی ئەمریکا، کاریگەری هەبێت لەسەر بەرزکردنەوەی ئاستی هاوکاری ناوچەیی لەگەڵ هاوسەنگی نێودەوڵەتی.

جەختکردنەوە لەسەر ناوچەکە بە ڕەهەندە نێودەوڵەتییەکانییەوە، دەروازەیەکی نوێ دەکاتەوە بۆ ئەوەی دەسەڵاتی سیاسی لە ئاستی ناوخۆیشدا وەک پرسێکی ستراتیژی نیشان بدات، لە کاتێکدا کە ئیدارەکانی پێشوو زیاتر گرنگییان بە ڕەهەندی نێودەوڵەتی دەدا، بۆیە لێرەدا دەکرێت باسی سیاسەتی بەرەو ڕۆژهەڵات بکەین وەک هەوڵێک بۆ گەڕاندنەوەی هاوسەنگی بۆ ئاڕاستە نێودەوڵەتی و ناوچەییەکانی ئێران، لەگەڵ ڕەهەندە ناوخۆییەکان ٧.

٤- پتەوکردنی پەیوەندییەکانی ئێران لەگەڵ ڕووسیا لە نێوان واقیعی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی وڕوانگەی ستراتیژییدا

پەیوەندی تاران لەگەڵ مۆسکۆ لەسەردەمی دوای ڕوخانی ڕژێمی شا و هاتنە ئارای ڕژێمی کۆماری ئیسلامی لە کۆتایی حەفتاکانی سەدەی ڕابردوو دەرفەتێکی گونجاوی هێنایە کایەوە بۆ ئەوەی پەیوەندییە دوو قۆڵییەکانیان بەرەوپێش ببەن، هەروەها دوورکەوتنەوەی تاران لە واشنتۆن وپچڕانی تەواوی پەیوەندییە سیاسی و دبلۆماسییەکان هاندەرێکی دیکەی سەرەکی بوو لەوەی کە ئاستی پەیوەندییەکانی نێوان ئێران و ڕووسیا ڕەهەندێکی ستراتیژی وەربگرن، بەتایبەتی دوای ئەوەی ڤلادیمێر پۆتین دەگاتە ترۆپکی دەسەڵات لە ساڵی ٢٠٠٠. لەگەڵ پەرەسەندنی پەیوەندییە دووقۆڵییەکان وردەوردە لە ڕەهەندی سیاسییەوە بۆ

بوارەکانی دیکەی وەک هاوکاری سەربازیی، بارودۆخی نێودەوڵەتی و پێشهاتە ناوچەییەکان یارمەتیدەربوون بۆ پەرەپێدانی پەیوەندییەکانی نێوان هەردوو وڵات٨.

لە کاتێکدا کە ڕووبەڕووبوونەوەی سیاسەتی ڕۆژئاوا، ئێران و ڕووسیا دەخاتە خانەی ئەوولاتانەی کە کەوتوونەتە ژێر گەمارۆکانی ڕۆژئاواوە؛ ئەم گەمارۆیانە ناوەڕۆکی پەیوەندییە دووقۆڵییەکانیان بە هاوکاری ئابووری و سەربازی دەوڵەمەندتر کردووە کە لە مێژووی کۆماری ئیسلامییدا بێهاوتایە. هاوبەشی هەماهەنگی نێوان هەردوو وڵات لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، پەرەسەندن و دەرئەنجامی قەیرانەکانی ئۆکرانیا و ڕێککەوتنی ئەتۆمیدا وەک هاوبەشی ستراتیژی گرنگ لەسەرئاستی جیهانی بەدیکراون. جگە لە نزیکبوونەوەی سیاسی کە لە سەردانە هاوبەشەکانی نێوان سەرکردەکانی هەردوو وڵاتدا، سێ میحوەری بۆ پەرەپێدانی پەیوەندییە دوو قۆڵییەکان بەدی دەکرێن:

یەکەم: هاوکاریی ئابووریی بازرگانی؛ تاران لە دەرئەنجامی ئەوگەمارۆ ئابووریيە سەختانەی کە لەلایەن ڕۆژئاواوە بەسەریدا سەپێنراون لەسەرووی هەمووشیانەوە ئەمریکا، وڵاتی دووچاری قەیرانی دارایی سەخت کردۆتەوە، لەپێناو کەمکردنەوەی ئەم کاریگەرییانە تاران بەردەوام لە هەوڵی دۆزینەوەی دەروازەیەک دایە بۆ ئەم مەبەستە، لەم چوارچێوەیەشدا ڕووسیا ئامادەیی تەواوی خۆی نیشاندا بۆ گرتنەبەری هەرڕێکارێکی پێویست بە ئامانجی یارمەتیدانی تاران لە ڕووی ئابووریی و بازرگانییەوە٩ . قەبارەی بازرگانی نێوان هەردووولا لە سەرەتای ساڵی ٢٠٢٢ تا کۆتایی مانگی تشرینی یەکەمی هەمان ساڵ زیادی کردبوو، بەجۆرێک ڕێژەی جیاوازلە ٢٧٪ بۆ هەناردەکردنی ڕووسیا بۆئێران و ١٠٪ بۆ هەناردەکردنی ئێران بۆڕووسیا، دەگوترا کە ئەو ڕێژەیە هەبووە ئەوچوار ملیاردۆلارەی تێپەڕاند کە پێشتروەک زۆرترین ڕێژە تۆمارکرابوو ١٠. لێکتێگەیشتنێک کرا بۆبەرزکردنەوەی ئاستی بازرگانی ناوخۆیی بۆ ٤٠ ملیاردۆلارلە ماوەی دە ساڵی داهاتوودا١١. گەورەترین یاداشتنامەی لێکتێگەیشتن لە مێژووی پەیوەندییەکاندا لە نێوان کۆمپانیای نیشتمانی نەوتی ئێران و کۆمپانیای گازپرۆمی ڕووسی بۆپەرەپێدانی کێڵگە نەوتییەکانی ئێران واژۆ کرا. سەرەڕای پێویستی گواستنەوە لە یاداشتەکەوە بۆ گرێبەستی تایبەت بە مەبەستی هاوکاریی و هەماهەنگی زیاتر، بەڵام پێدەچێت ئاڵوگۆڕکردنەکە قازانج بۆدوو وڵات بکات، چونکە تەکنەلۆژیای ڕووسیا یارمەتی تاران دەدات لە پەرەپێدانی ژێرخانی وزەی ئێران کە پێشتربە شێوەیەکی بەرفراوان لە لایەک سزا درابوو لەلایەن ڕۆژئاوا، ڕوسیا هاوکارە لە گوشارەکانی بۆسەروڵاتانی ڕۆژئاوا بە نیشاندانی هاوکاریی خۆی لە بواری وزەدا لەگەڵ ئەوەی گەورەترین هەناردەکاری غازونەوت لە جیهاندا لە لایەکی ترەوە١٢.

دووەم: فراوانکردنی تۆڕی گواستنەوە و گەیاندن؛ زیادبوونی ئارەزووی ڕووسیا بۆ فراوانکردنی تۆڕی گواستنەوە لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئێرانەوە تا باکووری ئێران درێژدەبێتەوە، مۆسکۆلە غیابی گەمارۆکانی ڕۆژئاوا کە لە پەیوەندییەکانی لەگەڵ وڵاتانی ڕۆژئاوا بێبەش کردبوو، گرنگی بەم تۆڕە گواستنەوەیە نەدەدا، تۆڕی گواستنەوەی نێودەوڵەتی نوێ، کە هەردوو وڵات کاربۆ فراوانکردنی دەکەن، لە ڕۆژهەڵاتی

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

ئەوروپاوە تا دەریای هیندستان درێژدەبێتەوە و سێ هەزار کیلۆمەتر لە هەر دەستوەردانێکی دەرەکی دوورە١٣. ڕێڕەوێکی دابینکردنە لە دژی سزاکانی ڕۆژئاوا، ڕەهەندی ئاوەکەی لە دەریای خەزەر یارمەتی ڕووسیای دا کە دەریای ئازۆف لە دوای شەڕی ئۆکرانیا کۆنترۆڵ بکات. لە چوارچێوەی ئەمەشدا، ڕووسیا پشتگیری لە ئەندامێتی ئێران لە یەکێتی ئابووریی ئۆراسیا کرد، کە یەکێتییەکە لەسەربنەمای ئاسانکاری بازرگانی ئازاد و وەبەرهێنانی هاوبەشی نێوان وڵاتانی ئەندام دامەزراوە١٤.

سێیەم: هاوکاری چەک وتەقەمەنی لە بواری تەکنیکیدا؛ پێدەچێت ئەم بوارە نهێنییە کە وردەکارییەکانی ئاشکرا ناکرێت، پشکێکی زۆری لە پەرەسەندنی هاوکارییەکانی نێوان هەردوو وڵاتدا هەبێت. ئەوڕاپۆرتانەی کە زیاترلەلایەن میدیا و ناوەندەکانی لێکۆڵینەوەی ڕۆژئاواوە بڵاوکراونەتەوە ئاماژە بەوە دەکەن کە ئێران ژمارەیەکی زۆرفڕۆکەی بێفڕۆکەوانی هەناردە کردووە، ئەمەش هاوسەنگی ململانێی ڕۆژئاوا وڕووسیای لە ئۆکرانیا تێکداوە، ئەگەرئەم ڕاپۆرتانە ڕاست بن، ئەوا ئێران چەکێک بۆڕووسیا دابین دەکات کە هاوسەنگی لە نێوان چەکەکانی ڕۆژئاوا لە ئۆکرانیا بە تێچووی کەم تێکدەدات. حکومەتی ئۆکرانیاش دووپاتی کردەوە کە ژمارەی ئەو فڕۆکە بێفڕۆکەوانانەی ئێرانی کە ڕووسیا بەکاریان هێناوە تا ئێستا گەیشتووەتە ٥٤٠ فڕۆکە ١٥ . لە بەرامبەر ئەمە و بەپێی ڕاپۆرتەکانی تر، ئێران سیستەمی بەرگری پێشکەوتوو وەک سیستەمی بەرگری مووشەکی ئێس ٤٠٠ و فڕۆکە جەنگییەکانی باڵادەستی ئاسمانی ئێس یو ٣٥ بەدەست دەهێنێت. ئەگەرئەم ڕاپۆرتانە ڕاست بن، ئەوا ئەووڵاتەی کە لە ڕووی سەربازییەوە سزا دەدرێت ولە ئەنجامی ئەو گۆشەگیرییە و بۆ ڕاگرتنی تەماحی دوژمنەکانی بەرنامەیەکی پێشکەوتووی مووشەکیی دروستکرد، فڕۆکەی جەنگی و سیستەمی بەرگریی دەست دەکەوێت کە توانای سەربازیی پێدەبەخشێت کەئەم بابەتە بۆبەرژەوەندی تاران لەسەرئاستی نێودەوڵەتی بێ وێنەیە لە دوای شۆڕشی ساڵی ١٩٧٩١٦.

بەگشتی، کشانەوەی ئەمریکا لە ڕێککەوتنی ئەتۆمی و فراوانبوونی ناتۆ و لێکەوتەکانی لە ئۆکرانیا، زەمینەیەکی لەباری بۆفراوانکردنی پەیوەندییەکانی ئێران وڕووسیا لە چەند ئاڕاستەیەکدا دروستکرد، لەوانە بواری ئابووری و بازرگانی، گواستنەوە وگەیاندن، وەبەرهێنان، سەرکردایەتی هەردوو وڵات پێداگری لەسەر هەنگاونان بەرەو پەیوەندییەکی فراوانترو قووڵتردەکەن کە قورسایی زیاتریان پێببەخشێت لە چوارچێوەی نەزمی جیهانی کە لە داهاتوودا دێتە ئاراوە. ڕوانگە ستراتیژییەکان لە ئێراندا گوزارشت لە مەیلێکی گەورەتر دەکات بۆ نزیکبوونەوە لەگەڵ ڕووسیا، دوای ئەوەی ئەو بژاردەیە تووڕەیی زۆرکەسی بە هۆکاری مێژوویی و هاوچەرخ ورووژاند، کە ئەمەش ڕەنگدانەوەی نەبوونی متمانە بە ڕووسیا و ئەو بەڵێنانەی کە دابووی و تەنانەت ئەوگرێبەستانەی کە واژۆی کردبوو پێشتر. ئەوقسە گوماناوییە ئەمڕۆ بە هۆکارێکی ڕوون بچووک دەبێتەوە کە هەندێک بە ئاماژەدان بە هاوسەنگی پەیوەندییەکان لە سەردەمی نوێدا لە نێوان دوو وڵاتی گەمارۆدراودا کە هەوڵی کەمکردنەوەی کاریگەریی سزاکان و گوشارەکانی هاوسەنگی دەدەن.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

٥- مشتومڕ لەسەر مەبەستی چین

دوای چەندین ساڵ لە مشتومڕێکی چڕ لە ناوخۆی ئێران سەبارەت بە باشترین ڕێگاکانی مامەڵەکردن لەگەڵ پێشهاتە نوێیەکان لە ئاستی نێودەوڵەتیدا، بەتایبەت دیاردەی سەرهەڵدانی چین لەسەر حیسابی دەسەڵاتی باڵادەستی ڕۆژئاوا، لەسەرووی هەمووشیانەوە ئەمریکا. نزیکبوونەوەی تاران بەرەو ڕۆژهەڵات لە سەردەمی ئەحمەدی نەژاد زیاتر بەدیکراوە وەک وەڵامدانەوەیەک لەبەرامبەر سیاسەتەکانی ڕۆژئاوا لە هەمبەر ئێران. ئەم دیدگایە هاوکات بوو لەگەڵ واقیعی چین لە هەڵمەتی «گەمارۆ و بەربەستەکان»ی سەر تاران لەلایەن ئەمریکاوە، لایەنگری پەکین بۆ تاران لە زۆرێک لە گەمارۆکان دۆخێکی نوێی لە پەیوەندییەکانی لەگەڵ تاران هێنایە ئاراوە، لەم چوارچێوەیەشدا ئێران ئەم دۆخەی بە قازانجی ئابووری خۆی بەکارهێناوە بۆ وەستانەوە لەبەرامبەر ڕۆژئاوا وەک چۆن وەک لەگەڵ ڕووسیاش هەمان ستراتیژییەتی لەپێش گرت وەک کاردانەوەیەک بەرامبەر گەڕانەوەی سزاکان بە شێوەی تاکلایەنە. بەم شێوەیە تاران پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ چین لەسەربنەمایەکی ستراتیژی درێژخایەن داڕشتووە بۆئەوەی لەلایەکەوە کاریگەری سزاکانی سەری کەمبکاتەوە، لەلایەکی دیکەشەوە بتوانێت پەیوەندییەکانی لەگەڵ چین وەک کارتێکی سیاسی لەبەرامبەر ڕۆژئاوا بەکاربێنێت و ببێتە بەشێک لە یارییە نێودەوڵەتییەکان لەچوارچێوەی سیستەمی جیهانیدا، هەروەها لە داهاتووی سیستەمی نوێی جیهانیش شوێنێک بۆ خۆی مسۆگەربکات١٧.

لە ئەنجامدا سیماکانی لێکنزیکبوونەوەی ئێران و چین دوای واژۆکردنی بەڵگەنامەی هەمەلایەنەی هاوکاریی نێوان هەردوو وڵات بە ڕوونی دەرکەوت ئەوەی کە بەرژەوەندی یەکتری بۆ دیدگاکانی ئەو دوو دەوڵەتە نیشاندا بۆ پێشخستنی پەیوەندییەکانیان لە ڕووی ئابووری و بازرگانییەوە. لە ماوەی سێ دەیەدا پەیوەندییە ئاڵوگۆڕە ئابوورییەکان لە یەک ملیار دۆلارەوە بۆ ٥١ ملیار دۆلار گەشەیان کردووە، ڕوون و ئاشکرایە کە زیادبوونی بەردەوامی وابەستەیی ئابووری بە یەکەوە پاڵنەرێک بوو بۆ چوارچێوەدان بە پەیوەندییەکە بە بەڵگەنامەیەکی هاوکاریی گشتگیر و فراوانکردنی بوارەکانی بە پلان کارکردن، بەڵام نابێت گەشەسەندنی گەورە لەو گۆشەیەدا کە تەنها سەرنجی لەسەر ئابووری بێت بەڵکو دەبێت بوارەکانی دیکەش بگرێتەوە. لە دوای شۆڕشی کۆماری ئیسلامیی ئێران لە ساڵی ١٩٧٩ وە ئەوە یەکەمجارە تاران دەچێتە چوارچێوەیەکی ستراتیژییەوە بۆ پەرەپێدانی پەیوەندییەکانی لەگەڵ زلهێزێکی جیهانیدا، بۆیە نوخبەی سیاسی دەسەڵاتدار لە ئێران پەرەپێدانی پەیوەندییەکان لەگەڵ چین وەک ستراتیژییەتێکی گرنگ سەیر دەکات کەوا وابەستەی ڕاستەوخۆی هەیە لەگەڵ شوێنی تاران لە داهاتووی سیستەمی جیهانیدا ١٨. جگە لەوەش چین و ڕووسیا پشتیوانییان لە ئەندامێتی ئێران لە هاوکاریی ئاسایشی شەنگەهای کردووە بۆ ئەوەی ڕۆڵی خۆی ببینێت وەک ئەندامێکی کارا، کە چوارچێوەیەکی دامەزراوەیی و ڕێکخراوە بۆ بە پەرەپێدانی پەیوەندییە ئەمنییەکان و سەربازییەکان.

وەک چۆن لە پەیوەندی لەگەڵ ڕووسیادا کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر پێگەی هەرێمی و نێودەوڵەتی تاران هەیە، هەنگاوی ئێران بەرەو دروستکردنی هاوسەنگی دەکرێ بە ڕەهەندێک هەژماربکرێت کە بەسەر

باقی ڕەهەندەکانی ئاڕاستەی ڕۆژهەڵاتدا زاڵ بێت. جگە لەوەش مەیلی چینی بۆبەرەوپێشبردنی هاوکاریی لەگەڵ ئێران، تێڕوانینی خۆی بۆ ئێران وەک هاوبەشێکی ستراتیژی کە دەتوانرێت پشتی پێ ببەسترێت نیشاندەدات، هەموو ئەم ئاماژانەش بە مانای دوور دەکەوتنەوە لە پشتبەستن بە چوارچێوەی ئەمریکا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دێت. چین سەرەڕای هەڵمەتی زۆرترین فشار بەردەوامە لە کڕینی وزە لە ئێران و بۆ کارکردن لە ڕووی ئابووری و بازرگانییەوە لەگەڵیدا، ئەو قۆناغەی کە دوای واژۆکردنی بەڵگەنامەی هەمەلایەنەی هاوکاریی هاتە ئاراوە، ڕەنگدانەوەی گۆڕانکارییەکی گرنگە لە ئاست و ناوەڕۆکی هاوکاری دوولایەنە. سەرباری هەموو ئەم خاڵە ئەرێنیانەی خرانەڕوو لەبارەی نزیکبوونەوەی تاران و پەکین، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەکرێت نزیکبوونەوەی چین لە وڵاتانی عەرەبی بەتایبەت دوا سەردانی سەرۆکی چین بۆڕیاز و واژۆکردنی ڕێکەوتنامەی هەمەلایەنەی گشتگیر دەکرێت ببێتە پاڵنەرێک بۆ ئەوەی چین زیاتر پشت بە جیهانی عەرەبی ببەستێت، ئەم دۆخەش هۆکارێکی بەهێزتری بە قسەی ڕەخنەگران بەخشی١٩.

سەردانەکەی سەرۆک شی بۆ شانشینی سعودیە، ئەو مشتومڕەی لە ناوخۆی ئێراندا هێنایە ئاراوە، ئەگەرلە سنووری ڕێککەوتنە دووقۆڵییەکان بمایەتەوە، ئەوا لە وتارە فەرمییەکانیدا ڕەنگدانەوەی دەبوو. لە چوارچێوەی ستراتیجیدا، ئێرانییەکان ڕۆڵی چین وەک توخمێکی هاوسەنگ لە ناوچەکەدا بۆدیدگای پەکین کە لە ڕۆژئاواوە هاوسەنگترە لە بەرامبەر ئێران و دراوسێکانی لە لایەک و بۆ پێدانی ئەوپەڕی گرنگیدان بە سەقامگیری پەکین دەبینن لە ناوچەی هەناردەکردنی وزە لە لایەکی دیکەوە. بۆیە هابەشیکردنی لە هاوکارییە ئابووریی و بازرگانییە بەرفراوانەکانی ناوچەکەدا، تەنانەت ئەگەر لەگەڵ شانشینی سعودیە، ڕکابەری ناوچەیی ئێرانیش بێت، لە چوارچێوەی سیاسەتی ناوچەیی ئێراندا دێت وتێکی نادات. بەڵام ئەم هەنگاوەی چین ئێرانییەکانی ئیستفزاز کرد، کاتێک بوو کە سەرۆک شی ئیمزا لەسەر بەیاننامەی کۆتایی لوتکەی هاوبەشی کرد کە لەگەڵ سەرکردەکانی وڵاتانی عەرەبی، لەچوارچێوەی بەیاننامەکەدا دووپات لەسەر ئەوە کراوەتەوە کە پەیوەندییە دوو قۆڵییەکانی چین و جیهانی عەرەبی ڕەهەندێکی مێژوویی دوورو درێژیی هەیە، ئەمەش ئێرانییەکانی توڕە کرد بەهۆی «پشتیوانی چین بۆبانگەشەکانی ئیمارات سەبارەت بە دوورگەکان» لە لایەک و لادانی چین لە پەیوەندییە دۆستانە ئاساییەکەی نێوان خۆی و تاران لە لایەکی ترەوە ٢٠.

گفتوگۆ و مشتومڕەکان دوای بڵاوبوونەوەی بەیاننامەکە بە چڕی لەنێو ئێراندا سەری هەڵداوە وەک کاردانەوەیەک بەرامبەر ئەم هەنگاوەی پەکین، مشتومڕەکان لەسەر بابەتی هۆکار و مانای واژۆکردنی ریککەوتنامەی چین بوو لەگەڵ دەوڵەتانی عەرەبی لەسەرووی هەمووشیانەوە عەرەبستانی سعودیە لەبەر ئەوەی تاران ریازوەک لایەنێکی ناکۆک و نەیاری خۆی سەیر دەکات. ئەگەروەڵامەکانی ئێران لێک بدەینەوە، دەکرێت لە دوو ڕوانگەی سەرەکیدا پۆلێن بکرێن؛ لە دیدگای یەکەمدا کە زاڵ بوو بەسەر گفتوگۆکەدا، چین گرنگی بە هەستیاری ئەو پرسە سەبارەت بە ئێران نیشان نەدا. هەندێک تا ئەو شوێنە ڕۆیشتوون کە چین تۆمەتبار دەکەن بەوەی خیانەت لە دۆستی کۆن و نزیکی خۆی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەکات. ئەوانەی

ئەم بۆچوونەیان هەیە، هەڵسوکەوتی چین بۆ چەند هۆکارێک ڕوون دەکەنەوە، لەوانە پەسەندکردنی کاری ئابووری و بازرگانی لەگەڵ وڵاتانی عەرەبی، بەڵام تاران کە تا ڕادەیەکی زۆر ناچارە بەردەوام بێت لە هاوکاری لەگەڵ چین بەهۆی سزاکانی ئەمریکاوە، چینیش هەوڵدەدات بۆ دوورخستنەوەی وڵاتانی عەرەبی لە ئەمریکا، بەڵام سەبارەت بە ئێران کە لە پلەی یەکەمدا دوورە لە واشنتۆن، ئەوا چین کەمتر پێویستی بەوەیە کە کار لەسەر دوورخستنەوەی تاران لە ڕۆژئاوا بکات٢١ .

سەبارەت بە دیدگای دووەمیش، پێشنیاری ئەوەی کرد کە چین لە بەرامبەر هەستیاریی ئەو پرسەدا سەبارەت بە تاران بێ ئەرزش ماوەتەوە، هەروەها ئەم دیدگایە ڕەخنەی توند لە سیاسەتی دەرەوەی ئێران دەگرێت بەوەی کە پێشبینی نەکردووە ئەم بارودۆخە لەنێوان چین و جیهانی عەرەبی دێتە ئاراوە. ئەوانەی ئەم جۆرە خوێندنەوەیان هەیە بۆ پرسی پەیوەندی تاران لەگەڵ پەکین، دەڵێن ئەو بابەتە وروژێنەرە سەبارەت بە ئێران، لە ڕوانگەی چینەوە، لە هێڵە فراوانە ناسراوەکانی وەزارەتی دەرەوەی چین تێنەپەڕیوە، کە بەزۆری داوای چارەسەرکردنی ناکۆکییە نێودەوڵەتییەکان لە ڕێگەی وتووێژ و پشتبەستن بە یاسا نێودەوڵەتییەکان دەکات٢٢.

ئێران دوای وروژاندنی مشتومڕی ناوخۆیی و مشتومڕی نوخبەی سیاسی سەبارەت بە واقیع و پاڵنەرەکانی هەڵوێستی چین، بووە هۆی ئەوەی بە فەرمی ئێران وەڵامی چین بداتەوە، کاتێک یاریدەدەری سەرۆک وەزیرانی چین لە کاتی گفتوگۆی نارازیانە سەبارەت بە هەڵوێستی چین سەردانی تارانی کرد و لە دۆخێکی دەگمەندا کە پەیوەندییە دووقۆڵییەکان نەیانزانیوە، تەلەفزیۆنی ئێران وێنەی سەرۆک کۆماری ئێرانی بە تۆنێکی نائاسایی وتارێک بۆ میوانەکەی بڵاوکردەوە، کە تێیدا بە ناوەوە گلەیی کرد سەبارەت بەو شتانەی کە لەلایەن سەرۆک کۆماری چینەوە لە ڕیاز دەرچووە و ڕایگەیاندووە کە ئەم ڕەفتارەی پەکین گومانی لای ئێرانییەکان دروستکردووە، کە میوانە چینییەکە هەوڵیدا بە قسەی دۆستانە بڕەوێنێتەوە و مشتومڕەکەی سنووردار کرد، هەرچەندە تاران بەمەش نەوەستا، وەزیری دەرەوە بە زمانی چینی تویتێکی نووسیوە و تیایدا ڕایگەیاندووە وڵاتەکەی «سەبارەت بە یەکپارچەیی خاکی ئێران لەگەڵ هیچ لایەنێکدا میهرەبان نابێت»٢٣.

سەرەڕای دەربڕینی ئەم هەڵوێستانە و وەڵام و گفتوگۆ ناوخۆییەکان، بەڵام دەکرێت هەڵوێستی ئێران بە دڵنیا نەبوون لە گرنگی گۆڕانکارییە نائاساییەکان کورت بکرێتەوە، کە ئایا مەبەستی ئەوەیە گوزارشت لە وەرچەرخانێکی چینی دەکات، یان بێ مەبەستە، یا خود دەربڕینی بێئاگایی چینە لە بەرامبەر هەستیاری پرسەکە، پێویست ناکات بڵێین پشتڕاستکردنەوەی هەریەکێک لەو دوو گریمانەیە دەبێتە هۆی هەڵوێست و سیاسەتی جیاواز سەبارەت بە چین و پەیوەندییەکانی لەگەڵیدا.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

دەرئەنجام

کشانەوەی ئەمریکا لە ڕێککەوتنی ئەتۆمی و سەپاندنی سزاکانی «زۆرترین فشار» بە شێوەیەکی تاکلایەنە بووە هۆی پاشەکشەی مۆدێلی چینی کە ڕەفسەنجانی کاری لەسەر کرد و سەرۆک ڕۆحانی هەوڵیدا دووبارە جێبەجێی بکاتەوە. ئەو پاشەکشەیە هۆکارێکی سەرەکی بوو بۆ ئەوەی جارێکی تر تاران لە ئاڕاستەی ڕۆژهەڵات نزیک بێتەوە، کە بەدوای ئەڵتەرناتیڤێکی نێودەوڵەتیدا دەگەڕێت بۆ گوشارەکانی ڕۆژئاوا بۆ کردنەوەی دەرگای ئابووری نوێ بۆ ئێران، ئەمە جگە لەوەی پەیوەندییەکانی لەگەڵ جەمسەرە جیهانییە تازە دەرکەوتووەکان لە سیستەمێکی نێودەوڵەتی لە قۆناغی گواستنەوەدا پەرەپێداوە، شەڕی ئۆکرانیا هاندەرێکی سەرەکی بوو بۆ ئەوەی پاڵنەرێکی بەهێز بدات بە تاران بۆ ئەوەی ئاڕاستەی سیاسەتی بەرەو ڕۆژهەڵات گەشەپێبدات بەتایبەتی لەگەڵ ڕووسیا.

زیادبوونی قەبارەی بازرگانی نێوان تاران – پەکین، تاران – مۆسکۆ، گەشەپێدانی پرۆژەی هاوبەش و یاداشتنامەی لێکتێگەیشتن و ڕێککەوتنەکانی واژۆکراوی نێوان ڕووسیا و ئێرانە بەڵگەی ڕوونن لەسەر ئەوەی ئاڕاستەی سیاسەتی بەرەو ڕۆژهەڵات لەلایەن تارانەوە وەک بژاردەیەکی ستراتیژی کاری لەسەر دەکرێت. بەپێی ڕاپۆرتە بڵاوکراوەکان سەبارەت بە هاوکارییە سەربازییەکانی نێوان ڕووسیا و ئێران گەیشتۆتە ئاستێکی بێ وێنە کە لە بەرژەوەندی هەردوولا دایە. دەرئەنجامێکی دیکەی گرنگی سیاسەتی بەرەو ڕۆژهەڵاتی تاران واژۆکردنی ڕێککەوتنی چوارچێوەی هاوبەش بۆ مامەڵەی هەمەلایەنەی نێوان ئێران و چین کە مەبەستی سەرەکی تاران بریتییە لەوەی کە ئەم ڕێککەوتنامە هاوبەشە بۆ پێشخستن و گەشەپێدانی پەیوەندییەکان لەسەرجەم ئاستەکان بەکاربێنێت.

سەرچاوەکان

١ . تەحسین وسو عەبدوڵلا، (٢٠٢٢). فاکتەری ئابووری و جیۆپۆلیتیکی لە پەیوەندییەکانی نێوان ئێران و چین، وەرزنامەی ئێرانناسی، ژمارە (٥) ساڵی دووەم، تشرینی یەکەمی ٢٠٢٢، ل ٦٢ – ٧٧.

٢- دوران عجلة أجهزة الطرد إلى جانب عجلة الاقتصاد كان أفضل شعار، صحيفة كيهان، ٢٤ خرداد ١٣٩٩. (تاريخ الدخول: ٢٠ يناير ٢٠٢٣) shorturl.at/cklqJ

٣ . مەحمود بابان. (٢٠٢١). سیاسەتی دەرەوەی ئێران لەسەردەمی رەئیسیدا، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ڕووداو، shorturl.at/aenMX (ڕۆژی سەردان: ٢٠٢٣/١/٢٢).

٤ . بارام مەجید خان. (٢٠٢٢). دوو جەمسەری باکوور و باشووری ستراتیجی ئێران، هەرێم نیوز، https://haremnews.com/wtar-detail.aspx?jimare=٤٢٤٧&nuserid=٢١٣ (ڕۆژی سەردان: ٢٠٢٣/١/٢٢).

٥ . إبراهيم رئيسي: لن نؤخر الاقتصاد من أجل اتفاقية، وكالة ايسنا. (تاريخ الدخول: ٢٨ يناير ٢٠٢٣) shorturl.at/egwDT

٦ . حسن أحمديان، «سياسة رئيسي الخارجية في عامها الأول: أولويات إقليمية وتحديات دولية» مركز الجزيرة للدراسات، ١٨ أغسطس ٢٠٢٢ (تاريخ الدخول: ٢٢ يناير ٢٠٢٣) : shorturl.at/bcJMV

٧ . حسن احمديان، (٢٠٢١). ايران والصين : من التعاون الى الشراكة الاستراتيجية، مركز الجزيرة للدراسات.

٨ . ئالان حەمە سەعید، (٢٠١٧). پەیوەندییەکانی حێران و ڕووسیا: هەڵکشان و داکشان، وێبسایتی پێنوس، http://penus.krd/index.php/ckb/٢٠١٨-٠٤-٠٢-٠٤-١٩-١٢-٢٨/item/٩٤٤-٢٠١٨-٠٩-٢٠-١٨-٥٦-٣٨ (ڕۆژی سەردان: ٢٠٢٣/١/٢٠).

٩ . ازدياد التجارة بين ايران وروسيا لـ٤٠ مليار دولار، وكالة ايرنا للأنباء، ٤ خرداد ١٤٠١. (تاريخ الدخول: ١ يناير ٢٠٢٣) shorturl.at/nsIVX

١٠ . تفاصيل مذكرة التفاهم الإيرانية الروسية بقيمة ٤٠ مليار دولار)، موقع تجارت نيوز، ٣٠ تير ١٤٠١. (تاريخ الدخول: ٢٢ يناير ٢٠٢٣) shorturl.at/cGKV١

11. Jonathan Tirone and Golnar Motevalli (2022) “Russia and Iran

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

are Building a Trade Route that Defies Sanctions," Bloomberg, December 21. shorturl.at/blM45

١٢ . روسيا: ندعم انضمام ايران لإتحاد أوراسيا الاقتصادي، موقع بصيرت، ٩ شهريور ١٤٠١. (تاريخ الدخول: ٢٧ يناير ٢٠٢٢) shorturl.at/ahEUZ

13 . "Ukraine official urges 'liquidation' of Iranian weapons factories" Reuters, January 24, 2023. shorturl.at/orBPX

14 . Sakshi Tiwari (2022) "US Fears Russia Could Sell Its 'Most Advanced' S-400 Air Defense System To Iran On Top Of Su-35E Fighters," Eurasian Times, January 23 2023. shorturl.at/kvDE8

١٥ . حسن احمديان، (٢٠٢١). ايران والصين : من التعاون الى الشراكة الاستراتيجية، مصدر سابق.

١٦ . لماذا تخشى واشنطن من «شراكة دفاعية كاملة» بين روسيا وإيران؟ (٢٠٢٣) مركز الجزيرة للدراسات. (تاريخ الدخول: ٢٧ يناير ٢٠٢٢) shorturl.at/oxLM٢

١٧ . تەحسین وسو عەبدوڵلا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٢ – ٧٧.

١٨ . حسن احمديان، (٢٠٢١). مصدر سابق.

١٩ . «النص الكامل لـ بيان قمة الرياض للتعاون والتنمية بين مجلس التعاون لدول الخليج العربية وجمهورية الصين الشعبية» وكالة الأنباء السعودية، ٩ ديسمبر ٢٠٢٢، (تاريخ الدخول: ٢٥ يناير ٢٠٢٣): https://www.spa.gov.sa/٢٤٠٨١٢٤

٢٠. الصين تدعم إدعائات الإمارات حول الجزر الإيرانية في الخليج الفارسي) موقع تجارت نيوز، ١٩ آذر ١٤٠١. (تاريخ الدخول: ٢٥ يناير ٢٠٢٣) shorturl.at/GMQTV

٢١ . بازاڕەکانی چین بە نەوتی ئێران دەبوژێنەوە (٢٠٢١). ماڵپەڕی نوجە نێت، https://www.nuche.net/post-٤٩٥.html (ڕۆژی سردان: ٢٠٢٣/١/٢٦)

٢٢ .تقارب الصين وإيران يقلق إدارة بايدن تقرير أميركي توقع تعمق العلاقة الاستراتيجية بينها، (٢٠٢١). جريدة الشرق الاوسط، عدد ١٥٦٦٥. (تاريخ الدخول: ٢٠٢٣/١/٢٧) shorturl.at/CRV٦٧

٢٣ . سعد القحطاني، (٢٠٢١). هل تخدم إيران التوازنات والمصالح الجيوسياسية للصين؟ مركز كارينغي. (تاريخ الدخول: ٢٠٢٣/١/٢٧)
shorturl.at/cmoGV

زمانی کوردی و ئایینزای سوننی
لەناو دەستورێکی فارسی و ئایینزای شیعەدا

توێژەر: سەروەت عەبدوڵا

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە
hewalname.com/ku

بەرایی

لە هەردەوڵەتی ئامانجی سەرەکی لە داڕشتنەوەی دەستور بۆکۆکردنەوەی ئەوپەرتەوازەیەیە کە بەهۆی دۆخێکی تایبەتی سیاسییەوە کۆمەڵگەکە پێیداتێپەڕدەبێت. بۆکۆکردنەوەی دەنگە ناڕازی وکەنارگرتووەکانە لەسەر مێزی گفتوگۆ و داڕشتنەوەی یاساگەلێك وڵات بەرەو سەقامگیریبەرێت، بۆنمونە عێراق لەدوای ڕوخانی ڕژێمەکەی سەدامەوە بۆئەوەی لە پەرتەوازەی و هەر چەندمانگێك سەرۆکێك ڕزگاری ببێت هاتن لە ڕێگەی نووسینەوەی دەستورێکەوەکە عێراقییەکان بەهەموو نەتەوەکانییەوە لەسەری کۆکبوون دەروازەیەکی پێکەوە ژیانیان کردەوە و لە ئێستادا وەك دەستکەوتێك بۆی دەگەڕێنەوە. ئەمە لەلایەکی دیکەوە ئەو دەستورە دەبێتە خاڵی بەهێزی شوناسی نەتەوەکانی ناوی لەناساندنی دەستوری ئەمەریکیدا هاتووە «پێش هەموو شتێك دەستور حوکمەتی نیشتمانی دادەمەزرێنێت، دەسەڵات لەنێوان یاسادان، دادوەر، و جێبەجێکردنی حوکمەتە نیشتمانییەکەدا ڕێکدەخات»[١] . بەڵام کاتێك بە مێژووی نوێی ئێراندا گوزەر دەکەیت و ڕۆژەکانی پێش شۆڕشی گەلانی ئێران تاوتوێ دەکەین بە پرسێك و ئەنجامێکی جودا دەگەین! زوڵم وستەمەی شاهنشاهی پەهلەوی لە مانگەکانی ١٩٧٨ دەگاتە ترۆپك ولە ڕۆژەکانی ١٩٧٩ لە شێوەی خۆپیشاندان و شۆڕشێکی سەرتاسەری و بە بەشداری هەموو نەتەوە و ئاینزاکان ولەنێویشیاندا کورد خۆی دەردەخات.

جێیسەرنجە ستەمی سیستەمێك دەبێتە هۆی ئەوەی هەموو نەتەوە و ئاینزاکان بە تەواوی جیاوازییەکانیانەوە یەکبخرێن و یەك ئاراستە تێدەکۆشن بکەن، لەوکاتەدا شوناس و زمان و ئاین کارێك ناکات ئەمانە ئاڕاستەی جودا وەربگرن! بەڵام هەردوای ئەوەی شۆڕش بە قۆناغی سەرکەوتنی خۆی دەگات وزەمینەسازی نووسینەوەی دەستور دێتە پێشەوە، ئەم یەکێتییە خۆڕسکە لە ئێراندا بەرەو هەڵوەشانەوە و پێکدادانی هاوڕێکانی ڕۆژانی شۆڕش دەڕوات و تا ئاستی سڕینەوەی نەیارەکان دەچێتە پێشەوە! لەم توێژینەوەیەدا بۆئەوەی بتوانین بە باشی وەڵامی پرسیارەکان شەنوکەون بکەین، کارلەسەردەستوری نوێ ئێران دەکەین وەك هەوڵێك بۆ لێکترازانی یەکێتی نەتەوە و ئاینزاکانی ئێران. کوردیش وەك پێکهاتەیەکی سەرەکی پرسی شۆڕش ولە نێویشیاندا ئەحمەدی موفتی زادە وەك سەرکردەیەکی دیاری نەتەوەی و ئاینی ناو شۆڕشەکە بابەتەکە بەرەوپێش دەبەین. دۆزینەوەی وەڵام بۆپرسیاری بۆچی دەستوری ئێران لە ئەرکی دروستکردنی یەکێتیی نەتەوەییەوە دەبێتە دەسپێکی هەڵوەشانەوەی یەکێتی و یەکگرتووی لایەنەکانی شۆڕش؟ ئایا لایەنەکان بۆخۆیان نەیاندەویست پێکەوە ڕێکبکەون ولە نێوانیشیاندا کورد؟ یاخود ئەوە پێکهاتەو مادەکانی ناو دەستورن زەمینە ئەم هەڵوەشاندنەوەیە دەسازێنن؟ ئەحمەدی موفتی زادە بۆچی شەڕی دەستور دەکات و ناتوانێت سازش وڕێکەوتنی لەسەربکات؟کام مادانەی دەستورە شوناسی کورد لە ئێران دەسڕێتەوە وکوردەکان لە خۆیان و نەتەوەکەیان بێگانە دەکاتەوە؟ بە ڕازی بوون بە ی دوای شۆڕش کورد چی لەدەست دەدا و دەستکەوتی چی دەبوو؟

سەرەتا لەوێوە دەستپێبکەین بۆ چی ئەحمەدی موفتی زادە بە نموونەی ئەم لێکۆڵینەوەیە وەك سەرکردەیەکی سیاسی ئاینی – نەتەوەی وەرگیراوە؟ باگراوند و چالاکیەکانی سەرەتاو دوای شۆڕش ئەوەیان ڕوونکردۆتەوە موفتی زادە بەدرێژای شۆڕشی گەلانی ئێران ئامادەیی هەبووە و لەسەر پرسەکانی کورد لە فۆرمی جیاوازی چالاکیدا کاری کردووە[٢]. هەروەها لە ڕۆژانی سەرتای شۆڕشەوە نزیکایەتی هەبووە لەگەڵ سەرکردە شیعەکاندا و لە پەیوەندی ڕاستەوخۆدا بووە لەگەڵ ئایەتوڵا خومەینی و سیاسییە دیارەکانی ئەو دەورانەدا[٣]. لەلایەکی دیکەشەوە موفتی زادە لەبەرئەوپێگە ئاینییەی هەیبووە وەك سەرکردەیەکی ئاینی بۆ تەواوی شوێنکەوتووانی ئایینزای سوننە لە ئێران ناسێنراوە و کاری کردووە، لێرەدا لە سەرکردەکانی دیکە سیاسی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان جیادەبێتەوە، لەبەرئەوەی ئەوان تەنها وەك سەرکردەیەکی نەتەوەی خەباتیان کرد، بەڵام موفتی زادە زیاترڕۆشتوو باسی ئایینزای سوننەشی پێوە بوو، بۆیە کاتێك ئایەتوڵا خومەینی وەك سەرکردەیەکی نەتەوەی-شیعی کاردەکات، ئەوەی لەبەرامبەریەوە پارسەنگی هێزڕادەگرێت ئەحمەد موفتی زادەیە وەك سەرکردەیەکی نەتەوەی – سوننە. خاڵێکی دیکەش ئەوەیە لەدەستوردا مەزهەب دەبێتە گرفتێکی گەورە و تەنها موفتی زادەش نوێنەرایەتی شەڕی یەکلاکردنەوەی دەکات بەپشتگیری هاوڕێکانی. هەروەها موفتی زادە بە فەرمی بانگهێشتی تاران کرا و دوایلێکرا لە نووسینەوەی دەستوردا ئامادەی هەبێت، بۆیە ئەوڕۆژانەی دەچێتە تاران لەگەڵ کۆمیتەکانی نوسینەوەی دەستوردا دادەنیشێت وتێبینیەکانی خۆی دەخاتەڕوو، دواجاریش ئەوە لەناو حوسەینیەی تاراندا دژی ئەو ماددانەی بڕوا وایە لەناودا نابێت هەبن قسە دەکات و پەیامی خۆی دەنێرێت.

کورتەیەك لەسەر دەستوری نوێی ئێران

ئەگەر لە ڕووی چەمکەکەوە سەیری بابەتەکە بکەین، وەك پێشتر ئاماژەی بۆکرا، دەستور زۆرتر چەمکێکە بەکاردەهێنرێت بۆ پێناسەکردن و ڕوونکردنەوەی ئەو یاسا سەرەکیانەی کە بۆ بەڕێوەبەردن و دیاریکردنی دەستەڵاتەکانی حوکمەتی هەر دەوڵە تێکپێویستە، واتە دەستور بریتییە لەو یاساگەلەی سنوری دەستەڵاتی حوکمەتێك دیاری دەکات و لە چوارچێوەیەکدا ماف و بەرپرسیارێتی هاوڵاتیانی ئەوولاتە بەرامبەر تاك و کۆمەڵ و نیشتمان دادەڕێژێت. هەرچی پەیوەندی بە ئێران (دەستوور) ی دوای شۆڕشی ١٩٧٩ەوە هەیە ئەوا دەتوانین بڵێین: مەشروتە نەگەشتە تەمەنی ٧٥ ساڵی (مهری ١٢٨٢ شەمسی)(٠٩/١٩٠٧زاینی)خۆی بە لەبەینبردنی دەسەڵاتی بنەماڵەی پەهلەوی ئەویش هەڵوەشێنرایەوە[٤]. تەنها ئەوەی وەك خۆی لەودەستورەوە وەرگیراوەیە بریتی بوو لە سێ بنەما، یەکیان ئاینی دەوڵەت ئیسلام دەبێت و ئایینزای ڕاستی جەعفەرییەی ١٢ ئیمامی، پاشای وڵات دەبێت هەڵگری مەرجەکانی ئەم ئایینزایە بێت. لە مادەکەی دیکەشدا دەڵێت: نابێت هیچ یاسایەك دەربکرێت پێچەوانەی یاسای ئیسلام بێت، لەمادەی پەنجاوهەشتی مەشروتەشدا هاتووە کە هیچ کەسێك بە پلەی وەزارەت ناگات ئەگەر موسڵمان و ئەسڵی ئێرانی و نیشتەجێی ئێران نەبێت[٥].

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

لەدوای شۆڕشی ١٩٧٩ باس هاتە سەردیاریکردنی سیستەمێکی سیاسی بۆحوکمەتە نوێیەکە، لەگەڵ ئەوەی بیروڕاکان جیاوازبوون تەنانەت لەناوکوردەکاندا حیزبی دیموکرات بە ڕابەرایەتی قاسملۆکاریان بۆ ئێرانێکی دیموکرات و خودموختاری بۆکورد دەکرد[٦]، وبڕوایان بە سیستەمی دینی نەبوو بۆدەوڵەتداری، «ڕەنگە بەهۆی ڕابردووی مارکسیستییەکەیەوە بووبێت کە قاسملۆ دژی ئەو نەخشەیە بوو مەلاکان لەباری سیاسییەوە لە ئێراندا دەیانگێڕا»[٧]. (ئەمە بەوواتا نایەت قاسملۆلە (حدکا)دا وەك مارکسییەك بیریکردۆتەوە) خۆ ئەگەرڕاستیشمان بوێت خودی ڕابەری شۆڕشەکەش هەمان بۆچوونی هەبوو، کەنابێت پیاوانی ئاینی بێنە ناوجومگەکانی دەستەڵاتەوە وتەنانەت خۆیشی وەك چاودێرێك کەهیچ پۆستێکی دەستەڵاتداری نییە لەناوحوکمەتدا پێناسەدەکر[٨]. دواجارهەرلەسەرئەم بنەمایە(حدکا) بڕیاردەدەن بەشداری ڕیفراندۆم نەکەن، لەولاشەوە ئەحمەدی موفتی زادە بە هەموو هێزییەوە کاری بۆ هێنانە سەرکاری حوکمەتێکی ئیسلامی دەکرد وبڕوای وا بوو کێشەی کورد تەنها لەناوسیستەمێکی ئیسلامی دادپەروەردا دەتوانێت چارە بکرێت، ئەویش بە بوونی سیستەمێکی خودموختاری ئیسلامی لەناوچە کوردییەکاندا، بەهەمانشێوە لەناو خودی ئێرانییەکاندا جیاوازی بۆچوون زۆربوو، کەسانێکی وەك موهەندیس بازرگان وبەنی صەد بۆچوونی دەوڵەتدارییان لەگەڵ ئاخوند وپیاوانی ئاینیدا نەدەهاتەوە. بەمەش هەرلەناوئێرانییەکاندا بەرەی لیبڕاڵ و بەرەی مەکتەبی (فەقیهی - رۆحانی)ەکان دروست بوو، کە دواترباسکراوە.

ئێستا پێش لەوەی باس لە دەستورەکە بکەین لەبارەی سیستەمە نوێکەوە ئەوە بخەینەڕوو، کە لە ٣٠ و ٣١ی مانگی سێی ١٩٧٩ وەك ڕۆژی ڕیفراندۆم بۆدەنگدان لەسەرسیستەمی نوێ دیاریکرا! زۆرێك لە کوردەکان بەتایبەت حیزبی دیموکرات هەرلەسەرەتاوە بایکۆتی بەشداریکردنیاندا، ئەویش لەبەرئەوەی وتیان «ناتوانین لە هەڵبژاردنێکدا بەشداری بکەین بەبێ ئەوەی هیچ زانیارییەکمان دەربارەی ئەوشتەی داوامان لێدەکرێت لەبارەیەوە دەنگ بدەین، پێدرابێت»[٩]، جگە لەوەش قاسملۆ لە دانیشتنێکی یەك کاتژمێریدا لەگەڵ ئایەتوڵا خومەینی لە قوم لە ڕۆژانی پێش لە گشتپرسیدا بەتەواوەتی ئەوەی بۆدەرکەوتبوو کە ئێرانییەکان تەنها کات بە فیڕۆ دەدەن وبەشوێن دەرفەتەوەن[١٠]. قاسملۆ دەڵێت «پێخۆشبوونی خۆمان بۆبەشداریکردن لە ڕیفراندۆم ودەنگدان بە کۆماری ئیسلامی پێڕاگەیاندن بەومەرجەی داخوازییەکانمان دابین بکرێت... گووتی (ئایەتوڵا خومەینی): ئەوە کاری من نییە ... تاڵەقانی پێشترڕاگەیاندنێکی بڵاوکردۆتەوە لەوە زیاترچیتان دەوێت؟ ... گووتم: کەوابوو کاتێك لێرە چوومە دەرێ ئێوە ڕێگام پێدەدەن بەڕاشکاوی ڕایبگەیەنم کە ئێوە لەگەڵ ئەو پرسانە هەن کە تاڵەقانی بەڵێنی پێداوین؟... وتی: بەڵام من نازانم ئەوچی گوتووە، ئێمە هەموومان موسڵمان وبرای یەکترین ...[١١]». بەمشێوەیە خومەینی بەبێ بەڵێندان کۆبوونەوەکە بەجێدەهێڵێت، بۆیە قاسملۆباسی دەکات کە پێش ئەوەی لەشاری قوم وەدەرکەون بڕیاردەدەن بەشداری ڕیفراندۆم نەکەن. جا پرسیارەکەی سەرفۆڕمی گشتپرسیی(ڕیفراندۆم)ەکە زۆرسەتحی وسادە وبەبێ ڕوونکردنەوە بوو: لەم گشتپرسییەدا تەنها دوو هەڵبژاردن لەبەردەستی دەنگدەردا بوو: کۆماری ئیسلام؟ بەڵێ یان نەخێر. «جا لەبەرئەوەی خەڵکەکە

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

ستەمی دەسەڵات و حوکومەتی شایان بینی بوو، بۆیە بە دەنگی زۆرینە هەموو دەنگیان بە حوکمەتی ئیسلامیدا، بەبێ ئەوەی بزانن چ جۆرە سیستەمێك بڕیارە بێتە سەرکار»[١٢]. ئەنجامی گشتپرسی ئەوەبوو ٩٨,٢٪ی دەنگەکان (بەڵێ) بوو بۆ سیستەمێکی ئیسلامی بۆئێران.

بەپێی ڕێکارەکانی نووسینەوەی دەستور، بۆئەوەی هەرولاتێك دوربێت لە دەرکردنی یاسای پێچەوانە و دورکەوتنەوە لە پەسەنکردنی یاسای دژبەیەك، سێ ڕێگا هەیە هەرولاتێك دیگرێتە بەرلەم پێناوەدا[١٣]:

١. ولاتێکی وەك ئەڵمانیا دادگایەکی تایبەت دادەمەزرێنێت بەناوی (دادگای دەستوور) کە گرنگی دەسەڵاتی (جێبەجێکاری) هەیە، بەڵام بەشێوەی دادگای تایبەتی کاردەکات.

٢. وڵاتانی وەك ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، لیژنەی دەستەڵاتی دادوەری و دەستەڵاتی بەدواداچوون و دیاریکردنی ئاستی پابەندبوون یاسا ئاساییەکان بە قانوونی بنەڕەتی دەدرێت بە دادگاکانی دادوەری.

٣. دامەزراندنی دەستە و لیژنەیەکی تایبەت کە پێکهاتووە لە کەسانی پلەدار و تایبەت بۆئەو مەبەستە، وەك شورای بنەڕەتی فەرەنسا کە لە نۆکەس پێکهاتووە، سێ کەسیان هەڵبژێراوی سەرۆك کۆمار، سێ کەسیان بە هەڵبژاردنییان لەلایەن نوێنەرانی نەتەوەی سێ کەسەکەی دیکەیان بە هەڵبژاردنیان لەلایەن سەرۆکی لیژنەی سنا.

ئێران لە دەورانی شۆڕشدا کاربە ڕێگەی سێیەم دەکات و لیژنەیەك دروست دەکەن بەناوی (ئەنجومەنی پاسەوان) کە لە ١٢ کەس پێکهاتبوو، شەش کەسیان لە فەقیهـ و موجتەهدین بوون و لەلایەن خودی رابەرای شۆڕشەکەوە هەڵبژێرا بوون، شەش کەسەکەی دیکەشیان لە کەسانی شارەزایانی بواری یاساین کە لەلایەن شورای باڵا جێبەجێکردن و دەنگدانی پەرلەمان (مەجلیسی شورای ئیسلامی)یەوە هەڵدەبژێرن.

هەر دوای ئەوەی نیشانەکانی سەرکەوتنی شۆڕش دەرکەوت ڕابەری شۆڕش لە مانگی دی ١٣٥٧ (١٩٧٩)باسی گۆڕینی دەستوری هێنایە ناوەوە، لەکاتی دەستبەکاربوونی موهەندیس بازرگان وەك یەکەم سەرۆکوەزیرانی دوا پەهلەوی ڕاسپێرا کە (ئەنجومەنی دامەزراوان) لە ڕێگەی دەنگدانەوە دابمەزرێت بۆ نووسینەوەی دەستور. لە ٨ فروردین ١٣٥٨ (١٩٧٩/٠٨/٢٨)دا (شورای بالای پلانەکانی شۆڕش) دامەزرا و لە مادەی دووەدا «ئامادەکردنی پلانی بەپێی بنەماکانی ئیسلام و بنەمای ئازادی»[١٤] دیاریکرا .

لە سەرداوای ڕابەری شۆڕشەکەحەسەن حەبیبی ڕادەستپێرێت بۆئامادەکردنی دەستنووسی دەستور، ئەمەش لەپێش ئەوەی لە پاریس بگەڕێتەوە، چونکە فاتمە تەباتەبای کە بوکی ئایەتوڵا خومەینییە لە یاداشتەکانیدا ئەوی باسکردووە کە خومەینی داوای لە محەمەد باقر سوڵتانی کردووە لە ئامادەکردنی دەستور و ئەو بەشانەی پەیوەندی بە فیقهەوە هەیە یارمەتی حەبیبی بدات، جا حەبیبیش هەربەشێك کەئامادەی کردووە ناردوویەتی وڕابەرخوێندویەتیەو وتێبینی لەسەرنوسییوە ئەمە لەکاتێکدا ئەوهێشتا لە نوفل لوشاتوی پاریس بووە. لە هەمانکاتدا دەستەیەکی دیکە لە یاساناسانی ئۆپۆزسیۆنی پەهلەوی کۆپییەکی

دیکەی دەستوریان ئامادەکردووە، کە دواتر ئایەتوڵا خومەینی داوادەکات ئەوەش لەگەڵ کۆپییەکەی حسن حەبیبی لێکبدرێن[١٥]. بەمشێوەیە کۆپی یەکەمی لە لایەن چواریاساناسەوە ئامادەکرا، کە بریتی بوون لە (حەسەن حەبیبی، ناسر کاتوزیان، کەریم لاهیجی، موحەمەدجەعفەرلەنگرودی.). دواتر لەلایەن دەوڵەتە دەنێرێت بۆ شورای باڵای پلانەکانی شۆڕش بەسەرۆکاتەی ئایەتوڵا یەدوڵا سەحابی. شورای شۆڕش تێبینییەکانی خۆیان دەنووسن و دەستورەکە دەنێرن بۆ ئایەتوڵا خومەینی، ئایەتوڵا شەریعەتمەداری، ئایەتوڵا مەرعشی نەجەفی و ئایەتوڵا گولپایگانی، ئەوانیش تێبینییەکانی خۆیان دەنووسن. لێرەدا کێشەی کات و مانەوەی دەوڵەت بەبێ دەستور و گرفتی بۆشایی یاسای لە قۆناغی ڕاگوزەردا دروست دەبێت، بۆیە هەندێك وەك ڕەفسەنجانی، بەهەشتی، سەحابی، خامنەی، قوتبزدا و باهونەر بڕوایان وایە پێویست ناکات بەدیار دامەزرادنی لیژنەی دامەزراوانەوە بوەستن، بەڵکو ڕاستەوخۆ ئەم دەستنووسەی دەستور بخرێتە گشتپیرسیەوە.بەڵام دەستەی دووەم وەك بازرگان، بەنی صەرد، تاڵەقانی، یەزدی، سەید جوادی و صباغیان بڕوایان وابوو لەبەربابەتی مافەکان و پرسی نێودەوڵەتی و ئەو بەڵێنانەی ڕابەری شۆڕش داونی باشترلیژنەکە دروستبکرێت و دواتر یاساکە بخرێتە دەنگدانەوە[١٦]. هەرلێرەوە دەردەکەوێت دەستەی یەکەم فەقیە وڕۆحانییەکانن و دەستەی دووەم لیبرالیزمەکانن و تاکۆتیش ئەم جیاوازییە هەربەردەوام دەبێت. بۆیە لە ١ خرداد ١٣٥٨ (١٩٧٩/٥/٢٢) نوێنەرانی هەردوو دەستەکە دەچنە قوم تا لەوێ ڕابەرئەم جیاوازییە چارەسەربکات، بەڵام ناگەن بەهیچ ڕێکەوتنێك، لەکۆتایدا تاڵەقانی پێشنیاردەکات لیژنەیەك دروستبکرێت بە ژمارەیەك ئەندامی دیاریکراوە، کە بۆ هەریەك ملیۆن کەس یەك یان دوو نوێنەریان هەبێت، لەوکاتەدا ٧٥ ئەندام هەڵبژێران و لیژنەکەش ناونرا (ئەنجومەنی شارەزایان)[١٧]. ئەنجومەنی شارەزایان. لەسەرەتادا بڕیارە ناوی ئەنجونەتی دامەزراوان (مجلیس موسسات) بێت، بەڵام ڕابەری شۆڕش زۆرینەش بڕوایان وایە ئەنجومەنی شارەزایان ناوێکی گونجاوترە «خەڵکی واتێگەشتبوون ئەندامانی لیژنەی دامەزراوان بەئەندازەی ئەندام پەرلەمانێکە، یان یەك و نیو بەرامبەری ئەوان یان دوو ... ڕابەر بڕوای وا بوو یژنەی دامەزراوان کێشەی دەبێت، بۆیە ناوی نرا ئەنجومەنی شارەزایان»[١٨]. بەهەشتی بەئاشکرا دەڵێت ئەوانەی دێنە ناو ئەم لیژنەیەوە دەبێت دوو مەرجیات تێدا بێت: یەکەم لە ئیسلام شارەزابن، دووەم ئیمانیان بە ئیسلام هەبێت، چونکە خەڵکی ئێران بەکۆی دەنگ بڕیاریانداوە سیستەمەکەیان ئیسلامی بێت، بۆیە ناکرێت کەسێك بێت شارەزای لەئیسلام نەبێت و یاسای ئیسلامی دابنێ[١٩].

بۆیە نزیکەی دوومانگ بەسەر دەستبەکاربوونی (ئەنجومەنی شارەزایان)* تێنەپەڕی بوو جیاوازی دەکەوێتە نێوان لایەنەکانەوە و ئایەتوڵا خومەینی ناڕاستەخۆ لە دوو دانیشتندا هێرش دەکاتە سەرحوکمەتە کاتییەکە و دەڵێت «لە کۆبوونەوەی ئەنجومەنی شارەزایان هەرئەوەندەی باسی ویلایەتی فەقیە هاتە گۆڕێ دەستیانکرد بە دژایەتی کردنی ... تەنانەت لەم دوو و سێ ڕۆژەی پێشوودا لەیەك دانیشتنیاندا وتبوویان ئەم لە ڕێگە دەرچوانە (ئەمانەی کە هیچ زانیارییەکیان لەسەرئیسلام نییە، ئەمانەی کە دژن لەگەڵ ئیسلام)

لە دانیشتنەکەیاندا وتوویانە کە ئەم ئەنجومەنی شارەزایانە دەبێت هەڵبوەشێتەوە و ئەوانی دیکەش چەپڵەیان بۆ لێداون و خۆشحاڵیان دەربڕیوە. ئەمانە لە (ئەنجومەنی شارەزایان) دەترس لەبەرئەوەی (ئەنجومەنی شارەزایان) دەیەوێت ویلایەتی فەقیهـ دابمەزرێنێت. (ئەنجومەنی شارەزایان) دەیەوێت ئەوە دابمەزرێنێت کە خوای گەورە فەرموویەتی و ئەمانە لە ئائەوە دەترسن ...»[٢٠]. جا ئەوەش بووترێت (ئەمیر ئینتزام) پێشنیارکەری هەڵوەشانەوەی (ئەنجومەنی شارەزایان)ە کە ڕابەری توڕە کردبوو. بەهەمان شێوە لە کۆبوونەوەی مزگەوتی (ئەربار) لە تاران لە ڕۆژی ١٩٧٩/١٠/٢٣ دووبارە هێرشی کردووەتەوە سەر حوکمەتە کاتییەکەی موهەندیس بازرگان و باسی لەوە کردوە کە ئەوانەی بڕوایان بە ئازادی و دیمکراسی هەیە هاتوون بۆخۆیان قسەگەلێك دەکەن و دواتر دەیانەوێت ئەم بۆچوونەی خۆیان بسەپێنن بەسەر میللەتێکی سی و ئەوەندە ملیۆنیدا و ڕازیانبکەن (ئەنجومەنی شارەزایان) هەڵوەشێتەوە، کە بەدەنگی زۆرینەی میللەت هەڵبژێراون[٢١]. بۆیە هەرگیز ئەم ئەنجومەنە هەڵنەوەشایەوە. وەك دەردەکەوێت لیبراڵەکان لەگەڵ دروستکردنی ئەنجومەنی شارەزایاندا نەبوو، ئەویش لەبەرئەوەی هەر لەسەرەتاوە دەرکەوت کە فەقیهـ و ڕۆحانییەکان گەورەترین هێز و بەرەیان هەیە و تەواوی لیژنەکە و بڕیارەکانی دەگرنە دەست «کە لەسەدا ٦٩ی ئەندامەکانیان پێکهێنابوو ... دوو ڕۆحانی بووبنە سەرۆك و جێگیری: موتەزری و بەهەشتی»[٢٢]، لەهەمانکاتدا خومەینی خۆی ڕاستەوخۆ پشتگیری لە لیژنەی شارەزایان دەکرد و بڕوای وابوو ئەمانە خەڵکی هەڵیبژاردوون و کەس مافی هەڵوەشاندنەوەی نییە. بەکورتی، (ئەنجومەنی شارەزایان) قورسایی هەموو هێزە سیاسییەکانی بە کورد و سوننەشەوە خستە دەرەوە و ئەوەی ڕۆشنکردەوە قسەی سەرەتا و کۆتای ئەو هێزە دەیکات بڕوای بە ویلایەتی فەیقە هەیە و لایەنگری هێڵی ڕابەرە.

لەدوای ٦٧ دانشتن ئەنجومەنی شارەزایان ڕەشنووسی پەسەندکراو لە ڕۆژانی (١١و١٢ اڒار١٣٥٨) (٢ و١٩٧٩/١٢/٣)خرایە دەنگاندانەوە. دەنگی زۆریینەی خەڵکی ئێرانی بەدەست هێنا. بەمشێوەیە «ی کۆماری ئیسلامی ئێران لە ١٤ فەصڵ و١٧٧ ئەصڵ پێکهاتووە. هەریەکە لە فەصڵەکان لەبارەی بوارێکی تایبەتەوەیە. یش بەسەرچاوەی سەرەکی نۆرمەکانی مافی لە سیستەمێکدا، سەرچاوەیەکی گرنگی ناسنامەی کلتوری، پەیوەستکردنی نەتەوەی و سازاندن و ناساندنی ناسنامەی دەوڵەتەکانە لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی»[٢٣]. ئالێرەشەوە دەستورە پەسەندکراوەکە بوویە ناسنامەی ئێران و کوردیش وەك نەتەوەیەك لەناو ئەو خاکەدا ئەو کاڵایەی کرا بەبەریدا لەکاتێکدا سیاسییەکانی دەیانویست دەستورەکە پێناسەی ئەوانیش بکات.

کورد و سوننە لەناو ئەنجومەنی شارەزایاندا

حکومەتی کاتی بڕیاریدا لە ١٩٧٩/٨/٣ دا هەڵبژاردنی (ئەنجومەنی شارەزایان) ئەنجام بدرێت. وەك ئاماژەی بۆکرا ئەم لیژنەیە زۆر گرنگ بوو، جا پەیڕەوانی سوننە لە کوردستان ئەم هەڵبژاردنەیان بایکۆت کرد، بۆیە سوننەکان بە فەرمی دوو نوێنەریان دەچێتە ئەنجومەنی شارەزایان کە هەردووکیان لە ناوچەی سیستان و بلوجستان دەبن» مەولەوی عبدالعزیز مەلازادە[٢٤] و حمیداللە میرمراد زهی، بەڵام لە بەرواری (١٩٧٩/٩/٩) ئەحمەدی موفتی زادە لە لایەن (محمد جواد حجتی کرمانی) بانگهێشت نامەیەکی بەدەست

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

دەگات کە لە ژێر نامەکەدا ناوی سەرۆکی ئەنجومەنی شارەزایان (حسینعلی منتظری)نووسراوە و داوا لە موفتی زادە دەکات بۆ پێشکەشکردنی بۆچوونەکانی خۆی لەسەری وڵات تەشریف بێنن و لە (کۆمسیۆنی ژمارە حەوت)ی ئەنجومەنی شارەزایان بەشداری بکات. ئەویش بە دەم بانگهێشتننامەکەوە دەچێت . لەم بارەیەوە سەعدی قورەیشی (چاودێری مەکتەب قورئان) دەڵیت» ئەحمەد نزیکی ٤٠ دانە ڕۆژدەمێنیتەوە. دانیشتن و چاوپێکەوتن و وتارو ڕوونکردنەوە دەدات، کە (محەمەد جواد حجتی کرمانی) لەهاوڕێ کۆنەکانی ئەحمەد ژورەکەی خۆی لە (ئەنجومەنی شارەزایان) دەخاتە خزمەتییەوە و دانیشتەکان لە ژوورەکەی ئەودا ئەنجام دەدرێن»[٢٥]. هەرلەم ژوورەدایە موفتی زادە لەگەڵ سەرۆك و جێگری سەرۆکی ئەنجومەنی شارەزایان و ئەندامانی باڵای ئەنجومەنی شۆرش و هەندێك لە ئەندامانی ئەنجومەنی شارەزایان دا کۆدەبێتەوەو باس و خواسیان لەگەڵ دەکات. لەبارەی ئەم سەردانەوە موفتی زادە یاداشتی کردووە:

"سەرەتای بەیانییەکەی لەگەڵ ژمارەیەك لە خاوەن بڕیار بەدەستەکانی ئەنجومەنی شارەزایان دانیشتین، بەڵینەکان وەك ڕابردوو باش و حەکیمانە بوو، بەڵام نیگەرانی ئەوەیان دەربڕی کە لەوانەیە زۆرینە ئەنجومەن ڕازی نەبن و موافەقەت نەکەن، لەبەرئەوە بڕیاریاندا کە من بانگهێشتی دانیشتنی هاوبەشی کۆمسیۆنەکان بکەن، تاوەکو لەوێ لەم بارەیەوە ڕەزامەندی بەشداربووان بەدەست بهێنم. بە کورتی بابەتەکە لەو دانیشتنەدا بە جۆرێك کاریگەربوو تەنانەت زۆرینەی بەشداربووان دەستیان بە گریان کرد، وا دەردەکەوت تەنانەت دە کەس نەك لە مەسەلەی ستەمی نەتەوەیی و چینایەتی تەنانەت لە ستەمی ئایینزاییشدا موخالەفەمان نەبوون. بە ئەم ئەحواڵەوە (وادەرکەوت) کێشە سەرەکیەکە تەواو چارەسەر بووەوشتێك کە جێگەی نیگەرانی بێت نییە، بەڵام کاتێك دانیشتنی ئاشکرا بۆبەدواداچوونی بابەتەکە گرێدرا (فلیمەکەیشمان لە تەلەفزیۆندا بینی) خیانەتێکیان کردبوو کە بە هیچ شێوەیەك تەصەوری نەدەکرا: لە بری ئەو پێشنیارەی کە ئێمە دابوومانە ئەنجومەن، پێشنیارێکی دیکەیان هێنابوویە پێشەوە، لیژنەی شارەزایانی بێچارە، بێ ئاگا لەم پیلاننامەیە، وابیریان کردبوویەوە لەبەرئەوەی وشەگەلی وەك (بوونی ڕێزی تەواوەتی) دەستەواژەی تری بنەمای دوانزەهەم لەناو ەکەدا گونجاندبوویان، حەتمەن بۆچوونی ئێمەش لەسەرئەمەیە و ڕازیین پێی! تەنانەت هەندێك لە نوێنەرەکانی وەك (جەنابی بەنی صەدر) کە پێشترلەگەڵ ئێمەدا لە دانیشتنی هاوبەشی کۆمیسیۆنەکاندا بەشدارنەبوون، پرسی بووی: ئایا ئەم دەربڕینە فلانە کەس (ئەحمەد موفتی زادە) پێیڕازییەوتەئیدی دەکات؟ دەسەڵاتدارانی ئەنجومەن بە یەك تەسدیقی چەورو نەرم

سەری هەموویانیانماڵی بوو!کۆتاییەکەشی ئەم فیل و تەڵەکەبازییە جۆریك بوو کە هەمووەمان بینیمان"[٢٦].

لەم نووسینەی خۆیەوە دەردەکەویت ئەوان فێڵیانکردوە! جۆرێك دەقی ئەوەی موفتی زادە پێشکەشی کردووەوزۆرینەی نوێنەران لە دانیشتنی هاوبەشی کۆمیسیۆنەکاندا لەگەڵیدا بوون و پێپڕازی بوون دەیگۆڕن ولە بری ئەوە بە دەربڕین و دەستەواژەگەلێکی دیکە ماددەکە دەخەنە دەنگدانەوەوڕایدەگەیەنن، بە جۆرێك خودی (بەنی سەدر)ی سەرۆك کۆماریش دەبێتە جێگەی پرسیاربۆی کە ئایا موفتی زادە بەم نوسخەی وبەم دەربڕینانە ڕازییە؟! چونکە بەنی سەدرباش لە مەبەست و ئامانجی سەردانەکەی موفتی زادە تێگەشتووەو زانیبووی ئەو پێداگریی لەسەرئەوە کردووە لەناودا باس لە مەزهەب نەکرێت و جیاکاری نەتەوایەتی زەق نەکرێتەوە. بەنی سەدرلەبارەی کەمە نەتەوەو ئاینەکانەوە لەناو ئێراندا بڕوای وایە «کەمینە ئاییتزاییەکان لە وڵاتی ئێمە هەمیشە وەك مریشکێك بوون هەم لە شایی و هەم لە شیوەن سەریان دەبڕن. واتە ڕژێمە ئیستبدادییەکان دەستەڵاتدارهەندێکجار خۆی بە پارێزەری مافی کەمینەکان دەناساند و هەندێکجاریش بۆڕاکێشانس سرنجی خەڵکیتاوانی نەکردەی دەخستە ئەستۆیان و بەردەبوویە گیانیان»[٢٧]. بۆیە دەزانێت جارێکی دیکە سەربڕینێك ڕوویداوە! دەپرسێت موفتی زادە بەمە ڕازی بووە؟! هەرچی پەیوەندی بە هێزە سیاسییەکانی دیکەوە هەیە ئەوا هەرلەسەرتاوە باسەکە جۆرێکی دیکە دەڕوات، قاسملۆ بڕیارە وەك نوێنەر بڕوات، بەڵام ئایەتوڵا خومەینی بەجۆرێك تەکفیرولەدین دەچوو باسی دەکات بۆهەمیشە لە ئێران قاچاغی دەکات! «لەدوای گشتپرسی، نوێنەران بۆ لیژنەی دامەزرێنەران (کە هەمان ئەنجومەنی شارەزایانە)– هەڵبژێران، بەمەبەستی نووسینەوەی نوێ. عەبدولرەحمان قاسملو لە پارێزگای ورمێ بۆبەشداریکران لەم لیژنەیەدا هەڵژێران. ئەوو موقەدەم مراغای تەنها نوێنەری سیکۆلاربوون لەناو ئەنجومەنەکەدا. یەك شەو بەرلە کۆبوونەوەی لیژنەکە، خومەینی لە بەیاننامەیەکدا قاسملۆی وەك «موردتەر» لە دین هەڵگەڕاوە -باسکرد»[٢٨]. بەمشێوەیە ئەو نوێنەری کوردیش تەوای ئامادەبوونی نابێت. کەواتە لەناولیژنەی شارەزایاندا تەنها موفتی زادە ئامادە دەبێت ئەویش بە بانگهێشتکردن بۆ کۆبوونەوەی کۆمسیۆنەکان نەك دانشتنی ڕەسمی و ئاشکرای لیژنەکە.

زمان لە دەستوردا

هەرکاتێك باسی مانەوە و نەتوانەوەی نەتەوەیەك بێتە گۆڕێ زمان دەبێتە یەکێك لەسەرەکیترین ئامرازەکانی بەشداریکردن لەم پرسەدا. زمان و مێژوو ئەو هێزەن هەرنەتەوەیەك بە زیندووی دەهێڵنەوە. مێژووپڕە لەوهەوڵانەی بۆسڕینەوەی نەتەوەیەك دراون ولە نێویشیاندا کورد. هەمیشە نەتەوە داگیرکەرەکان جەنگی زمانێکیان کردووە کە لەدوای زمانی عەرەبی، فارسی و تورکی چوارەم گەورەترین زمانە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا[٢٩]. و مێژوویان لەگەڵ کورددا تاوەکو ئاستی سڕینەوە بردووە! چونکە هەرکات هەستکرا زمانێك نییە و مێژوویەك تۆنابەستێتەوە بە هیچ پانتاییەکی جوگرافی و کلتورییەوە ئەوکاتە توانەوەت لەناو ئەوانی دیکەدا زۆر ئاسان دەبێت.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

نەتەوە بە بەبێ ناسنامە هیچ بەهایەکی نییە و ناسنامەش بەبێ زمان هیچ مانایەکی نییە! کاتێك کوردێکی ڕۆژهەڵاتی هەست بە نەبوونی زمانی خۆی دەکات لە چوارچێوەی ئێراندا ئەوکاتە هەستی بە قەیرانی ناسنامەی دەکات. ئەحمەدی گوڵمحەمەدی لە جۆرج هیربێت میدی باوکی تیۆریای شوناسی کۆمەڵایەتییەوە دەیگوازێتەوە،وێنایەك کە تاك دەربارەی خۆی دروستی دەکات و هەستی پێدەکات ڕەنگدانەوەی تێگەیشتن و بۆچوونێکە کە ئەوانی دیکە دەربارەی ئەو هەیانە[٣٠]، واتە ئەوانی دیکە من و کولتور و زمانی من چۆن دەبینن دواجار ئەم بینینە کاریگەری لەسەر من دەبێت بەرامبەرامبەر بەخۆم و ناسنامە و کولتورەکەم، بۆیە بە بۆچوونی جۆرج هیربێت، ئەگەرزمان کوردی لەلایەن ئەوانی دیکەوە سەیرنەکرا و بایەخی نەدرایە ئەمە دەبێتە هۆئەوەی تاکی کوردی بەبایەخەوە لە زمانەکەی خۆی نەڕوانێت! جا ئێستا ئەگەربەم تیۆریا لە دەرستوری بنەڕەتی ئێران بڕوانین دەبینت زمان نەتەوەیەکی وەك کورد کە لەسەدا ١٠ی دانیشتوانی وڵاتەکەیە نەباسی کراوە و نە بە فەرمیش ناسێنراوە.

لە دەستوری ئێرانی دوای شۆڕشدا لە فەسڵی ١٥دا بە باشکرا باسی زامان کراوە وزمانی فاسی بە فەرمی ناسێراوە وەك زمانی دەوڵەتی ئێران. لە مادەکەدا هاتووە «زمان و خەتی نووسینی هاوبەشی خەڵکی ئێران فارسییە. بەڵگەنامە و نووسراو تێکستەکان فەرمی و پەرتووکەکانی خوێندن دەبێت بەم زمانە بنووسرێت بەڵام زمانە ناوچەیی و نەتەوەییەکان لە چاپەمەنی و میدیا جەماوەری و وتنەوەی ئەدەبیاتی ئەوان لە قوتابخانەکان لەپاڵ زمانی فارسیدا ئازادن»[٣١]. جا لەبەرئەوەی زمان یەکێکە لە بنەما سەرەکی و گرنگەکانی ناسنامە وکلتوری هەرنەتەوەیەك بۆیە دەستور ئەوجێگەیەیە کە دەبێت باسی زمانی تێدا بکرێت، هەروەك چۆن لە ی عێراقیدا زمانی کوردی لە پاڵ زمانی عەرەبیدا بە ڕەسمی ناسێنراوە و عێراق خاوەنی دەوڵەتێکە کە دوو زمانی سەرەکی هەیە لەپاڵ وردە زمانەکانی دیکە، هەرلەبەرئەمەشە لەسەرپاسپۆرتی هەرعێراقییەك دوو زمانی سەرەکی کوردی و عەرەبی هەیە. بەڵام لە دەستوری ئێرانیدا جگە لە فارسی هیچ زمانێکی دیکە ئاماژەی بۆنەکراوە! ئەمە لەکاتێدایە باسی لەوەش نەکراوە کە زمانەکانی دیکە وەك کوردی وبەلوچی وعەرەبی قەدەغەکراون! بەڵکولە گفتوگۆی نێوان عەبدولعەزیزی مەلازادە و ئایەتوڵا بەهەشتی ئەم باسە کراوە، کە مەلازادە لە بەهەشتی دەپرسێت «ئایا ئەگەرکەسێك بییەوێت زمانی عەرەبی بخوێنێت، دەوڵەت مامۆستای بۆ دەگرێت؟ یان ئەگەرکەسێك بییەوێت زمانی بەلوچی بخوێنێت ئایا دەوڵەت لەسەرییەتی مامۆستای بەلوچی بۆ دابین بکات؟» لەوەڵامدا بەهەشتی دەڵێت «بەڵێ، دەوڵەت بەرپرسە، واتە کاتێك ئەوان مافیان هەبووئەم زمانە بخوێنن دەوڵەت بەرپرسە لەوەی شتێك کە مافی ئەوانە بۆیان ئامادە بکات»[٣٢]. وەڵامەکەی بەهەشتی ڕوونە، بەڵام لەبەرئەوەی خودی مادەکە روو نییە و ئاماژەی بە پرسی خوێندن بەڕوونی نەکردووە بۆیە دەبینیت بۆچوونەکان جیاواز و زۆرێك باوەڕیان وایە دەوڵەت لەوە بەرپرس نییە وزمانەکانی دیکە ئەو مافەی خوێندیان بە ڕەسمی نییە لە ناوخوێندنەگەکاندا. «لەبەرئەوەی بۆچوونەکانی بەهەشتی ناکرێت بە بنەمای مادەی ١٥، بۆیە هەندێك لە شارەزایانی بواری یاسا و بەرپرسانی دەوڵەت ڕازی نین بە هەڵنجاندنی

بەرپرسیاربوونی دەوڵەت لەم بورادا»[٣٣]. جا سەرکردایەتی کورد و لەناویاندا ئەحمەدی موفتی زدە لەبارەی بایەخی زمانی کوردی و چەسپاندنی لەناو دەستوری نوێی ئێراندا کاری زۆری کردووە و ڕونکردنەوە و پێداگری زۆریان کردووە، هەمیشە یەکێك ئاواتەکانی بیرمەند و نوسەرانی کورد پرسی زام بووە: موفتی زادە دەڵێت «ئاواتم بوو لەڕێگەی وتار و دیبەیتی ئاینی و ئەدەبی ورۆژنامەوە خزمەت بەزمانی سەرکوتکراوی کوردی بکەم»[٣٤]. جالەبەیاننامەی (٧ اسفند ١٣٥٧)-(١٩٧٩/٢/٢٦) کە لە تاران دەریکردووە، موفتی زادە بە کورتی و پوختی بە ئێرانییەکان دەڵێت، ئێمەی کورد سێ شتمان لە ئێوە دەوێت، ئەگەرئەم سێ خاڵەتان بەجێ گەیاند، ئەوا لە سەرخستنی ئەم حکومەتەدا هاوکاردەبین:

١. یەکسانی لە مافی نەتەوەیی، فەرهەنگی، سیاسی و کۆمەڵایەتی.
٢. یەکسانی سیاسی و یاسایی سوننەو شیعە.
٣. یەکسانی مافی کۆمەڵایەتی و ئابووریی هەموو تاکەکان.٣٥

هەروەها لەبەیاننامەی ژمارە ٧٢ی ٢٦ اسفند ١٣٥٧ (١٩٧٩/٣/١٧) بەچوار خاڵداواکارییەکان ڕوون دەکاتەوە، لە خاڵی دووەمی بەیاننامەکەیدا کە درێژترین خاڵی بەیاننامەکەیە باسی زمان و کلتوری نەتەوەکان دەکات زۆردرێژتر دەنووسێت و بە بەراورد بە سێ خاڵەکەی دیکە!بە ڕوونی باسی لەحکومەتێکی دادپەروەری سیستماتیکی کردووە! دەڵیت»نەتەوەی ئێرانلە چەندین نەتەوەو قەومی بچووك دروست بووە کە هەریەکەیان خاوەنی زمان و کولتووری خۆیەتی، ئەگەربێت و ئەم ئەسڵە لابدرێت و لەبەرچاو نەگیرێت و ڕۆژێك بویسترێت زمانی فارسی بکەنە ئەسڵ وەك لە ڕابردوودا کراوە، ئەوە هەرگیزنابینیت سەقامگیری دروست ببێت! مەگەرتەنها ئەوکاتەی مافی هەموو نەتەوەکان بە یەکسانی و بە فەرمی بناسرێت»[٣٦]. وەك دەبینیرێت موفتی زادە بە ئاشکرا مەترسییەکانی کەنارخستی زمانەکانی دیکە و بەتایبەتی زمانی کوردی خستۆتەڕوو، کەچی ئەم ئاگادارکردنەوەیە کارێکی ئەوتۆ ناکات و لە یاسای سەرەکی دەوڵەتدا تەنها زمانی فارسی دەناسێنرێت. وەك ئاماژەی بۆکرا بابەتی زمان بابەتێکی ناسنامەییەوە و هەر بابەتێکی ناسنامەش ڕاستەخۆی پەیوەندی هەیە بە مانادار بوونی ژیانی کەسەکانەوە، بەواتایەکی دیکە ئەگەرکۆمەڵێك ناسنامەی نەبێت، ئەوا ئەو کۆمەڵە بوونی نییە، چونکە بەنەبوونی ناسنامە بوونیش نامێنێت و مانایەك بۆ بوونی ژیانیان نییە! زمان وەك گرنگترین پێکهاتەی ناسنامە ڕۆڵیکی گرنگ دەبینێت و ئەگەربێت زمان بە ڕەسمی نەناسێنرا ئەوا ناسنامە نانسێراوە ولێرەشەوە دان بە بوونی کۆمەڵێك نەناراوە! «کەسەکان کاتێك خۆیان بە خاوەنی ناسنامە وژیانێکی مانادار دەزانن کە پێداویستییەکانیان بە بەردەوامی، جێگیری، جیاکاری، وهەستی پەیوەست بوون بە کۆمەڵەوە بوونی هەبێت»[٣٧]. واتە ئەوکاتە کورد لە ئێران دەتوانێت هەست بە بوونی خۆی بکات وژیان مانادار دەبێت کە لە دەستورەکەدا ئەم دڵنیاییەی بۆ دەستەبەرکرا بێت کە پێداویستییەکانی بەردەوام بوونی ناسنامەکەی کە بریتین لە بەردەوامی و جێگری و هەست بە جیاکاری لەگەڵ ئەوانی دیکەدا. بەڵام کاتێك لە بنەمای ١٥دا ئەم دڵنیاییە نامێنێت بۆیە دەبینیت تاکی کورد هەستی پەیوەست بوونی لاواز دەبێت و هەموو ئەو مەترسیانەی موفتی زادە باسیان دەکات سەرهەڵدەدەن و ناسەقامگیری دەردەکەوێت.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

هەندێك لە توێژەران و یاسادانانی ئێران تێگەیشتنیان بۆزمان و مافی زمانەکان جودایە و ئەم جیاواز بوونە دەبێتە هۆی ئەوەی مافی زمانی فارسی لەدەستوردا بدەن بەسەرزمانەکانی دیکە، [زمانی فارسی] بە ڕووکنی ناسنامەی ئێرانی ئەژماد دەکرێت ولە پلەی حوکمدایە نەك ماف، لە ڕووەشەوە بەشی کۆتایی مادەکە کەئاماژە بەزمانە ناوچەییەکان دەکات، وادەکەوێتە بەرچاو نابێت لە گۆشەنیگای مافەوە سەیربکرێت، چونکە ئەگەرلەگۆشەنیگای یاسادانەرانەوە وەك مافێك سەیربکرایە دەبوایە هیچ نەبێت لە بەشی دووی دا ئاماژەی بۆبکرایە. بەم تێگەشتنەش بێت «سود وەرگرتن لەزمانی ناوچەی و نەتەوەییەکان لەچاپکرا و میدیای گروپی و وانەی ئەدەبیاتی ئەوانەدا لە قوتابخانەکاندا ئازادییەکە نەك ماف، هەڵبەتە نەك ئەصڵ»[٣٨]. لەم تێگەشتنەوە دەردەکەوێت زمانی نەتەوەکانی دیکە وەك مافێکی سروشتی بە ڕەسمی نەناسێنراوە و ئەوەی دەتوانن لە ژیانی ڕۆژانەی خۆیان و لەناو ڕۆژنامە و میدیادا ناوچەییەکاندا بەکاری بهێنن ئازادییەکە لەلایەن فارسەکانەوە بەخشراوە پێیان. واتە خێرێکە کراوە نەك مافێك بێت و ڕەسمییەتی هەبێت. ئەمە لەکاتێکدا سەرکرادایەتی کوردی زمانیان وەك ماف داواکردووە و ئەحمەد موفتی زادە لە باسێکی تایبەتیدا لەبارەی زمانەوە ئەم ئەسڵە بۆ ئێرانییەکان ڕوون دەکاتەوە، بەجۆرێك ڕیشەی زمانەکە لە ڕیشە فارسییەکە بە قوڵتر دەزانێت و بڕوای وایە لەبەرئەوەی کورد لە دەورانێکەوە هێزو دەستەڵاتی نەماوە، زمانەکەشی وەك هەرشتێکی دیکەی سامانی نەتەوەی و کلتوری دزراوە و بە هەزاران وشە هەیە لە ناو فەرهەنگی فارسیدا ئەسڵ و ڕیشەکەی کوردییە، بەڵام لەبەرنەبوونی ئەوە هێزبراوە و ئێستا وەك وشەی فارسی لە فەرهەنگەکاندا ناسێنراوە ! لەم ڕوووەشەوە لێکۆڵەرەوانی کورد بڕوایان وایە کورد وەك نەوەتەوە و زمان کەشێکی گەورە و هێزێکی گرنگی ناو شۆڕشەکەیە نەناسێنراوە»[٣٩]. بەمشێوەیە کورد و هەموو نەتەوە نافارسەکان کە لە ئێراندا دەژین بە شێوەیەکی ڕاستەخۆ و ڕوون نەناسێنران و دانیانپێدا نەنراوە“[40].

دەستور و ئایینزا

ئەوەی زیاتر کورد لە لەگەڵ شۆڕشەکەدا پەیوەست دەکات ئەو بەڵێنە بەردەوامانەیە لە سەرکردایەتی شۆڕشەوە بە سیاسییەکانی کورد و هاوڵاتیانی کورد دەگات «لە بارەی کاروباری ئێرانەوە چەندین جارڕاستەوخۆو ڕوبەڕووڕێککەوتنمان هەبووەو دانیشتنمان کردووە، لایەنە فەرمییەکان دەبێت یەکسان بن و جوداخوازیی ئیمتیازات لە نێوان ئەم دوو مەزهەبەدا نابێت هەبێت. یەکێك لە بنەماکانی دانیشتنەکان هەمیشە ئەمە بووە کە شیعەوسوننە لە و بابەتی جێبەجێکاری نەبن. کاسێتێکی تۆمارکراو لە بارەی دانیشتنی ١٨ی بەهمەنەوە هەیە، کە لەم کاسێتە دەنگییەدا ئیمام خومەینی ئەم نوکتەیە لە چوارچێوەی داواکارییە سەرەکییەکاندا حساب و تەئکید دەکاتەوە»[٤١]. لە هەمان دانیشتندا کە ئەحمەد ئەم خاڵە سەرەکییانە دەخاتە ڕوو، خومەینیش قسە دەکات و هاوڕای خۆی لەسەرقسەکانی ئەحمەد دەردەبڕێت، لەوەدا کە: بەڵێ ئەم مەزهەب و جیاوازی دروستکردن لە نێوان شیعەوسوننەدا دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئیسلام و لەم کاتەدا خولەفای ئومەوی و بە تایبەت عەباسی بۆمەرامی سیاسی خۆیان کاریان لەسەرکردووەوگەشەیان پێ داوە، دواجاربووە هۆی ئەوەی لەنێوان خەڵکی ئاسایی سوننەوشیعەشدا

ڕەنگبداتەوە. هەرلێرەدایە خومەینی دەڵێت «ئێمە هەموومان یەکێکین و جیاوازنین. جیاوازی، جیاوازی دوو مەزهەبە، ئەم جیاوازییە نابێت ببێتە هۆی ئەمەی ئێمە لە بنەما و بنچینەی ئیسلامدا جیاوازی بکەین... ئێستا دەبینین کە ئیسلام لە خەتەردایە، بۆیە دەبێت دەست بدەینە دەستی یەك ولەوهەڵانەی کە پێشینانی ئێمە کردوویانە ئێمە دەست هەڵگرین، ئەودەستانەی کە دەیانەویت وەك ڕابردوو ئێمە لە یەکتر جیابکاتەوە، ئەودەستانە ببڕین ”[٤٢].

لە (١٩٨٢/٠٨/٢٨) نامەیەك لە موفتی زادەوە دەنێرێت بۆ ڕابەری شۆڕشەکە،خۆی لە چوار خاڵی سەرەکیدا دەبینێتەوە، لە خاڵی سێیەمدا ڕادەگەیەنێت «دوای ئەوەی لە چەند مانگی دوای شۆڕش تێبینیم کرد کە حکومەت ئامادەی نییە (ئەنجومەنی باڵای ئیسلامی) کە لە هەموو بیرمەندانی موسڵمانانی دونیا پێکبێت دابمەزرێنیت و ئێران بکاتە سەنتەری قورسایی دونیای ئیسلام و شۆڕش. هەموو هەوڵەکانم تا ماوەیەکی دوورو درێژ چڕکردەوە لەمەدا: بەلایەنی کەمەوە (دەستووری نوێ) لە هەندێك بابەتی گرنگدا هاوتەریبی شەریعەتی ئیسلام بێت و ئێمە جیاوازی نەخەینە ناوبرادەرانی سوننی و شیعەوە، جا کاتێك ئەم پێشنیارە بچوکەتان قبوڵ نەکردو لەگەڵ ئەولێدوانانەی هەندێك لە نوێنەرانی ئەنجومەنی شارەزایان ، (وەك لێدوانی ئاغای خامنەای کە وتبووی: « بە ناسینی (داننان بە) یەکسانیی مافی سوونی شیعەدا ئیمکانی قبوڵکردنی نییە»، تێبینیمنیازناپاکیی هەندێك لە ئاغایانمکرد نیسبەت بە ئەهلی سوننە..»[٤٣]. ئەم تێبینیە دەبێتە سەرەتای گومانەکانی سوننە بەرامبەربە دەستورا!

لێرەوە دەردەکەوێت، ئایینزا ئەوبابەتەیە براکانی سەنگەری شۆڕش دەکاتە دوژمنی یەکتر! لەبنەڕتدا مەزهەب بۆئەوە دروست دەبێت جیاوازییەکان کەم بکاتەوە، بەڵام لە ئێراندا دەبێتە هەوێنی لێکترازانێکی هەمیشەی. لیبراڵەکان دژی دەوەستنەوە، چونکە ویلایەتی فەقیهـ نەفەسی دیمکراسی دەبڕێت. سوننەکان قبوڵیان نییە، چونکە شیعە باڵادەستی سنوری نییە. ئەحمەدی موفتی زادە لە چاوپێکەوتنێکی تۆمارکراودا بەشاکرا دەڵێت «من دوو بۆچوونم هەبوو، یەکیان لەبارەی نەبوونی ئیمتیازلە نێوان ئایینزاکاندا ... لە دانیشتنێکدا لەسەرئەوە ڕێکەوتین کە لەناو دەستوردا دوو ئەسڵ هەبێت، یەکیان دەربارەی ئایین، کە ئیسلام بێت، دووەم دەربارەی مەزهەب: مەزهەبەکانی ئیسلام هەریەکەیان لە هەرناوچەیەك کە پەیڕەوانی زۆرترینن دانپێدانانی هەبێت، ئەگەرپەیڕەوانی ئایینزاکانی دیکەش لەم ناوچانە هەن، ئەوانیش دەتوانن لە باسگەلی باریکەسێتی، زانیاری دینی و بابەتی بەرپرسیارێتی وەك ئایینزای خۆیان مامەڵە بکەن. لەسەرئەمە گەشتینە ڕێکەوتن و شتێك نەمابوو کە ئەم دوو ئەسڵە بنووسن، بەڵام نازانم دواتر چی بوو پێچەوانەی ڕێکەوتنەکە مامەڵەیانکرد و نادڵسۆزانە“ [٤٤].

لە دەستووری کاتی دەوڵەتدا لە پێنج مادەی سەرەکیدا، کە مادەکانی (١٣، ١٤، ٥٠، ٧٤، ١٠٦)ن باسی دین و ئایینزا وکەمایەتییە ئایینییەکان کراوەو مافەکانیان لە چوارچێوەی دا بۆدیاری کراوە، کە دەتوانین کورتەی ئەم بابەتە بەم شێوەیە ڕوون بکەینەوە: دینی فەرمیی ئێران ئیسلامەوئایینزای فەرمیش جەعفەریە، لەبەرئەوەی ئایینزای جەعفەری، ئایینزای زۆرینەی دانیشتوانی ئێران پێکدەهێنێت.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

جا هەربۆیە ئەحمەدی موفتی زادە ناوهێنانی مەزهەب وبەڕەسمییەت ناساندنی مەزهەبێك بەکارەسات ولادان لە ڕێگەی ئاشتیانەی ئیسلام دەبینێت، ئەم نارەزاییەی موفتی زادە لە کاتێکدایە کە لە مادەی ١٣دا بە دەق هاتووە لەپاڵ ئایینزای جەعفەریدا مەزهەبەکانی وەك (زەیدی، حەنەفی، مالیکی، شافیعی وحەنبەلی) باوەڕپێکراوو بەڕێزن ولەو ناوچانەی کە دانیشتوانی پەیڕەوی ئەم مەزهەبانە دەکەن بڕیارە ناوچەییەکان کە لە چوارچێوەی دەسەڵاتی شورای ئەو ناوچانەدایە لە چوارچێوەو لەژێر ڕۆشنایی ئەو مەزهەبانەدا دەبێت، لە بابەتە کەسییەکان وزانست وپەروەردەشدا لە هەرناوچەیەکدا کاربە ئایینزای ئەو ناوچەیە دەکرێت، بۆچوونی دکتور موحسن کەدیڤەرئەم دەربڕینانە لە پێشینەکانی ئێراندا نابینرێت، بەڵام لای ئەحمەد ئەمەش ڕەتکرایەوە، چونکە ئەو بە ئاشکرا بە ڕابەری شۆڕشەکە وتارانی وتبوو کە دەبێت لە دا لە بەکارهێنان و دیاریکردنی مەزهەبێکی دیاریکراو خۆبپارێزین، دووەم لەم ڕەشنووسەدا کەمایەتییە دینییەکان زیاتر مافیان پێدراوە وەك جوو وزەردەشتی و مەسیحی بەوەی کە مافی خۆیانەو ئازادن لە ژیانی کەسی و بابەتی زانستی دیندا بە پێی ئایینی خۆیان مامەڵە بکەن و سروتە دینییەکانی خۆیان بە ئازادانە ئەنجام بدەن.هەروەها لەم دەستورەدا مەرجی شیعەبوونی سەرۆکی کۆماری لابردووەو تەنها مەرجی هەرکەسێك کە خۆی بۆ سەرۆك کۆماری ئێران بپاڵێوێت ئەوەیە موسڵمان بێت. مەسیحییەك و جوولەکەیەك ناتوانن ببنە وەزیر لە ئێراندا. ئەم مەرجەش بۆ وەرگرتنی پۆستی وەزیری هەرڕاستە کە دەبێت وەزیر موسڵمان بێت، واتە هیچ کاتێك تا ئێرە کە باسمان کرد ئەحمەد لەگەڵ ئەم ەدا نەبووە.

بابەتی ویلایەتی فەقیهـ وەك سیستەمی دەوڵەتەکە خاڵێکی دیکەی ناکۆکی نێوان سوننەو لیبراڵ و شیعەکانە. بەپێی دەستورەکە: لە ئەسڵەکانی (٥، ١٠٧، ١٠٩، و ١١٠)دا وەلی فەقیهـ دیاریکراوە. «ویلایەت فەقیهـ بڕبڕەی پشتی سیستەمی سیاسی کۆماری ئیسلامییە. لەڕاستیدا خاڵی قورسایی وسەنتەری سیستەمی سیاسی کۆماری ئیسلامی ئەم ئەسڵی ویلایەتی فەقیە دیاریدەکات»[٤٥]. هەروەها بەپێی دەستور وەلی فەقیهـ (١٦) دەسەڵات و بەرپرسیاریەتی هەیە: وەك فەرماندەی گشتی هێزە چەکدارەکانە، هەڵبژاردنی شەش کەس لە دوانزە کەسەکەس شورای چاودێری، دەستەڵاتی هەیە لە دانان و لابردن و گۆڕینی بەرپرسانی زۆرێك لە پۆستە حوکمەییەکاندا. بەپێی دەستەڵاتی دیاریکردنی بەرژەوەندی سیستەم، لەسەرەوەی و یاساوە بڕیاردەربکات و سەرۆك کۆمار لەکاربخات. ئەو لەڕێگەی (هێزی جێبەجێکارەوە) دەستەڵاتی ئەوەی هەیە لەتاوانباران خۆش ببێت یان حوکمەکانیان بۆ کەم بکاتەوە. جا لەبەرئەوەی ئەو هەمووە دەستەڵاتە لای کەسێك کۆدەبێتەوە، ئەوا زۆر ئاسانە پارادۆکس و پێکدادانی دەستەڵاتەکان و بەرژەوەندییەکان ڕوودەدەن، بۆیە یەکێك لە ڕەخنەکان لەم سیستەمە دەگیرێت ئەوەیە «بەپێی دەستور وەلی فەقیە دەستەڵاتی هەیە هەریەکە لە ئەندامانی ئەنجومەنی شارەزایان لەکاربخات، هەروەها لیژنەی شارەزایان ئەو دەستەڵاتەیان هەیە کە وەلی فەقیە لەکاربخەن. لەکاتێکدا ئەم پرسیارە پێشدێت: ئەگەر ڕۆژێك هەردووکیان بیانەوێت یەکتری لەکاربخەن چی ڕوودەدات؟ ئەمە لەکاتێکدا ئەندامانی شورای چاودێریش پێشئەوەی هەڵبژێرێن دەبێت ڕێگەپێدراویان لەلایەن شورای چاودێرییەوە قوبڵبکرێت، هەوەها وەلی فەیقە خۆی نیوەی ئەندامانی شورای چاودێری هەڵدەبژێرێت، ئەگەر هەرکەسێکی بەدڵ نەبێت ناتوانێت بگاتە ئەنجومەنی شارەزایان،

لێرەشەوە دەردەکەوێت ئەنجومەنی شارەزایان ئەو دەستەڵاتەی نییە وەلی فەقیهـ لەکارخات»[٤٦]، بەهەشتی لە کتێبەکەیدا (مبانی قانون اساسی) هەمان ڕوونکردنەوەی هێناوە: ڕابەریان ئەندامانی شورای ڕابەری وەك تەواوی خەڵکی وڵات بەرامبەریاسا یەکسانن. لە ئەسڵی ١١٥ هاتووە کە هەرکات ڕابەریان یەکێك لە ئەندامانی شورای ڕابەری لەئەنجامدانی ئیشەکەیدا کەمی هێنا یان یەکێك لە مەرجەکانی ئەسڵی ١٠٩ تێدانەما لە پۆستەکەی دوردەخرێتەوە. ئەم ئەرکەش لەلایەن لیژنەی شارەزایانەوە ئەنجام دەدرێت کە لە ئەسڵی ١٠٨دا هاتووە کە (شارەزایان) هەڵبژێراوی خەڵکیکن[٤٧] .

هەرچەندە لە دەستورەکەدا باسکراوە. ئەمەش ئەو خاڵەیە موفتی زادە قبوڵی نەبووە، کە زۆرێك لە دەستەڵاتەکان بۆتەشریفاتین و تەنها وەك ناو دانراون ئەگەرنا هیچ هێزێکیان نییە.

هەرلەبارەی ئایینزاوە، ئەحمەدی موفتی زادە لە ڕۆژی دوو شەممە ١٨ی مانگی شەشی ساڵی ١٩٧٩دا نامەیەکی کراوە ئاڕاستەی خومەینی دەکات. لەنامەکەدا بەئاشکرا دژی دیاریکردنی ئایینزایەك وبە ڕەسمییەت ناساندنی ڕەخنەی توندی لێ گرتن وبیری هێنانەوە کە ئێمە لە هەموو دانیشتن وپەیام گۆڕینەوەکاندا یەکێك لە خاڵە سەرەکییەکان هەمیشە ئەمە بووە کە ئەم دوو ئایینزایە نابێت جیاوازی بخریتە نێوانیانەوە. جا لە ڕێگەی پێنج خاڵەوە باس لەوەدەکات چۆن دەست لەم جوداخوازی و (ئایینزا باڵا سەیرکردنە) هەڵبگرن. لە خاڵی یەکەمدا، دەڵیت: بە ئەوانەی لە دەوروبەرتن: تێیانبگەیەنە، جیهاد بریتیە لە (لە وازلەخۆهێنان) نەك وەرگرتنی پۆست و ئیمتیازات. خاڵی دووەمی دەڵیت: هیچ جێگەی شانازی نییە هەڵگرتنی ناوی شیعەو سوننە. ئیسلام ناوێکە خودا هەڵیبژاردووە و شیعەوسوننە بوون ئێمە دروستمان کردووە، بۆیە ئەگەرناوێك جێگەی شانازی بێت ئەوە ئیسلامە کە ناوی خودایە.لە خاڵی سێیەمدا ئاماژە دەکات بەو هەڵە مێژوویەی لە سەردەمی (ئومەویی)ەکانەوە دەستی پێکرد بە دەسەڵات گرتنە دەست و دوورکەوتنەوە لە شوراو پاشان دوبارە بوونەوەی لە ئێرانی سەردەمی (صەفەوی)دا ئەو هەموو کوشتارە نارەوایە لە جیاکاریی ئایینزاییدا دەردەکەوت. بۆیە ئێستا کاتی ئەوەیە ئەمە تێپەڕێنین و بەرەو یەکیەتی ئایینزایی هەنگاو بنێین. چوارەم خاڵی باسی مەترسی ئەم دەرگای ئاشوبە دەکات لەسەر ئاسایشی کۆمەڵایەتیی گەلانی ئێران بەوەی کە لەم کاتە هەستیارەدا دوژمنانی ناوخۆو دەرەوە بەردەوام لە هەوڵی ئەوەدان شۆڕشەکە بەلاڕێدا بەرن و نفوز بکەن، جا ئێستا کە باسی ئایینزایی ئاوا زەق بکرێتەوە کاریگەری خراپی دەبێت لە ڕەوشەکە. لە خاڵیکی دیکەدا دەچێتە نێو باسی پەیوەندیی نیودەوڵەتییەوە. ئەو بڕوای وابوو کێشەی ئایینزا تەنها پەیوەندییە ناوخۆکانی ئێران تووشی قەیران ناکات، بەڵکو کاریگەری لەسەر پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان دەبێت، لەبەرئەوەی کاتێك تۆ ئایینزایەکی شیعە بە ڕەسمی دەناسی لە دەوڵەتەکانی دیکەدا یان شیعە نییە یان ئەگەرهەشبن کەمن، بەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی پەیوەندیی موسڵمانان لەناو دەوڵەتەکانی دیکەدا خراپ بکەیت و تا ئەندازەی بەرەوبەربوونە گیانی یەکتری وبراکوژییان ببەیت. دەڵێت: «وازهێنان لەم ئیمتیازە، سەرمەشقێکە بۆبەجێگەیاندن و پەیوەستبوونی برایانەی موسڵمانان لە هەموو شوێنێك و شانازییەکە مێژوو بە ناوی شۆڕشی ئیسلامی ئێرانەوە تۆماری دەکات و پاداشتەکەی لەوە زیاترە کە حسابی بۆ دەکرێت»[٤٨]. لە کۆتاییدا

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

دەنووسێت»ئومێدەوارم كە ئەم ڕاستیە بەو كەمینە لە شیعەیدەوروبەرت بگەیەنیت تاوەكو ئەهلییەتی خۆت لە بەرامبەرخواوە بەباشترین شێوە بە كۆتا بگەیەنیت»[٤٩]. هەروەها ئاماژەش بەوە دەكات: كەسێك كە دەچێتە ژێرباری ئەم بەرپرسیارییەتییەوە دەبێت بەهێزو بێباك ولەوانەبێت لە لۆمەی لۆمەكاران ناترسن. ئەگەرئەم جیاكاری ئایینزایە كەنارنەخرێت جگە لەوەی لە ناوخۆو دەرەوەی ئێرانیش قابیلی قبوڵ نییە، ئەوا هەرچییەكیش ڕووبدات بەرپرسیارییەتیەكەی لە ئەستۆی ئەوانەیە كە ئەم تەفرەقەو جیاكارییە قبوڵ دەكەن. هەروەها موفتی زادە لە یەكەم دیدارو دانیشتنی خۆی و خومەینی دەكات لە(قوتابخانەی عەلەوی) كە چوار ڕۆژ پێش سەركەوتنی شۆڕش ئەنجامدراوە لەسەر یەكسانی شیعەو سوننەو لابردن و نەمانی جیاكاریی ئایینزایی بەڵێنی لە خومەینی وەرگرتووە[٥٠].

ئەوەش باسبكرێت لەبابەتی مەزهەب و پێگەی ڕۆحانییەت لەناو دەستودارئایەتوڵا مونتەزری دەستی باڵای هەبووە، ئەویەكەم كەس بووەڕەخنەی لەڕەشنووسی گرتووە لە لیژنەی شارەزایاندا «ئەم دەستوورە كێشەی هەیە، چونكە خەڵكی بۆ پیاوانی ئاینی شیعە وویلایەتی فەقیە شۆڕشیانكرد، بەڵام لەم یاسایەدا هیچ ناوێكی رۆحانییەت نییە»[٥١]. ئەم بۆچوونە دەنگدانەوەیەكی خراپی لەناوڕۆشنفكرادا هەبوو، ئەمەشە وادەكات موفتی زادە زیاتربترسێنێت، جگەلەوەش مونتەزری لە دوو وتارلە ڕۆژەكانی (٢٣/٦ و ١٩٧٩/٧/٩) دەنووسێت و دواتر دەركەوت لەم وتارانە بە جۆریك لە جۆرەكان وەڵامێك بووە بۆ نامەكراوەكەی ئەحمەدی موفتی زادە بۆ خومەینی، چونكە كە ناوەڕۆكی وتارەكان دەخوێنیتەوە تێدەگەی كە مونتەزریڕوو دەكاتە برادەرانی سوننەووەڵامیان دەداتەوە: بەڵێ دەبێت ئایینزا دیاری بكریت و ئەویش جەعفەری بێت، چونكە جەعفەری ئایینزای زۆرینەی ئێرانە. هەر لەو وتارەشدایە دەپرسێت: ئەوە بۆچی وڵاتانی وەك میصر، عەرەبستانی سعودییە، یەمەن، عومان، پاكستان، مەراكیش و ئەندۆنوسیا هەموویان بە پێی زۆرینە شوێنكەوتوانی ئایینزای فەرمی وڵاتیان دیاری كردووە كیشە نییە، بەڵام كە باس دەگاتە سەرئێران دونیا كاول دەبێت و هەموو بەردەبنە گیانی یەك؟ دیارەئەمەی لە وەڵامی ئەوەدا نووسیوە كە موفتی زادە دەڵێت: كاتێك ئێوە جەعفەری بە ئایینزای فەرمی بناسێنن ئەمە دەبێتە هۆی لە وڵاتانی دیكە كە شیعە كەمینەیە كێشە دروست بێت وتا براكوژیش بڕوات. هەروەها وەڵامی ئەوەش دەنووسێت كە شیعە و سوننە دروستكراوی خۆمان نین، بە تایبەت شیعە كە حەدیسی پیغەمبەر(دروودی خوای لەسەربێت) ئاماژەی بۆكراوە، ئەسڵی شیعە لەوێوە هاتووە، ئەمەش وەك وەڵامێك بۆموفتزا دەدە كەوتووتی شیعە و سوننە دروستكراوی خۆمانن.

كۆتا هەوڵی موفتی زادە بۆ ڕێگری كردن لە چەسپاندنی دەستوری بریتییە لە چاوپێكەوتنی لەگەڵ خومەینی لە (١٦ی ئۆكتۆبەری ١٩٧٩)دا. ئەم دیدارە لە شاری (قم) بە هاوسەفەریی سەعدی قورەیشی و مەولەوی عەبدولعەزیز ملازادەو نزیكەی بیست كەس لە زانایانی سوننە ئەنجامدراوە. لە بارەی ئەم دانیشتنەوە موفتی زادە نووسینی هەیە، تێیدا وردەكاری دانیشتنەكە خراوەتە ڕوو. سەرەتا موفتی زادە بەوە دەستپێدەكات كە لە نووسینەوەی و ئەصلی دوانزەدا بەو شێوە ناشۆڕشیەی و جوداخوازی كاری خۆیان كردو شیعە وەك مەزهەب كرایە ئایینزای دەوڵەت. «دەزانم بە درێژایی مێژووئەوەی لەودەوڵەتانەی

بە ناوی ئیسلامەوە خۆیان ڕاگەیاندووەو عەزیەت و ئازاری برادەرانی شیعەیان داوە، و برادەیانی شیعەش هەموو ئەوانەیان لەسەر سوننە حسابکردووە». «بەڵام دەبێت حسابی حکومەتی فعلی لە حسابی هەموو حکومەتەکانی دیکە جیابکرێتەوە. لە سەرەتاوە دەبێت فکرەکان، ئەخلاقەکان، و میتۆدەکان هەمووی شۆڕشی و ئیسلامی بن، گرنگترین هەنگاوی شۆڕشگێڕانە بۆ ئەم حکومەتە دەبێت ئەوە بێت کە کۆتایی بێنێت بە ئاڕاستەی دژە ئیسلامی لە سەردەمی ئومەوییەکانەوە تاوەکو ئێستا، و خیانەتی سەرەکیی ئەم ڕژێمانە بریتی بوو لە بەرپاکردنی جوداخوازی و ڕق و کینە لە نێوان موسڵماناندا ... لەبەرئەمە ئەرکی ئەم حکومەتە کۆتایی هێنانە بەم جوداخوازی ڕق و کینەو پەڕاگەندەبوونانە و تەنها لەم کاتەدایە دەکرێت کە ئەم حکومەتە بە ناوی حکومەتی ئینقلابی ئیسلامی بناسرێت"[٥٢].

لەم دانیشتەدا موفتی زادە زۆر بەتوندی قسە دەکات، دەڵێت» تورەییەکەم بە ئەندازەیەك توند بوو کە بە دەستەواژەی توندو ڕەق قسەم کردو بڕیاری کەنارگیریم (لە کاری سیاسی و هاوکاری شۆڕش) ڕاگەیاند. هەرئەم تورەییە توندەی من بوویە هۆی ئەوەی کە ئیمام بە سەراحەت و ڕاستگۆیانە بیروباوەڕو حەسرەتگەلێك بەدەست ئەم قودرەت پەرستی عەمامە پۆشی دین فرۆشانەوە کە لە دڵیدایە بهێنیتە سەرزمانی، هەتا ناتوانایی و ترسی قووڵی خۆی ئاشکرا کرد لەوەی بتوانێت پێچەوانەی ئارەزووەکانی ئەوانە دەستپێشخەرییەك بکات. خومەینی دەڵێت»من بە یەکسانی مافی ئەهلی سوننەو شیعە هاوڕام، بەڵام مەرجەع وزانایان بە داواکارییەکانی ئێوە موافیق نین، لە وەڵامدا موفتی زادە بە خومەینی دەڵێت «بە ئومێدی ئەوەی دەرهاویشتەی شۆڕش حکومەتی ئیسلامییە بۆیە هاوکاری شۆڕشم کرد، بەڵام ئێستا تێگەیشتم ئەوەی جێگیربووە حکومەتی شیعە یە، ئەویش لە جۆری دواکەوتوویەکەی، من ئیترئەم حکومەتە بە ئیسلامی ناناسم»[٥٣]. دانیشتنەکە بەردەوام دەبێت تادەگاتە ئەوەی ئەحمەد موفتی زادە دەپرسێت «گومانم دەکرد پەیوەندیت نییە لەگەڵ ئاخوندە کۆنەپەرستەکاندا، خەڵکی بۆ دامەزراندنی حکومەتێکی ئیسلامی شۆڕشیانکرد نەك بۆ زیندوکردنەوەی سیستەمی صەفەوی، چۆنە تا ئەم ئەندازەیە کەمت هێنان؟! خومەینی لەوەڵامدا دەڵێت «مەرجەعە تەقلیدییەکانی وەك ئایەتوڵا شەرعەتمەداری و...، ڕێگرن و ناهێڵن کاربەو بەڵێنانە بکرێت کە دراون* "[٥٤].

دوای ئەم دانیشتنە دەستەیەك لە ئەهلی سوننە دەچنە لای (کازم شریعتمداری) کە ئەویش یەکێکە لە مەرجەعەکانی شیعەو لەو بارەیەوە لەگەڵی قسە دەکەن ئەویش هەمان قسەی خومەینی دەکات «من بە یەکسانی تەواوی مافی شیعەو سوننە لە دا هاوڕام، هەڵبەتە کارێك لە دەستی من نایەت»، بەمشێوەیە موفتی زادە و نوێنەرانی سوننە لەدەرگای شیعەدا بێ ئومێد دەکرێت. هەربۆیە دوای ئەم دیدارانە ئەحمەد موفتی زادە دەگەڕێتەوە لە (حسینیە ئیرشاد) وتارە مێژووییەکەی دەدات، لەوێدا بەتوندی ڕەخنەدەگرێت بەجۆرێك گوێگران تورە دەکات بەپەلە موفتی زادە حوسەینییە بەجێدەهێڵێت:

لە دوای هاتنەکەناری ئەحمەد، نوێنەران و زانایانی ئەهلی سوننە لە سیستان و بلوجستان بەردەوام

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

دەبن لەوەی کێشەی سوننە لە ئێران چارەسەربکەن. لەگەڵ ئەوەی دوای هەوڵ و ماندووبوونێکی زۆرو دیداری بەردەوام (ئایەتوڵا خومەینی)بەڵێنی ئەوە دەدات کە چاکسازی لە مادەی ژمارە ١٢ی دا بکات! موحسین دەڵێت «ئەگەرئەم بەڵێنەی خومەینی بچوایەتە بواری جێبەجێکردنەوە ئەوکاتە کەنارگیری موفتی زادەو بەردەوام نەبوون لە هەوڵەکانی دەکەوتە ژێر پرسیارەوە. بەڵام ئەو بەڵێنەش جێ بەجێ نەکرا...!

بەمشێوەیە کۆتا ئومێدی کورد و بەتایبەت سوننە بەرەو کەنار دێتەوە، لە بەیاننامەکەی (٢٩/٩/٧٩) دا نووسیویەتی «ئێستا ئەو بەرز فڕینانەی (شۆڕشی ئێران، ئیسلام زیندوو بکاتەوەو بە ئازادکردنی ئەوانی دیکەش بگات) ئیتر بووەتە خەو و خەیاڵ»[٥٥]. لە بەیاننامەی ڕۆژی سێ شەممەی ٩/١٠/١٩٧٩یشدا بە ڕاشکاوی ڕایدەگەیەنێت «ئەفسوس! ئەفسوس کە ئەم هەوڵە بێ بەرهەم بوو... ئەم کۆتا ئومێدەش گۆڕا بە یەئس (نائومیدی). بە ئاشکرا دەیبینم ئەوەی وەك ئەصڵ و مۆدیل و بنەمای ئیسلامی نووسراوە نوسخەی مەرگە، کە زۆرینەی شارەزایان یان بێ خەبەریان بێ ئاگا لە بارودۆخی کۆمەڵگە بۆ میللەت و شۆڕشی میللەتی ئێرانی دەنووسن (خودا شایدە ئەم یاسایە جگە لەمە شتێکی دیکە نیە)... کارنامەی ئینقلاب خەریکە زاتی ئینقلاب بەرەو نابووتی و وێرانی دەبات..!» هەرلەبەرئەمەشە وا بیردەکاتەوە کارکردن لەگەڵ ئەم شۆڕش و سەرانی شۆڕشدا کات کوشتن و تەمەن بەهەدەردانە، وخۆی بەدووردەگرێت لە هەردانیشتن و ڕێککەوتنێك لەگەڵ بەرپرسان و سەرانی ئینقلابدا. هەروەها دەڵێت»خوایە تۆ شاید بە کە تا چی ئەندازەیەك خوێن و گیانی گەنجانی نیشتمان لە لام عەزیزبووە، وتا چ ئەندازەیەك هەوڵمدا کە ڕێگری بکەم لە ڕژانی خوێنی ئەم عەزیزانە، وتا چ ئەندازەیەك هەوڵمدا ئەم شۆڕشە - ئەم خوێنە بە بەهای دەیان هەزارشەهید- بە بەرهەم بگات ولەناونەچێت، وتا چ ئەندازە ئەم شۆڕشەم خۆشدەویست ولە پێناویدا بەرگەی ئەوفشارە ڕۆحی و نارەحەتیانەم گرت“.

ئەنجام

دوای ئەو هەوڵ و ماندوو بوونە زۆرەی کورد و سوننە لەپێناو شۆڕشێکدا کە دەستورەکەی مافەکان و ئازادییە سیاسی و کولتوریەکانیان فەراهەم بکات، بەڵام دەستور دەنووسرێتەوە و کورد لەبەرنەبوونی مافی زمان و سوننەش لەبەرنایەکسانیی ئایینزایی بۆهەمیشە لە دەستورەکە نائومێد دەبن. سەرکردە سیکۆلارە کوردەکان هەر زوو لە حوکمەتی دوای شۆڕش نائومێد دەبن و ڕایدەگەیەنن ئەوان بۆئاوا سیستەمێکی شۆڕشیان نەکردووە، بەڵام ئەحمەدی موفتی زادە وەك نوێنەری دیاری سوننەکان تا کۆتاییەکانی جێگیرکردنی دەستور تێدەکۆشێت بە ئومێدی یەکسانی نەتەوەی، ئایینزایی و کۆمەڵایەتی، چونکە نوێنەرو کەمینەیکی کەمی ناولێژنەکانی نووسینەوەی دەستورن پەیامەکانی بەهیچ شوێنێك ناگات و بێ ئاکام دەبێت، بەمجۆرەش دەستورێك دەبێتە کە تەنها زمانی فارسی بە فەرمی دەناسێنێت و جەعفەری شیعە بە ئایینزای وڵات وویلایەتی فەقە بە سیستەمی حوکمڕانی. بەمەش لیبراڵ و سوننە دەکەونەوە کەناری دەوڵەتداری.

سەرچاوە و پەراوێزەکان

1. Berger, Eric, 2019, Law School for Everyone: Constitutional Law, THE GREAT COURSES, United States of America, p.8.
٢. بڕوانە: عەبدوڵا سەروەت، کاک ئەحمەدی موفتی زادە، دەروازەیەک بۆ خەباتێکی نەناسێنراو، چاپی یەکەم، ٢٠١٠، چاپخانەی سیما، سلێمانی، باشوری کوردستان.
٣. گفتوگۆی تۆمارکراوی دکتۆر عومەر عەبدولعەزیز و هاوڕێکانی لەگەڵ کاک ئەحمەدی موفتی زادە، کرماشان، ٢٥-١٩٨١/١٠/٢٦، تراکی یەک.
٤. بڕوانە: ١٢٨٧-١٢٦٧ : فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، دورۀ ٥١ ، شمارۀ ٣، پایزی ١٤٠٠.
٥. بڕوانە: د. کدیور، محسین: جفاي جمهوري اسلامي بة احمد مفتي زادة، متفکران نوانديش و مبارز کرد اهل سنت، ١٩ ارديبهشت ١٣٩٧، مقلة منتشر شدة اونلاين: https://kadivar.com/١٦٤٨٦/. ص٢٣.
٦. بڕوانە: پرۆونهووبێر، کارۆل، ٢٠٠٩، خولیا و مەرگی قاسملۆی کورد، وە. فەتاح کاویان، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەلێر، باشوری کوردستان، لا٨٣.
٧. بڕوانە: پرۆونهووبێر، کارۆل، ٢٠٠٩، خولیا و مەرگی قاسملۆی کورد، وە. فەتاح کاویان، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەلێر، باشوری کوردستان، لا٦٥.
٨. بڕوانە: بني صدر، ابولحسن، ١٣٦٠، خیانت به امید، ناشر https://enghelabe-eslami.com/pdf/Banisadr-Khiyanat-be-Omid.pdf
٩. منظمي، علي، ١٣٩٢، انديشةهاي قاسملو دربارة دمکراسي براي ايران کثيرالملة، مترجم، کيهان يوسفي، ناشر، اتحاديةي دانشجويان دمکرات کردستان ايران، اربيل، ص٤٣
١٠. بڕوانە: پرۆونهووبێر، کارۆل، ٢٠٠٩، خولیا و مەرگی قاسملۆی کورد، وە. فەتاح کاویان، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەلێر، باشوری کوردستان، لا٨٦.
١١. هەمان سەرچاوەی پێشوو، لا٨٦
١٢. بڕوانە: پرۆونهووبێر، کارۆل، ٢٠٠٩، خولیاومەرگی قاسملۆی کورد، وە. فەتاح کاویان، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەلێر، باشوری کوردستان، لا٨٣.
١٣. مهرپور، حسین، ، دادگاه حفاظ قانون اساسی شورای نگهبان قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، متن مقاله ارائه شده به کنفرانس بین المللی قضات دادگاها استیناف درکوالالامپور – مالیزیا، ٣١ فروردین – ٤ اردیبهشت ١٣٦٦، حق (مطلعات حقوق و قچایی) بهار١٣٦٦ شماره ٩، ێ١١٦-١١٧.
١٤. بهشتي سرشت، محسن. صابر، حسن، تاريخضة تدوين قانون اساسي جمهوري اسلامي ايران، فصلنامة ذرفاثذوة، سال دوم، شماره ٢ و٣، زمستان و بهار١٣٩٣-٩٤ص٣٧.
١٥. هەمان سەرچاوەی پێشوو.
١٦. هەمان سەرچاوەی پێشوو.
١٧. بهشتي سرشت، محسن. صابر، حسن، تاريخضة تدوين قانون اساسي جمهوري اسلامي ايران، فصلنامة ذرفاثذوة، سال دوم، شماره ٢ و٣، زمستان و بهار١٣٩٣-٩٤ص٤٠.
١٨. بهشتي، دکترسيد محمد حسني، ١٣٩٠، مباني نظري قانون اساسي، بنياد نشر اثارو انديشه دکترسيد محمد حسيني بهشتي، ايران، ص٢٩
١٩. بڕوانە: بهشتي، دکترسيد محمد حسني، ١٣٩٠، مباني نظري قانون اساسي، بنياد نشر اثارو انديشه دکترسيد محمد حسيني بهشتي، ايران.
٢٠. جعفري، محمد، ١٣٩٣، طروطان طيري و جانشينان انقلاب، ضاث دوم، نشر ئونلاين، https://enghelabe-eslami.com/pdf/Banisadr-Khiyanat-be-Omid.pdf
٢١. هەمان سەرچاوەی پێشوو.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

٢٢. بڕوانه: بهشتي سرشت، محسن. صابر، حسن، تاريخضة تدوين قانون اساسي جمهوري اسلامي ايران، فصلنامه ژرفاپژوة، سال دوم، شماره ٢ و٣، زمستان و بهار١٣٩٣-٩٤، ص٤٧-٥٠.
٢٣. هوشنگی، حميد: برداشتهاي سياسي و اجرايي از اصل ١٥ قانون اساسي جمهوري اسلامي ايران، فصلنامه متالعات ملي، ٨٤، سال بيست ويكم، شماره ٤، زمستان ١٣٩٩، ص ١٠.
٢٤ * هەرلە بارەی کۆتا دیداری ئەحمەدی موفتی زادەو نوێنەرانی ئەهلی سوننی لەگەڵ ئایەتوڵا خومەینی لە قوم ڕووداوێک ڕوودەدات کە بەم شێوەیەیە: پێش دیدارەکە ئەحمەد داوا لە عبدالعزیزدەکات لە ئەگەری نەگەیشتن بە ڕێکەوتنێک لەگەڵ خومەینی لە بارەی یەکسانی مافی سوننەو شیعە لە دەستووردا ئەوا دەبێت ئەویش لە نوێنەرایەتی ئەهلی سوننە لە (لیژنەی شارەزایان) وازبهێنیت، سەعدی قورەیشی دەڵێت»قەراری کاک ئەحمەد لەگەڵ عبدالعزیز ئەمە بووە: کە ئێمە بۆ ئیتمام حوجەت لە بارەی مافی ئەهلی سوننە لەدەستوور(قانون اساسی)ی دیدار لەگەڵ ئاغای خومەینی ساز دەکەین، ئەگەر ئەوان(یەکسانی لە مافی شیعەو سوونەدا)قبوڵیان نەکرد تۆ وازلە لە ئەنجومەنی شارەزایان دەهێنیتو (تەرکی)دەکەیت» هەر لەم سەروبەندەدایە پرسی دەرچوون و وازهێنانی مەولەوی عبدالعزیزلە نوێنەرایەتی ئەنجومەنی شارەزایان لە نێوانئیمام خومەینی و ئەحمەد خومەینیی کورپدا دروست دەبێت، بە شایەتی سەعیدی قورەیشی ئەحمەد خومەینی بە باوکی دەڵێت «عبدالعزیزبە نیازە ئەنجومەن جێبهێڵێت»، خومەینی لەوەڵامدا دەڵێت «نا بەجێی ناهێڵێت»، کورەکەی خومەینی درێژەی پێدەدات و دەڵێت «مەبەستی ئەوان جددییە»، باوکی بە توندی وەڵامی دەداتەوەو دەڵێت»کاری ئاوا ناکات! عزەدین لە کوردستان خوێنڕێژی کرد، مەولەوی لە بلوجستان خوێنڕێژی ناکات. مەولەوی لەم وەڵامە توندەی ئیمام خومەینی بۆنی تەهدیدکردنی کردووە، بۆیە تەنها یەک ڕستە دەڵێت، ئەویش «ئەمری ئێوە موگاعە»[واتە گوێڕایەڵی داواکارییەکەی ئێوەم و جێیناهێڵم] و تەسلیمی بارودۆخەکە دەبێت و لەناو ئەنجومەنی شارەزایاندا دەمێنێتەوە. جا دوای دیدارەکە کاک ئەحمەدی موفتی زادە پرسیار لە مەولەوی دەکات کە بۆچی لەپای وەعدەکەی نەوەستاو وازی لە ئەنجومەنی شارەزایان نەهینا؟ بۆ وەڵامی ئەم پرسیارەش مەولەوی تەنها یەک ڕستە دەڵێت: «من ناتوانم وەک ئێوە ڕووبەڕوو ببمەوە».. بڕوانە: سەرووەت عەبدوڵا، ٢٠٢٢، ئەحمەدی موفتی زادە سەرکردەیەکی کاریزما و قوتابخانەیەکی کرداری، چاپخانەی سیما، سلێمانی.
بڕوانە: سەرووەت عەبدوڵا، ٢٠٢٢، ئەحمەدی موفتی زادە سەرکردەیەکی کاریزما و قوتابخانەیەکی کرداری، چاپخانەی سیما، سلێمانی.
٢٥. بڕوانە: د. كديور، محسين: جفاي جمهوري اسلامي بة احمد مفتي زادة، متفكران نوانديش و مبارز كرد اهل سنت، ١٩ ارديبهشت ١٣٩٧، مقلة منتشر شدة اونلاين: https://kadivar.com/16486/.
٢٦. هەمان سەرچاوەی پێشوو، لا٤١.
٢٧. بني صدر، ابولحسن، ١٣٦٠، خيانت بة اميد، ناشر- https://enghelabe-eslami.com/pdf/Banisadr-Khiyanat-be-Omid.pdf، س١٩٧.
٢٨. منظمي، علي، ١٣٩٢، انديشةهاي دكترقاسملو دربارة ديمكراسي براي ايران كثيرالمللة، مترجم، كهان يوسفي، ناشر، اتحادية دانشجويان دمكرات كردستان ايران، اربيل.
٢٩. بڕوانە: بهشتي، دكترسيد محمد حسني، ١٣٩٠، مباني نظري قانون اساسي، بنياد نشر اثار و انديشه دكترسيد محمد حسيني بهشتي، ايران، ص١٠٩.
٣٠. بڕوانە: گل محمدي، احمد، ١٣٩١، جهاني شدن فرهنگ، هويت، چاپ ٥، چاپ اكسير، تهران، ايران، ص٢٢٣.
٣١. بڕوانە: اصل ١٥ فانون اساسي، پژوشكده شوراى نگهبان،
https://ccri.ac.ir/fa/news/1602/%D8%A7%D8%B5%D9%84-15-%D9%82%D8%A7%D9%86%D9%88%D9%86-%D8%A7%D8%B3%D8%A7%D8%B3%DB%8C
٣٢. هوشنگي، حميد: برداشتهاي سياسي و اجرايي از اصل ١٥ قانون اساسي جمهوري اسلامي ايران، فصلنامة متالعات ملي، ٨٤، سال بيست ويكم، شماره ٤، زمستان ١٣٩٩، ص ١٢.
٣٣.هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص ١٢.
34. Mofidi, Sabah, Religion and Politics in Eastern Kurdistan (With a Focus on Maktab Qur'an During Iranian Revolution, 1979), published online July 4, 2015, https://www.ccsenet.org/journal/index.php/jpl/article/view/50787

٣٥. بڕوانە: عەبدوڵا، سەروەت، ٢٠٢٢، ئەحمەدی موفتی زادە سەرکردەیەکی کاریزما و قوتابخانەکی کرداری، چاپی یەکەم، چاپخانەی سیما، سلێمانی
٣٦. هەمان سەرچاوەی پێشوو.
٣٧. بڕوانە: گل محمدی، احمد، ١٣٩١، جهاني شدن فرهنگ، هويت، چاپ ٥، چاپ اکسير، تهران، ايران، ص٢٤٤.
٣٨. بڕوانە: هوشنگی، حمید: برداشتهاي سياسي و اجرايي از اصل ١٥ قانون اساسي جمهوري اسلامي ايران، فصلنامة متالعات ملي، ٨٤، سال بیست و یکم، شماره ٤، زمستان ١٣٩٩، ص ١١.
٣٩. بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە خوێنەر دەتوانێت بگەڕێتەوە بۆ پەرتووکی: کاک ئەحمەدی موفتی زادە، دەروازەیەک بۆ خەباتێکی نەناسێنراو، سەروەت عەبدوڵا، چاپی یەکەم، ٢٠١٠، چاپخانەی سیما، سلێمانی، کوردستانی باشور.
40. Yaldiz, Karim and Taysi, Tanyel B., 2007, The Kurds in Iran The past, Present and Future, First Publish, Pluto Press, London. P31.
٤١. بڕوانە: د. کدیور، محسین: جفاي جمهوري اسلامي به احمد مفتي زاده، متفكران نوانديش و مبارز كرد اهل سنت، ١٩ اردیبهشت ١٣٩٧، مقله منتشر شده اونلاین: https://kadivar.com/16486/.
٤٢. هەمان سەرچاوەی پێشوو.
٤٣. بڕوانە: نگاهی گزر به زندگی و مبارزات علامه احمد مفتی زاده، تهیه و تنقیم جمعی از دانشجویان اهل سنت.
٤٤. موفتی زادە، ئەحمەد، چاوپێکەوتنی تۆکراو دەربارەی: اوچاع ایران و کردستان بعد از انقلاب ایران به ۆورت سئوال و پاسخ، نوار شمار ٢٢٩، زبان، فارسی، www.chera٢chera.blogfa.com.
٤٥. گل افشان، محمدمهدي باباپور، مباني كلامي قانون اساسي جمهوري اسلامي ايران، فصلنامه علمي – پژوهشتی مطالعات انقلابي اسلامي، سال نهم، زمستان ١٣٩١، شماره ٣١ ،ص١٧٦
٤٦. منظمي، علی، ١٣٩٢، انديشههاي دكترقاسملو دربارة ديمكراسي براي ايران كثيرالملله، مترجم، كيهان يوسفي، ناشر، اتحاديه دانشجويان دمكرات كردستان ايران، اربيل، ص٥١.
٤٧. بهشتي، دكترسيد محمد حسني، ١٣٩٠، مباني نظری قانون اساسی، بنياد نشر اثار و انديشه دكترسيد محمد حسيني بهشتی، ايران، ص٤٩.
٤٨. بڕوانە: د. کدیور، محسین: جفای جمهوری اسلامی به احمد مفتي زاده، متفكران نوانديش و مبارز كرد اهل سنت، ١٩ اردیبهشت ١٣٩٧، مقله منتشر شده اونلاین: https://kadivar.com/16486/.
٤٩. هەمان سەرچاوەی پێشوو.
٥٠. هەمان سەرچاوەی پێشوو.
٥١. بهشتی سرشت، محسن. صابر، حسن، تاريخضه تدوين قانون اساسي جمهوري اسلامي ايران، فصلنامه ذرفاپژوة، سال دوم، شماره ٢ و٣، زمستان و بهار١٣٩٣-٩٤، ص٤٨.
٥٢. بڕوانە: عەبدوڵا، سەروەت، ٢٠٢٢، ئەحمەدی موفتی زادە سەرکردەیەکی کاریزما و قوتابخانەیکی کرداری، چاپی یەکەم، چاپخانەی سیما، سلێمانی، باشوری کوردستان.
٥٣. بڕوانە: د. کدیور، محسین: جفای جمهوری اسلامی به احمد مفتي زاده، متفكران نوانديش و مبارز كرد اهل سنت، ١٩ اردیبهشت ١٣٩٧، مقله منتشر شده اونلاین: https://kadivar.com/16486/.
٥٤ * دوای ئەم کۆبوونەوەی لەگەڵ خومەینی، موفتی زادە کۆبوونەوەیەکی دەبێت لەگەڵ شەریعەتمەداری، لەوێدا ڕاستەوخۆی لە شەریعەتمەداری دەپرسیت «ئایا تۆڕێکرو بەرد دەخەیتە سەرڕێگە؟» لە وەڵامدا ئایەتوڵا شەریعەتمەداری دەڵێت: «نەخێر! بەهیچ شێوەیەک ئەم قسەیە ڕاستی تێدانییە» (نگاهی گزر به زندگی و مبارزات علامه احمد مفتی زاده، تهیه و تنظیم جمعی از دانشجویان اهل سنت، ل٨). دوای ئەم دانیشتنە کاک ئەحمەد دەچێتە (حوسەینییەی ئیرشاد) لەتاران و وتارە دوو کاتژمێرییەکەی پێشکەش دەکات.
٥٥. د. کدیور، محسین: جفای جمهوری اسلامی به احمد مفتی زاده، متفكران نوانديش و مبارز كرد اهل سنت، ١٩ اردیبهشت ١٣٩٧، مقله منتشرشده اونلاین: https://kadivar.com/16486/، ل ٤٧.) بەیاننامەی ژمارە (٨٦)ی ٩/١٠/١٩٧٩.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

شۆڕشی سپی و
بەرهەڵستیی پیاوانی ئایینی

توێژەر: یاسین عزەم

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

بەرایی

لە کۆتایی پەنجاکانی سەدەی ڕابردوو محەمەد ڕەزا شای پەهلەوی بیری لەوە کردەوە کۆمەڵێك چاکسازی لە بوارەکانی کۆمەڵایەتی و ئابووری ئەنجام بدات، بۆ ئەو مەبەستە سەرۆك وەزیران و وەزیری کشتوکاڵی وڵاتەکەی ڕاسپارد بنەما سەرەکییەکانی پرۆژەکە ئامادە بکەن بۆ ئەوەی لە ڕێگەی پەڕلەمانەوە دەنگی لەسەر بدرێت، پرۆژەکە لە کۆتاییەکانی ساڵی ١٩٥٩ ئامادەکرا و بڕیاردرا بنێردرێت بۆ پەڕلەمان بۆ ئەوەی دەنگی لەسەر بدرێت، بەڵام بەهۆکاری دژایەتی پیاوانی ئایینی و ئەو خاوەن موڵکانەی کە زەرەرمەندی پرۆژە بڕیارەکە بوون، پرۆژەکە ڕووبەڕووی چەندین ئاستەنگ بوویەوە، تەنانەت کارگەشتە ئەوەی کە خەریك بوو لە ڕێگەی خۆپیشاندانی جەماوەری بەرفراوان پرۆژەکە پەك بخەن، بەڵام شای ئێران سووربوو لەسەرپرۆژە بڕیارەکە وئەوەی دووپات کردەوە کە لەئەگەری شکستی پرۆژەکە ئەوا ئەو لەسەر دەسەڵات نامێنێت. پیاوانی ئایینی لە هەموو توێژەکانی دیکە زیاتر دژایەتی پرۆژەکەیان کرد، ئامانجی ئەم توێژینەوەیە خستنەڕووی هەڵوێستی پیاوانی ئایینییە سەبارەت بە پرۆژە بڕیارییەکانی شۆڕشی سپی.

شۆڕشی سپی و بنەماکانی

لە ڕۆژی ٢٦ی کانونی دووەمی ساڵی ١٩٦٣ دەنگدانی گشتی لەسەرپرۆژە بڕیاری شۆڕشی سپی (انقلاب سفید) ئەنجامدرا، ئەوە بۆ یەکەمین جاربوو ڕێگە درا بە ژنان شانبەشانی پیاوان بەشداری لەو دەنگدانە گشتییەدا بکەن، بەپێی ئامارە فەرمییەکان زیاتر لە شەش ملیۆن کەس بەشدارییان کردووە و ٨٩٪ی بەشداربووان بە ئەرێنی دەنگیان بە شەش بنەما گشتییەکەی شۆڕشی سپی دا.

ڕێژەی بەشداریکردن نزیکەی ٤١٪ بووە، ئەمەش بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە زۆرینەی کۆمەڵگەی ئێران لە گوندەکاندا دەژیان و دەستڕاگەیشتن بە هەندێک ناوچە ئەستەم بوو، ژمارەیەکی کەم نییە بۆ ئەو قۆناغە. (١)

ئەو شەش بنەما سەرەکییەی کە خرایە دەنگدانەوە بۆ ئەوەی بکەوێتە بواری جێبەجێکردنەوە بریتیبوون لە:

بنەمای یەکەم - چاکسازی کشتوکاڵی وهەڵوەشاندنەوەی ڕژێمی ئاغا و دەست وپێوەن (دەرەبەگایەتی)

گۆڕانکاری بنەڕەتی لە بڕوشێوازی خاوەندارێتی زەوی بەتایبەت زەوییە کشتوکاڵییەکان ولەوەڕگەکان، بە مەبەستی زیادکردنی بەرهەمی گشتی کۆمەڵگە. خاوەندارێتی زەوییە کشتوکاڵییەکان لە دەستی دەرەبەگ یان خاوەن زەوییە گەورەکانەوە گۆڕدرا بۆ خاوەندارێتی بچووک و دابەشکردنەوەی زەوی بەسەر جووتیاراندا. لە کاتی دابەشکردنی زەویدا نەک هەرجووتیارەکان دەبوون بە خاوەنی ئەوزەوییانەی کە کاریان لەسەردەکرد، بەڵکولە هەرگوندێکدا کە دابەشکردنەکەی تێدا ئەنجامدەدرا، کۆمپانیایەکی هاوبەش دادەمەزرێت بۆ هەڵکەندنی بیری قووڵ و دابینکردنی ئاو وتۆو وپێداویستییەکانی دیکەی جووتیاران.

بنەمای دووەم - بە نیشتمانیکردنی دارستان و لەوەڕگە

دارستانەکانی ئێران کە ناویان لێنرابوو کانگای زێڕی سەوز و لەوەڕگەکانی ئەو وڵاتە بە نیشتیمانی کران و لەگەڵ ئەمەشدا نزیکەی ١٢٠ ملیۆن هێکتار لە دارستان و لەوەڕگەی ئەو وڵاتە بۆ بەکارهێنانی نیشتمانی بۆ حکومەت دابینکرا. هەر بە پێی پرۆژە بڕیارەکە دارستانی دەستکرد لە ڕووبەری نزیکەی ٢٨ هەزار هێکتار بڕیاری دروستکردنی لێدرا. زیاتر لە ٥٠٠٠ هێکتار شوێنی سەوزایی لە دەوروبەری شارە گەورەکان لە ناوچە جیاوازەکانی وڵاتدا خرایە بواری جێبەجێکردنەوە

بنەمای سییەم - فرۆشتنی پشکی کارگەکانی دەوڵەت وەک پاڵپشتییەک بۆ چاکسازی لە زەویدا

بەمەبەستی دابینکردنی سەرمایەی پێویست بۆ کڕینی موڵکی خاوەن ماڵەکان و دابینکردنی زەوییە کرِدراوەکان بۆ جووتیاران، ئەم پرەنسیپە وەک بنەمای سێیەمی شۆڕش پێشنیار کرا، بەجۆرێک لەڕێگەی داهاتی فرۆشتنی پشکەکانی دەوڵەتەوە -کارگەکانی خاوەندارێتی، بەرنامەی چاکسازیی کشتوکاڵی دەتوانرێت جێبەجێ بکرێت.لەگەڵ جێبەجێکردنی ئەم پرەنسیپە، جگە لە پیشەسازییە نیشتیمانییەکانی وەک هێڵی ئاسن، کارەبا، دروستکردنی چەک و هتد، کە لە ژێر خاوەندارێتی حکومەتدا مایەوە، ٥٥ کارگەی شەکر، نیسک، قوماش، دار، چیمەنتۆ، خۆراک، پەتاتە، ئاوریشم و هتد، کە دەدرا بە کۆمپانیاکان هەندێک پشکیان گەڕاندەوە و کۆمپانیای پشکی هاوبەشی کارگەکانی ئێرانیان پێکهێنا، کە پشکەکانی لەلایەن بانکی کشتوکاڵییەوە فرۆشرا. ئەم کارە وایکرد هەموو خەڵکی خاوەن داهاتی مامناوەند و کەم بتوانن بیکڕن و بەشێکی زۆری کارگەکانی دەوڵەتی بە خەڵک فرۆشران.

بنەمای چوارەم – پشکدارکردنی بەشداریپێکردنی کرێکاران لە قازانجی کارگەکاندا

لەسەر بنەمای ئەم پرەنسیپە، کرێکاران و خاوەنکارەکان لە ڕێگەی سەندیکاکانیانەوە لە قازانجی یەکە پیشەسازییەکان، بە پشتبەستن بە ڕێککەوتنی بەکۆمەڵی کرێکاران، بەبێ دەستێوەردانی حکومەت، هاوبەشن. جێبەجێکردنی ئەم بنەمایە دەبووە هۆی ئەوەی کرێکاران مامەڵە لەگەڵ شوێنی کاروەک ماڵ و ئامێرە پیشەسازییەکانیان وەک منداڵی خۆیان بە نرخ بزانن و هانیان دەدات بۆ کارکردن و هەوڵی زیاتر و بڕی بەرهەمی نیشتمانی بە کوالیتی بەرزتر زیاد دەکات.

بنەمای پێنجەم - هەموارکردنەوەی یاسای هەڵبژاردنەکانی ئێران بە مەبەستی پێدانی مافی دەنگدان بە ژنان و یەکسانکردنی مافی سیاسی لەگەڵ پیاوان

بەپێی ماددەی ١٠ی یاسای هەڵبژاردنی پێش هاتنە سەردەسەڵاتی دەوڵەتی پەهلەوی، ژنان لە هەر مافێکی سیاسی بێبەش دەکران. بنەمای پێنجەم هەڵگری زنجیرەیەک چاکسازی بوو کە بە ئازادی ژنانی ئێرانی ناسرا دوای ئەوە لە ٢٦ی کانوونی دووەمی ١٩٦٣دا، یاسای هەڵبژاردن گۆڕانکاری بەسەردا هات و یەکێک لە دەستکەوتەکانی بەشداریکردنی ژنان بوو لە هەڵبژاردنەکاندا بە مەرجی یاسایی یەکسان لەگەڵ پیاوان. ژنانیش وەک پیاوان بۆ یەکەمجار توانیان ڕۆڵێکی گرنگ بگێڕن لە دیاریکردنی چارەنووسی خۆیان و مافی دەنگدان و هەڵبژاردنیان بەدەستهێنا.

بنەمای شەشەم - دروستکردنی سوپای زانست بە مەبەستی ئاسانکاری بۆ جێبەجێکردنی یاسای فێرکردنی گشتی و ناچاری

بە مەبەستی بڵاوکردنەوەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری لە گوندەکاندا، سوپای زانست (سپاه دانش) لەلایەن محەمەد ڕەزا شا لە کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٦٣ پێشنیارکرا و دامەزرا، لە ساڵی ١٩٦٤ لە ژێر سەرۆکایەتی ئەسەدوڵڵا عەلەم، دەستی بە کارەکانی کرد. لەو سەردەمەدا ژمارەی دانیشتووانی ئێران ٢٢ ملیۆن کەس بووە، کە ٧٥٪یان لە گوندەکاندا دەژیان و زۆربەیان نەخوێندەوار بوون. جگە لەوەش پێداویستییەکانی خوێندن بە شێوەیەکی نایەکسان لە نێوان شار و گوندەکاندا دابەش کرابوو، بەجۆرێک کە ٢٤٪ی مامۆستایان لە گوندەکان و ٧٦٪ لە شارەکان وانەیان دەگوتەوە، لە دۆخێکی وەهادا پێکهێنانی سوپای زانست وەك چارەسەرێک دەبینرا. بەپێی ئەم بنەمایە بڕیاردرا کە ئەو گەنجە دەرچووانەی دەیانەوێت خزمەتی سەربازی بکەن، دوای دەرچوون لە خولێکی ڕاهێنان و فێربوونی چۆنیەتی فێرکردنی منداڵانی خوار تەمەنی یاسایی و گەورەساڵان، ڕەوانەی گوندەکان بکرێن. (٢)

هەڵوێستی پیاوانی ئایینی سەبارەت بە شۆڕشی سپی

ڕاگەیاندنی شۆڕشی سپی و ئەو بنەما شەش خاڵەیی کە لە خۆی گرتبوو، هۆکار بوو بۆ دروستبوونی دەنگی ناڕەزایەتی لە لایەن ئەو چین و توێژانەی کە زیانمەند دەبوون، بۆیە بۆ ئەوەی ڕووبەڕووی ئەو لایەنانە ببێتەوە، محەمەد ڕەزا شا بڕیاریدا شەش بنەماکەی شۆڕشی سپی بخاتە بەردەم کۆمەڵگەی ئێرانی و بۆ ئەوەی لە ڕێگەی دەنگدانێکی گشتییەوە ڕای خۆیانی لەسەر بدەن.

پەیوەندی نێوان شای ئێران و دامەزراوە ئایینییەکان چووە قۆناغێکی نوێوە، چونکە بڕیاردان لە شۆڕشی سپی بەمانای ڕاگەیاندنی شەڕ دەهات لە نێوانیاندا، لەگەڵ ئەوەی لەسەرەتادا دامەزراوە ئایینییەکان ڕاستەوخۆ دژایەتی بەرنامە چاکسازییەکەی شایان نەکرد، چونکە لەسەرەتادا پێیان وابوو زەوی و زارەکانی تایبەت بە دامەزراوە ئایینییەکان، هەربە موڵکی ئەو جێگایانە دەمێنێتەوە و ناچێتە چوارچێوەی بنەماکانی شۆڕشی سپی(٣)، بەڵام وەزیری کشتوکاڵی ئێران، حەسەن ئەرسەنجانی ڕایگەیان کە زەوییەکانی ژێر دەسەڵاتی دامەزراوە ئایینییەکانیش کە بە «وقف» ناسراون دەچنە ناو چوارچێوەی بڕیاری چاکسازی لە زەوی و زار، بە هۆکاری ئەوەی لە ڕووی شەرعییەوە ئەو زەویانە کڕین و فرۆشتنی پێوە ناکرێن بۆیە دەکرێت بەکرێ بدرێن بۆ ماوەی ٩٩ ساڵ، بەتایبەتی ئەو زەویانەی کە «وەقفی گشتین»، بەڵام ئەو زەویانەی کە «وەقفی تایبەتین» بۆ ماوەی ٣٠ ساڵ بەکرێ دەدرێن. ئەوەش هۆکاری سەرەکی بوو بۆ ڕاگەیاندنی دژایەتی لە لایەن پیاوانی ئایینییەوە، چونکە بە لای پیاوانی ئایینی و دامەزراوە ئایینییەکانەوە، محەمەد ڕەزاشا لەو بڕیارەدا نیازی ئەوەیە سەرچاوەی ئابووری دامەزراوە ئایینییەکان وشك بکات.(٤)چونکە ئەو ڕووبەرە بەرفراوانە کە لە لایەن دامەزراوە ئایینییەکانەوە خاوەندارێتی دەکرا، فاکتەرێکی باش بوو بۆ دەستکەوتنی پارە بۆئەو دامەزراوانە(٥)، لە ڕاستیدا پێگەی دامەزراوە ئایینییەکان و گەورەیی هەژموونیان بەجۆرێك لە جۆرەکان وابەستە بوو بەو موڵک و زەویانەی کە هەیانبوو، تا بەرلە ڕاگەیاندنی شۆڕشی سپی ئەو دێهاتانەی

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

کە لە لایەن دامەزراوە ئایینییەکانەوە خاوەندارێتی دەکران بە نزیکەی شەش هەزار لادێ مەزەندە دەکرا، کە ئەوەش بەمانای ئەوە دەهات دامەزاوە ئایینییەکان موڵکێکی گەورەی کشتوکاڵی وڵاتیان لە ژێر دەستدا بوو، بۆ نموونە لە کۆی ٤٧٨ لادێی ناوچەی خۆراسان، بەنزیکەی ٤٣٠ لادێیان زەویەکانیان خاوەندارێتییەکەی دەگەڕایەوە بۆ دامەزراوەی ئایینی، بۆیە ئاسایی بوو پیاوانی ئایینی دژایەتی ئەو پرۆژەیە بکەن کە لە لایەن شای ئێرانەوە بە ناوی شۆڕشی سپی ڕاگەیەندرابوو. (٦)

بۆ دامەزراوە ئایینییەکان زەحمەت بوو ڕاستەخۆ دژایەتی پرۆژە بڕیارەکە بکەن، چونکە لەوەها حاڵێکدا دەکەوتنە بەرڕەخنەی ئەوەی کە ئەوان تەنها چاویان لە بەرژەوەندی تایبەتی خۆیانە و گرنگی بە ژیانی خەڵکی هەژار و فەقیر نادەن، جگە لەوەش ئەستەم بوو بە ئاسانی بتوانن لە ڕێگەی دژایەتی پرۆژە بڕیاری چاکسازییەوە بەتایبەتی ئەو خاڵەی کە تایبەت بوو بە چاکسازی لە دابەشکردنی زەوی و زاربتوانن بڕوا بە جوتیارەکان بهێنن، کە ئەوان مەبەستیان لە پاراستنی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان نییە، چونکە ئەو جوتیارانە بە درێژایی چەندین ساڵ لە ژیانێکی نارەحەت و بارودۆخێکی سەختدا بوون. بۆیە کاتێك پیاوانی ئایینی ویستیان ئەو ڕێگەیە تاقی بکەنەوە شکستیان هێنا، ئەوەبوو جوتیارەکانیان سەرپشککرد لە نێوان وەرگرتنی زەوییەکان و ملکەچ بوون بۆ بڕیاری ئایینی، بەڵام جوتیارەکان ئەوەی یەکەمیان هەڵبژارد، ئەوەش بەمانای گورزێکی کوشندە دەهات لە بڕیار و ڕاسپاردەی دامەزراوە ئایینییەکان،(٧) بۆیە ناچاربوون بۆ ئەوەی بتوانن، ڕووبەڕووی محەمەد ڕەزا شاو بڕیارەکانی ببنەوە، بیریان لەوە کردەوە ڕێگەی نوێ هەڵبژێرن،(٨) بۆ ئەو مەبەستەش دوای ئەوەی لە ناو پرۆژە بڕیارەکە ئەوەیان تێبینی کرد، لە یەکێك لە خاڵە بنەڕەتییەکان باس لە جیاوازی نەکردن لە نێوان نێر و مێ و ڕێگەدان بە ژنان بۆ ئەوەی هاوشانی پیاوان بەشداری بکەن لە کاری سیاسی، ئیتر ئەوە هەلی دایە دەست پیاوانی ئایینی بۆ ئەوەی لەو ڕێگەیەوە دژایەتی خۆیان بۆ پرۆژەکەی شا دەربڕن، چونکە بە بڕوای پیاوانی ئایینی یەکسانی نێوان ژن و پیاو لەگەڵ بنەما سەرەکییەکانی ئایینی ئیسلام یەکناگرێتەوە(٩).

جگە لەوەش بەلای دامەزراوە ئایینییەکانەوە یاسای چاکسازی لە زەوی و زار و بەشدارپێکردنی کرێکارەکان لە پشکی کارگەکان، ناتوانێت سەرکەوتن بەدەست بهێنێت، چونکە لەسایەی ئەو گەندەڵییەی کە لە دام و دەزگاکانی دەوڵەتدا هەیە پرۆسەکە سەرکەوتن بەدەست ناهێنێت، بە بڕوای پیاوانی ئاینی ئەوانەی کە لە دەرباری شاوە نزیکبوون خۆیان دەستیان گرتبوو بەسەرزۆرێك لە تواناکای دەوڵەتدا، هەر خۆشیان قەرزی گەورەیان لە دەوڵەت وەردەگرت، بەو شێوەیەش دەیانتوانی دەستبگرن بەسەرتەواوی شار و ناوچەکانی دەوروبەریدا (١٠).

حکومەتی ئێران هەستی بە مەترسی نارەزایەتییەکانی دامەزراوی ئایینی دەکرد، هەربۆیە زۆر بە وریایی مامەڵەی لەگەڵدا دەکرد، بۆ ئەوەی پاساو بۆ ئەو بڕیارانە بهێنێتەوە کە دەریکردبوون، محەمەد ڕەزا شا چەند جارێك ئەوەی دووپات کردەوە بڕیارەکانیان بە هیچ شێوەیەك دژایەتی ئایین ناکات، بەڵکو بەتەواوی لەگەڵ ئیسلامی ڕاستەقینەدا یەکدەگرێتەوە، بۆ ئەوەی دامەزراوەی ئایینی تورە نەکات لەسەرەتای پرۆژە

بڕیارەکەیدا، ئەوزەویانەی کە سەربەدامەزراوەی ئایینی بوون بەهۆکاری ئەوەی لەڕووی شەرعییەوە کڕین و فرۆشتنیان پێوە نەدەکرا، بڕیاریدا بەکرێ بدرێن، ئەوەش لە پێناو ئەوەی خۆی بەدووربگرێت لە دژایەتی بڕیارێکی شەرعی. (١١)

بە ئامانجی گەیاندی پەیامی پیاوانی ئایینیی شاری قوم، ئایەتوڵڵا کەمالوەند،(١٢) لە شاری تاران چاوی کەوت بە محەمەد ڕەزا شا، لە دیدارەکەیاندا گفتووگۆدەربارەی شەش بەندە بنەڕەتیەکەی شۆڕشی سپی کرا، کە لە لایەن شای ئێرانەوە ڕاگەیەندرابوو، کەمالوەند بە ڕاشکاوی نارەزایەتی پیاوانی ئایینی دەربارەی پرۆژە بڕیاری شۆڕشی سپی گەیاندە شای ئێران و ئەوەی دووپات کردەوە، ئەو پرۆژە بڕیارە دژدەوەستێتەوە لەگەڵ ئایینی ئیسلام، بەڵام لە بەرامبەردا محەمەد ڕەزا شا ڕایگەیاند: «پێویستە تەواوی ئەو شەش بنەڕەتەی چاکسازی وەك خۆی جێبەجێبکرێت، دوای ئەوەی کە کۆمەڵگەی ئێرانی دەنگی لەسەردەدات، ئەگەرزەوی و ئاسمانیش بەسەریەکدا بدەن، هەرگیز پاشەکشە ناکەم لە بڕیارەکەم، چونکە ئەگەرپاشەکشە لەو بڕیارە بکەم ئەوا ناچاردەبم دەست لەکاربکێشمەوە، دوای ئەوەش ئەوانەی کە جێگەی من دەگرنەوە دڵنیاتان دەکەمەوە کە حسابی مێروولەیەك بۆئێوە ناکەن، مزگەوتەکان بەسەرتاندا دەڕوخێنن و بە تەواوی لەناوتان دەبەن».(١٣) ئەو پەیامەی شای ئێران بۆ ئایەتوڵڵا کەمالوەند بەمانای هەڕەشەی ڕاستەوخۆی محەمەد ڕەزا شا دەهات لە پیاوانی ئایینی. لە درێژەی گفتووگۆکانیدا ئەوەشی بە کەمالوەند ڕاگەیاند:» دەبوایە پیاوانی ئایینی شیعە خۆشەویستی پادشایان لە پیاوانی ئایینی سوونەوە وەربگرتایە، وەك دەبینین دوای هەموو نوێژێك دوعای خێربۆپادشاکانیان دەکەن لە تەواوی وڵاتانی عەرەبی، کەچی پیاوانی ئایینی ئێمە دژایەتیمان دەکەن»، لە بەرامبەروتەکانی محەمەد ڕەزا شا، ئایەتوڵڵا کەمالوەند ڕایگەیاند». پیاوانی ئاینی سوونە کارمەندی حکومەتن، دوعاکانیان بۆلێپرسراو دەسەڵاتدارەکانیان بەشێکە لە ئەرکی ئیداریان، بەڵام پیاوانی ئایینی شیعە ڕۆژێك لە ڕۆژان کارمەندی حکومەت نەبوون، بڕیاردان لە ڕیفراندۆم بۆ هەرپرسێکی لەو شێوەیە لە دەستوری وڵاتدا نەهاتووە، بۆئەوەی خۆی ڕزگاربکات لەوبانگەشەیەی کە لە لایەن پیاوانی ئایینییەوە دژایەتی دەکرا، محەمەد ڕەزا شا ڕایگەیاند کە ئەوریفراندۆم ئەنجام نادات بەڵکوگشتپرسی (همە پرسی) ئەنجام دەدات، دوای ئەو پەیامەی محەمەد ڕەزا شا ئیترتەواوی ڕۆژنامە و دەزگاکانی ڕاگەیاندنی وڵات وشەی «گشتپرسی جەماوەری»یان بەکارهێنا لە بری ڕیفراندۆم.(١٤)

دژایەتی دامەزراوە ئایینییەکان بۆ شۆڕشی سپی، بوو بە هۆکاری تێکچوونی بارودۆخی ئاسایشی ئێران، لە چەندین شاری وەك تاران و قوم و مەشهەد لە ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩٦٢ پیاوانی ئایینی کۆبوونەوە و ئەوەیان ڕاگەیاند کە حکومەت شەرعییەتی نەماوە، هاوکات هەستان بە ڕێکخستنی ئەوانەی کە لە ناو بازاڕ کاریان دەکرد، بۆ ئەوەی لە ڕێگەی داخستنی بازاڕەوە فشارلە حکومەت بکەن تا لە بڕیارەکەی پاشگەز ببێتەوە، ئەوە جگە لە دژایەتی چاکسازی زەوی لە لایەن خاوەن زەوییەکانەوە، هاوکات ئەو جووتیارانەی کە سوودمەند نەبوون لە بڕیارەکە بەشداری نارەزایەتی و خۆپیشاندانەکانیان کرد، نارەزایەتی ئەم جارە جیاواز بوو، ڕاستەوخۆ دروشمەکانیان دژبە خودی محەمەد ڕەزا شا بەرزکردەوە.(١٥)

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

سەردانی شا بۆ شاری قوم و پێشوازی نەکردنی لە لایەن پیاوانی ئایینییەوە

دوای ڕاگەیاندنی دیاریکردنی ڕۆژی دەنگدان لەسەربەندەکانی شۆڕشی سپی، بارودۆخی وڵات بە تەواوی بەرەو تێکچوون ڕۆیشت، پیاوانی ئایینی ئەوانەی کە داوای دژایەتی شۆڕشی سپیان دەکرد، کەوتنە پێش خەڵك بۆ دەربڕینی نارەزایەتی و داوایان لە خەڵك کرد بەشداری دەنگدانەکە نەکات، پیاوانی ئایینی لەشاری قوم، ڕژانە سەرشەقامەکان و دروشمی» ئیمە شوێنکەوتەی قورئانین، ڕازی نابین بە ڕیفراندۆم» یان بەرز کردەوە، دواتریش لە ڕێگەی کۆمەڵێك ڕاگەیەنراوەوە فەتواکانی خۆیان بڵاوکردەوە سەبارەت بە دژایەتی ڕیفراندۆمەکەی کە لە لایەن محەمەد ڕەزاشاوە ڕاگەیەندرا بوو.(١٦)

بۆ ئەوەی باودۆخەکە لەوە زیاتر ئاڵۆز نەبێت محەمەد ڕەزا شا بڕیاریدا خۆی سەردانی شاری قوم بکات و لەگەڵ پیاوانی ئایینی کۆببێتەوە، بۆ ئەو مەبەستەش بڕیاریدا ڕاستەوخۆ لەگەڵ دامەزراوەی ئایینی کە بنکەی سەرەکی لە شاری قوم بوو، کۆببێتەوە تا لە نزیکەوە گوێ لە ڕاو بۆچوونی پیاوانی ئاینی بگرێت، سەردانەکەی شا بۆ شاری قوم لەکاتێکدا بوو کە خۆپیشاندان و نارەزایەتییەکان دژ بە بەشداری لە ڕیفراندۆمە گشتییەکە سەبارەت بە شۆڕشی سپی لەوپەڕی بەهێزیدابوو. حکومەت هەموو هەوڵێکی خۆیان خستە گەڕبۆ ئەوەی لە بۆنەیەکی شایستەدا پیشوازی لە محەمەد ڕەزا شا بکەن، قایمقامی ناوەندی شاری قوم لەگەڵ پیاوانی ئایینی و خوێندکارانی حەوزەی عیلمییەی شاری قوم کۆبوویەوە، بۆ ئەوەی ڕازییان بکات بچنە پێشوازی و دیداری شا، دڵنیای کردنەوە کە شا بۆ ئەوە هاتووە تا داواکارییەکانتان بۆ جێبەجێ بکات، بەڵام پیاوانی ئایینی ڕەتیان کردەوە کە بچنە دیداری شا و ئەوەیان بە قایمقام ڕاگەیاند ئەوکارانەی کە لە ڕابردوودا ئەنجامیداوە دەرخەری ئەوەیە کە هیچ بوارێکی بۆ گفتووگۆ و دانوستان نەهێشتۆتەوە، تەواوی دەرگاکانی بەڕوماندا داخستووە، بۆیە ناچینە دیدەنی شا تەنها لە حاڵێکدا نەبێت کە بڕیاربدات بە هەڵوەشاندنەوەی بڕیاری گرتنی هاونیشتیمانیان و گەڕاندنەوەی پێگە بۆ دامەزراوە ئایینییەکان. (١٧)

محەمەد ڕەزا شا گەشتە شاری قوم، بەڵام ئەوەی چاوەڕوانی نەدەکرد ڕویدا، هیچکام لە پیاوانی ئایینی و خوێندکارانی خوێندنگە زانستییە ئایینییەکان نەچوونە پیشوازی، ئەوەش بووە هۆکاری تورەبوونی شا و بڕیایدا نەچێتە مزگەوتی گەورەی شاری قم (فاطمه معصومه)، هەرچەندە پیشتروا بڕیاربوو لەناو حەرەمی مزگەوتەکە لەگەڵ پیاوانی ئایینی کۆببێتەوە، دواترلە وتارێکدا لە بەردەم هەوادارانی خۆی پیاوانی ئایینی بەوە تۆمەتبارکرد، دەیانەوێت ڕێگری بکەن لە پرۆسەی چاکسازی و خزمەتی کۆمەڵگەیان ناوێت، هاوکات پیاوانی ئایینی بە « مێشك پوچ» ناوبرد، لە ئاماژەیەکیدا بۆسیاسەتەکانی باوکی ڕایگەیاند ئەگەرلە ڕابردوودا هێزیان بەرامبەربەکارنەهێندرایە ئەوا پێویستمان بە سی دەیە زیاترکات دەبوو بۆ ئەوەی بگەین بەو ئاستەی کە لە ئێستادا پێی گەشتووین، محەمەد ڕەزا شا ئاماژەی بەوە کرد، ئیتربە هێزڕووبەڕووی ئەوانە دەبینەوە کە لەمپەرلەبەردەم پرۆسەی چاکسازی دروست دەکەن. (١٨)

ئەو دەستەواژانەی محەمەد ڕەزا شا بەکاری هێنا، بوو بە هۆکاری تورە بوونی پیاوانی ئایینی، لە لایەن نۆلە گەورەپیاوانی ئایینی شاری قوم بەیاننامەیەکی نارەزایەتی لە بڕیارەکانی شا و ئەو دەستەواژانەی کە

دژ بە پیاوانی ئایینی بەکاری هێنابوو بڵاوکرایەوە، لە بەیاننامەکەیاندا جەختیان لەوە کردەوە، شای ئێران و حکومەتیش لە چوارچێوەی دەستوری وڵاتدا کار ناکەن، هاوکات ئەوەشیان دووپات کردەوە ئەم پرۆژەیەی کە بەناوی چاکسازی لە زەوی و زارو بارودۆخی ئابووری بڵاوکراوەتەوە، لە ڕاستیدا دەبێتە هۆکاری دواکەتنی پرۆژە کشتوکاڵییەکان و گەندەڵی زیاتر لە وڵات پەرە دەستێنێت.(١٩) ڕوحوڵڵا موسەوی خومەینی یەکێك بوو لەوپیاوە ئایینیانەی شاری قوم کە زۆربە توندی دژی سیاسەتەکانی محەمەد ڕەزا شا وەستایەوە ڕایگەیاند:»لەمەودوا ڕووبەڕووبوونەوەمان ڕاستەوخۆ لەگەڵ خودی شا دەبێت، وەك ڕابردوو دژایەتی حکومەت ناکەین و ئەم جارە ڕاستەخۆ پەیامەکانمان ڕووبەڕووی شا دەکەینەوە»، خومەینی ئەوەشی دووپات کردەوە، شا لە توانایدا نییە ئەو پرۆژە بڕیارە ڕابگرێت، چونکە ڕاگرتنی پرۆژەکە بەمانای کۆتایی هاتنی دەسەڵاتی ئەو دێت،(٢٠) چونکە پرۆژەکە هی شا نییە، بەڵکو ئەوڕاسپێردراوە لە لایەن ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە بۆڕاپەڕاندنی ئەو بڕیارەی کە پێی سپێردراوە، ئەوەشی خستە ڕوو، ئەولە لایەن ئەمریکاوە دەسەڵاتی تەواوی پێدراوە لە ڕووبەڕووبوونەوەی ئەوانەی کە دژایەتی پرۆژەکە دەکەن، بۆیە خومەینی بۆ ئەوەی پەیامی خۆیان بگەیەنن بە دەسەڵاتدارانی وڵات داوای کرد هاونیشتیمانیان بەشداری مەراسیمی جەژنی نەورۆز نەکەن وەك ئاماژەیەك بۆپیشاندانی ناڕەزایەتیان لە بڕیارەکانی شا،(٢١)لەبەرامبەر داواکاری خومەینی بۆ بەشداری نەکردن لە جەژنی نەورۆز، محەمەد ڕەزاشا وتی: «ئەوانە دەیانەوێت خەڵك تەنیا بەشداری لە مەراسیمی گریاندا بکات و نایانەوێت خەڵك بەشداری خۆشی و شادی بکات، بۆیە داوا دەکەن خەڵك بەشداری جەژنی نەورۆز نەکات».(٢٢)

دوای هەڵوێستی شا، خومەینی جارێکی دیکە دژایەتی خۆی بۆ شۆڕشی سپی دووبارە کردەوە وبە «شۆڕشی ڕەش» ناوی هێنا»،(٢٣) هاوکات هێرشێکی توندی کردە سەر حکومەت و شای ئێران، جارێکی دیکە جەختی لەسەر ئەوە کردەوە حکومەت شەرعییەتی نەماوە و پێویستە هەڵبوەشێتەوە، چونکە لە دەستور لایداوە، پێویستە حکومەتێکی دیکە دابمەزرێت کە پابەند بێت بە دەستور و مافی خەڵك پێشێل نەکات.(٢٤)

گەڕانەوەی شا بۆ تاران و توندبوونی ناڕەزایەتییەکان

سەردانەکەی محەمەد ڕەزا شا بۆ شاری قوم نەك بارودۆخەکەی هێور نەکردەوە، بەڵکو ئاڵۆزتری کرد، لە خوێندنگەی فەیزییەی شاری قوم، کە بنکەی سەرەکی کۆبوونەوەی پیاوانی ئایینی و خوێندکارانی خوێندنگە ئیسلامییەکانی شارەکە بوو، یادی ساڵوەگەڕی کوشتنی ئیمام جەعفەرسادق ئیمامی شەشەمی شیعەکان کرایەوە، لە ناویادەکەدا سەرکۆنەی بڕیارەکانی حکومەت و شا کرا، هەربۆیە هێزەکانی پۆلیس هەڵیان کوتایە سەرخوێندنگاکە، ئەوەش بووبە هۆکاری کوشتن وبریندار بوونی ژمارەیەکی زۆرلە ئامادەبووان، هەرچەندە هێزەکانی سوپا دەستوەردانیان کرد بۆبڵاوەپێکردنی ئەوانەی کە کۆبووبوونەوە بە بەکارهێنانی گازی فرمێسك ڕێژ، هاوکات هێرش کرایە سەر ژووری تایبەتی خوێندکارانی خوێندنگەکە و بەشێك لە کەلوپەلەکانیان سوتا، بەڵام هەموو ئەوانە نەبوونە هۆکاری کپبوونەوەی دەنگی ناڕەزایی پیاوانی ئایینی و خوێندکارانی خوێندنگەی فەیزییە.(٢٥) جارێکی دیکە ولە مانگی حوزەیرانی ١٩٦٣، لە کاتی پیشکەشکردنی

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

وتارێکدا لە خوێندنگەی فەیزییە، ڕوحوڵڵا خومەینی هێرشێکی توندی کردە سەر ڕژێمی حوکمی شاهەنشاهی و تۆمەتباری کرد بە پەیوەندی بە ئیسرائیلەوە، هاوکات لە شاری تارانیش محەمەد تەقی فەلسەفی لە یەکێك لە مزگەوتەکانی تاران هێرشێکی ڕاستەوخۆی کردە سەر حکومەت و ئەو کارانەی کە بەناوی چاکسازییەوە بەنیازن ئەنجامی بدەن. (٢٦)

لە بەررۆشنایی وتارەکانی خومەینی لە چەندین شاری ئێران خۆپیشاندان و ناڕەزایەتی بەرپا بوو، سەبارەت بە بڕیارەکانی شا، تەنانەت لە شاری تاران خۆپیشاندەران هوتافیان دژبە شا و ئیسرائیل دەوتەوە، ئەوەش وەك ئاماژەیەك بۆپەیوەندی نێوان شا و ئیسرائیل. (٢٧)

لە یادی چلەی کوژرانی خۆپیشاندەرانی خوێندنگەی فەیزییە، خومەینی وتارێکی پیشکەشکرد، ڕاستەوخۆ ڕووی دەمی لە شا کرد، وتی: «گوێ لە ئامۆژگارییەکانم بگرە، گوێ لەوانە بگرە کە بەرژەوەندی کۆمەڵگەیان دەوێت بەشێوەیەکی ڕاستەقینە، گوێ بگرە ئەی پیسی نەخۆش، تا ئێستا چل و پێنج ساڵ ژیاویت، باشترە لەوە زیاترزیادەڕۆیی نەکەیت، ئەگینا دەبێت پەند لە چارەنووسی باوکت وەرگریت، تۆ ئێمە بە دواکەوتوو دەزانێت؟ لەڕاستیدا ئەوە تۆی دواکەوتوو و ڕەشبینی». ئەوەش هەلێکی باشی دایە دەست شای ئێران بۆ ئەوەی فەرمانی دەستگیرکردنی خومەینی دەربکات.(٢٨)

لە ڕۆژی ٤ی حوزەیرانی ١٩٦٣، بەهۆکاری وتارەکانییەوە هێزێکی ئاسایش لە شاری تارانەوە بۆقوم چوون و خومەینیان لە ماڵەکەی خۆی لەو شارە دەستگیرکرد و بۆ تاران گواستیانەوە.(٢٩)دوای بڵاوبوونەوەی هەواڵی دەستگیرکردنی خومەینی لە ڕۆژدواتر و لە ٥ی حوزەیران خۆپیشاندان لە زۆرێك لە شارو شارۆچکە گەورەکانی ئێران سەری هەڵدا و داواکاری سەرەکییان ئازادکردنی خومەینی بوو. پانتایی خۆپیشاندانان بەڕادەیەك گەورەبوون بەتەواوی حکومەتی هەراسان کرد، خۆپیشاندەران جەختیان لەوە دەکردەوە، دەستگیرکردنی خومەینی بەمانی دژایەتی حکومەت دێت بۆ دامەزراوە ئایینییەکان.(٣٠)

لەگەڵ ئەوەی بڕیاری حوکمی عورفی و قەدەغەی هاتووچۆ دەرکرا، بەڵام خۆپیشاندان و ناڕەزایەتی لە بەشێك لە شارو شارۆچکەکان بەشێوەی پچڕپچڕ درێژەی کێشا، هاوکات بەشێك لە پیاوانی ئایینی لە بەیاننامەیەکیاندا کە لە شاری تاران بڵاویان کردەوە، جەختیان لەوە کردەوە، پێویستە خەڵك لە دژایەتی کردنی حکومەت بەردەوام بێت.(٣١)

ناڕەزایەتییەکانی پێنجی حوزەیران کە لە ئێران بە هەستانی پانزەی خورداد (قیام ١٥ خرداد) دەناسرێت، بەسەرەتای بەیەکدادانی خوێناوی لە نێوان ڕژێمی شاهەنشاهی و دامەزراوەی ئایینی دادەنرێت. لەگەڵ ئەوەی خۆپێشاندانەکان نەیتوانی ئامانجەکانی خۆی بەدەست بهێنێت کە سەرەکیترینیان بریتیبوو لە پاشگەزکردنەوەی شا لە بڕیارەکانی شۆڕشی سپی، بەڵام بەجۆرێك گەورەبوو کە دەنگدانەوەی لە تەواوی ئێراندا هەبوو و بۆڕژێمی شاهەنشاهیش سەلمێندرا کە دامەزراوە ئایینییەکان کاریگەری گەورەیان هەیە لە ناو کۆمەڵگەی ئێرانی. (٣٢)

بە هۆکاری بەندکردنی خومەینییەوە تادەهات دەنگی ناڕەزایەتییەکان زیاتر دەبوو، بۆیە حکومەت

بڕیاریدا بەندکردنەکەی بگۆڕێت بە مانەوەی ناچاری لەماڵەوە، هاوکات چاودێریکردنیی لە لایەن هێزە ئەمنییەکانەوە، ئەو ڕێوشوێنانەش کاریگەریان نەبوو لە هێورکردنەوەی بارودۆخەکە، چونکە ژمارەیەکی زۆرلە خەڵك بۆ بینینی خومەینی سەردانی ماڵەکەیان کرد، ئەوەش جارێکی دیکە خەریك بوو پێکدادان دروست بکات لە نێوان هاوولاتیان و هێزە ئەمنییەکاندا، بۆڕازیکردنی خەڵکەکە هەواڵی ئەوە بلاوکرایەوە کە حکومەت و خومەینی ڕێکەوتوون، ئەو هەواڵەش لە لایەن پیاوانی ئایینییەوە ڕەتکرایەوە. (٣٣)

لە ڕۆژی ٦ی نیسانی ١٩٦٤ حکومەت بڕیاری ئازادکردنی خومەینی دەرکرد، دوای گەشتنی بە شاری قوم، خومەینی لە وتارێکیدا جارێکی دیکە هێرشی کردەوە سەرحکومەت و دەسەلاتی شا، ئەوەشی دووپات کردەوە ئەو بە هیچ شێوەیەك لەگەڵ حکومەت ڕێکنەکەوتووە، وەك لە ڕابردوودا بلاوکراوەتەوە.(٣٤)

بەریەککەوتنی پیاوانی ئایینی و محەمەد ڕەزا شا سەبارەت بە بڕیاری شۆڕشی سپی بەدرێژایی ماوەی نێوان سەرەتای شەستەکان تا ناوەڕاستی هەمان دەیە درێژەی کێشا، چونکە بەلای پیاوانی ئایینییەوە ئەو بڕیارە بەرژەوەندییە ئابورییەکانیانی دەخستە مەترسییەوە، بۆ محەمەد ڕەزا شا، پاشگەزبوونەوە لە بڕیارەکە بەمانای کۆتایی هاتنی دەسەلاتی دەهات، هەربۆیە ئامادە نەبوو لێی پاشگەزببێتەوە.

ئەنجام

لەگەڵ ئەوەی پیاوانی ئایینی هۆکاری ناڕەزایەتی خۆیان بۆ پرۆژەکەی شا بەستەوە بۆ نادەستووری پرۆسەکە، گوایە ئەنجامدانی ڕیفراندۆم لەسەر پرسێکی وا نادەستوورییە، بەلام لە ڕاستیدا هۆکاری سەرەکی ناڕەزایەتییان پەیوەندی هەبوو بە لێسەندنەوەی موڵکیەتیی ئەوزەویانەی کە لە لایەن دامەزراوە ئایینییەکانەوە خاوەندارێتی دەکرا و دابەشکردنی بەسەرئەوکەسانەی کە لەسەرزەویەکە کاریان دەکرد، ئەوەش گورزێکی کوشندە بوو لە ئابووری دامەزراوە ئایینییەکان دەکەوت.

سەرباری ناڕەزایەتی خاوەن موڵکە گەورەکان سەبارەت بە دابەشکردنی ئەوزەویانەی کە خاوەندارێتییان دەکرد، بەڵام محەمەد ڕەزا شا سووربوو لەسەرپرۆژەکە و بڕیاریدا پاشگەزبوونەوە لە پرۆژەکە ببەستێتەوە بە وازهێنان لە دەسەلات، ئەوەش وایکرد پرۆژەکە بخرێتە دەنگدانی گشتی وزۆرینەی ڕەها بەدەست بهێنێت.

بۆیەکەمین جاربوو لە مێژووی نوێی ئێران کە ڕێگە درا بە ژن شان بەشانی پیاو بەشداری لە کایەیی سیاسی بکات و دەنگ بدات، ئەوەش لە خۆیدا گۆڕانکارییەکی نەوعیی بوو لە شێوازی بە ڕێوەچوونی پرۆسەی دەنگدانەکە کەلە پێشتردا وێنەی نەبوو.

هەرچەندە محەمەد ڕەزا شا لە لایەن ناڕازییەکانەوە بەوە تۆمەتبارکرا، ئەوپرۆژەیە هی ئەو نییە، بەڵکو پرۆژەی ئەمریکایە و ئەوتەنها ڕاسپێردراوە ئەنجامی بدات، بەڵام بێ گوێدانە دەنگی ناڕازییەکان پرۆژەکەی خستە دەنگدان و دواتریش بە پلە بەندی بنەماکانی خستە بواری جێبەجێکردنەوە.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

سەرچاوە و پەراوێزەکان

١. علی افشاری، انقلاب سفید؛ دریچەای بە روی چرایی و نافرجامی انقلاب ٥٧، تاریخ ٧/بهمن ١٤٠٠، لینك مقال https://www.radiofarda.com/a/iran-white-revolution-after-6-decades/31674038.html.

٢. انقلاب شاه ومردم،درسایت، https://mashruteh.org/wiki/index.php?title، تاریخ ٨/ژانویه/٢٠٢٢.

٣. چاوپێکەوتنی توێژە لەگەڵ، روح الله حسینیان، بەڕێوەبەری ناوەندی بەڵگەنامەی ئیسلامی لە تاران، ٢٠١٤/٩/٢٣م.

٤.أمل عباس جبر البحرانی، الثورة الإسلامیة في إیران دراسة تاریخیة في أسبابها ومقدماتها ووقائعها، رسالة دكتوراه، كلیة التربیة، الجامعة المستنصریة، بغداد، ٢٠٠٧م ، ص ٢٣٤.

٥. نفس المرجع، ص ٢٣٥.

٦.- كمال مظهر أحمد، دراسات في تاریخ إیران الحدیث والمعاصر، الأمانة العامة للثقافة والشباب، بغداد، ١٩٨٥م ص. ص١٨٨-١٨٩.

٧. بزهان جازني، الرأسمالیة والثورة في إیران، ترجمة مركز البحوث والمعلومات، بغداد، ١٩٨٣م، ص ٣٩، آمال السبكي، تاریخ إیران السیاسی بین ثورتین١٩٠٦-١٩٧٩م، المجلس الوطنی للثقافة والفنون والآداب، الكویت، د.ت ، ص ١٧٤ .

٨.شیماء محمد ظاهر عبد الرحمان، روح الله مصطفي الخمینی حیاته ودوره السیاسي في إیران ١٩٠٢-١٩٨٩م، رسالة ماجستیر، كلیة التربیة، جامعة زاخو، ٢٠١١م ، ص٣٠.

٩. هنري حاماتي، سقوط الإمبراطوریة الإیرانیة، الكویت، ١٩٨٠م، ص ٢١.

١٠. بزهان جازني، مرجع سابق، ص ٤١

١١. مروة فاضل كاظم الكعبي، الثورة البیضاء في إیران (١٩٦١-١٩٦٣م)،رسالة ماجستیر غیر منشورة،كلیة الآداب، جامعة الكوفة، ٢٠١٣م، ص١٢٣ .

١٢. عەلی کەمالوەند، کوڕی حەبیبوڵلا (عین الملك)، لە ساڵی ١٩٢١ی زایینی لە شاری بروجرد لەدایک بووە، لە قوتابخانەی فێردۆسی سەرەتایی، ناوەندی لە قوتابخانەی پەهلەوی لەهمەدان، خوێندنی باڵای لە زانکۆی تاران لە بواری ئەدەبیاتی فارسیدا خوێندووە، یەکێک بووە لە زانایانی پێشەنگی فیقە و فەلسەفە.، یەکێک بووە لە زانایانی خورەماباد، ئەدەبیاتی خوێندووە و بە خوێندنەوەی ئەدەبی و شیعری ناسرابوو. بڕوانە، مروة الكعبي، نفس المرجع، ص١٢٤.

١٣.مركز باء للدراسات ، الإمام یقود الثورة ، دروس من الحیاة السیاسیة للإمام الخمیني ١٩٦٣ - ١٩٨٩ م، ط١ ، الدار الإسلامیة ، بیروت ، ٢٠٠١ م ، ص ٩١ .

١٤.حمید الأنصاري، حدیث الإنطلاق. نظرة إلى الحیاة العلمیة والسیاسیة للإمام الخمیني، مؤسسة نشرتراث الإمام الخمیني، طهران،٢٠٠٢م ، ص٦٦.

١٥. محمد رسن دمان السلطاني، موقف المؤسسة الدینیة تجاه سیاسة الشاه محمد رضا بهلوي الداخلیة في إیران(١٩٦٢-١٩٦٤م)، مجلة كلیة التربیة الأساسیة، جامعة بابل، العدد(١١)، مارس ٢٠١٣م، ص٦٦٢.

١٦. حسن كریم جاف، موسوعة تاریخ إیران السیاسي، الدار العربیة للموسوعات، بیروت،

٢٠٠٨م، ص. ص ٢٧٤-٢٧٥.
١٧.شيماء محمد ظاهر عبد الرحمان، روح الله مصطفي الخمينى حياته ودوره السياسي في إيران ١٩٠٢-١٩٨٩م، رسالة ماجستير، كلية التربية، جامعة زاخو، ٢٠١١م ، ص٣٢.
١٨.- أمل عباس جبر البحرانى، الثورة الإسلامية في إيران دراسة تاريخية في أسبابها ومقدماتها ووقائعها، رسالة دكتوراه، كلية التربية، الجامعة المستنصرية، بغداد، ٢٠٠٧م , ص ٢٣٧.
١٩.سيد جلال الدين المدني, تاريخ إيران السياسى المعاصر، ترجمة سالم مشكور، طهران،١٩٩٣م ص ٧٠.
٢٠. مؤسسة تنظيم نشروتراث الإمام الخميني، مرجع سابق، ص١٤٦.
٢١.مركز باء للدراسات ، الإمام يقود الثورة ، مرجع سابق، ص ٥٩ .
٢٢. أمل البحراني، مرجع سابق، ص ٢٣٩ .
٢٣. عبد الرحيم أبا ذري، انقلاب إسلامى وشهرستان ميانه,(الثورة الإسلامية في وسط المدينة) تهران, ١٣٨١ ش،(٢٠٠٢م)، ص ١٠٢.
٢٤.العقيقي البخشايشي، كفاح علماء الإسلام في القرن العشرين، مؤسسة العلمي للمطبوعات، بيروت، ٢٠٠٢م ص ٤١١.
٢٥. مايكل فشر, إيران من الصراع الديني إلى الثورة، ترجمة مركز البحوث والمعلومات، بغداد, د.ت، ص١٣١؛ سيد جلال الدين المدني، مرجع سابق، ص٧٠.
٢٦ (٥) صابرى همداني، فيضية ١٣٤٢/ تا فيضية ١٣٥٧ش (حادثة حماسة آفرين فيضيه قم)،(من فيضية ١٩٦٣إلى فيضية ١٩٧٩م، الحدث الملحمي في مدينة قم)، مؤسسة فرهنكي، قم، ١٣٨١ ش،(٢٠٠٢م)، ص٦.
٢٧ (٦) العقيقي البخشايشي، مرجع سابق، ص٤١٨.
٢٨. بهرام أفراسيابي، أزكود تا إنقلاب،(من الانقلاب حتى الثورة)، ط١، تهران,١٣٦٤ش,(١٩٨٥م)، ص٣٩٧؛
Roy Mottahedeh, The Mantle of the Prophet, New York ١٩٨٥, P.٢٤٦.
٢٩. بهرام أفراسيابي، أزكود تا إنقلاب،(من الإنقلاب حتى الثورة)، ط١، تهران,١٣٦٤ش,(١٩٨٥م).، ص ٤٠١.
٣٠.جواد منصوري ، تاريخ قيام بانزدة خرداد به روايت إسناد ساواك،(إنتفاضة ٥ يونيو وفقا لوثائق السافاك)، ج١،ج٢، ط١،تهران،١٣٧٧ش(١٩٩٨م).ص٩ .
٣١. أمل البحراني، مرجع سابق، ص ٢٤٢ .
٣٢.بزهان جازني، الرأسمالية والثورة في إيران، ترجمة مركز البحوث والمعلومات ، بغداد، ١٩٨٣م ، ص١٨٣ .
٣٣.حميد الأنصاري، حديث الإنطلاق. نظرة إلى الحياة العلمية والسياسية للإمام الخميني، مؤسسة نشر تراث الإمام الخميني، طهران،٢٠٠٢م ، ص٩١.
٣٤. أمل البحراني، مرجع سابق، ص ٢٤٦ .

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

چاوپێکەوتن

ئێرانناسی

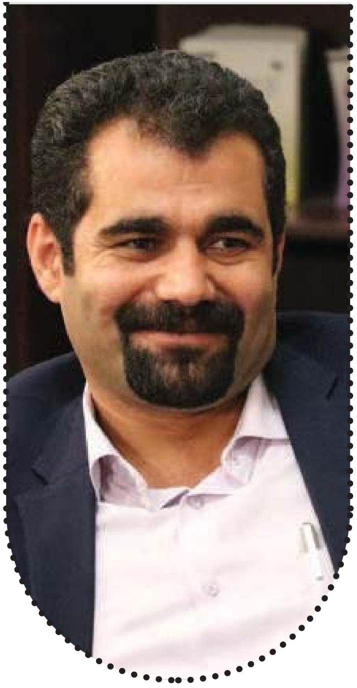

پشکی خەڵکی کوردستان
لە نارەزایەتییەکانی ئێران، فیشەك بوو!

چاوپێکەوتن

چاوپێکەوتنی دیدارنیوز سەبارەت بە ڕووداوەکانی ئێران لەگەڵ دکتۆر کامیل دلپەسەند، دکتۆرا لە کۆمەڵناسی پەرەپێدان.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە
hewalname.com/ku

گفتوگۆکەمان دەربارەی ڕووداوەکانی ئێرانە. دەمانەوێت دوایین پێشهات و لێکدانەوەکانی بەڕێزتان لەوبارەیەوە بزانین، بەشێوەیەکی گشتی ئەم ڕووداوانە بە کوێ دەگەن؟

ئەگەر لە ڕوانگەی کۆمەڵناسییەوە لە کێشەکە بڕوانین، جیا لەوەی کە کوردم، کۆمەڵناسانی پێشین دەڵێن کە ڕووداوە کۆمەڵایەتییەکان هۆکاری کۆمەڵایەتی هەیە، ڕووداوە کۆمەڵایەتییەکانیش دەبێت لە ڕووداوەکانی پێش خۆی لەبەرچاو بگیردرێت، نەک ئەوەی ڕووداوەکانی داهاتوو چۆن دەبێت. بە دڵنیاییەوە ئێستا لە ئێران ئێمە لەگەڵ کێشەی کۆمەڵایەتی ڕووبەڕووین، کە هەریەک لە کاربەدەستانی ئێرانی، خەڵک، تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان و ئۆپۆزسیون ناوێکی لەسەردادەنێن، لە ئینقلابییەوە بگرە تا جووڵانەوەکان، بەڵام لە ڕاستیدا بنچینەی کێشەکە کۆمەڵایەتییە و دەبێت سەرچاوەی کێشەکان لە تەواوی ڕووداوەکان کە ڕوویانداوە ببینین.

کۆمەڵناسانی ئێرانی هەریەک بە جۆرێک هۆکارەکانیان باسکردووە، بەڵام لە ڕوانگەی منەوە گۆڕانی تەواوی ڕووداوەکانی ئەم دواییە کۆمەڵایەتین و بە دڵنیاییەوە ئەگەرپشت بە خوێندنەوەی مێژوویی لەسەر ئەم کێشەیە نەبەستین، ئەوکات بەهەڵەدا چووین، جگە لەوەش کەڵەکەبوونی تەواوی کێشە چارەسەر نەبووە کۆمەڵایەتییەکانی ئێران دەبێت چارەسەربکەین.

بۆچی ئێمە لەگەڵ درێژخایەنترین ڕووداوی کۆمەڵایەتی ڕووبەڕووین، کە گەورەترینە و زۆرترین کوژراوی تێدابووە؟

ئەگەرچاو لە ڕابردووی مێژووی ئێران لە دوای ڕاپەڕینی ١٣٥٧ بکەین، تەواوی گرووپ و حیزبەکان، بە هێواشی توانەوە و حیزبێک نەما بێجگە لە حیزبی کۆماری ئیسلامی، دوای ساڵی ١٣٧٦ وهاتنی خاتەمی کەمێک دەرفەتی گفتوگۆی کۆمەڵایەتی و ئازادی مەدەنی هاتە پێشەوە، بۆیە دەبێت سەردەمی ئەحمەدی نەژادیش ببینین. لە مێژووی کۆمەڵایەتی، ناتوانین سەردەمی ڕۆحانی کە کۆتا دەرفەتی چاکسازیی کۆمەڵایەتی لە ئێران بوو لەبەرچاو نەگرین، هەروەها ناتوانین خۆپێشاندانی ساڵی ٩٦ و٩٨ نەبینین کە تێیدا لەسەر کێشەی بەنزین و ئابووری زۆرکەسی تێدا کوژرا. ناتوانین هەڵبژاردنی سەرۆککۆماریی ئێستای ئێران نەبینین کە تەنیا بە ڕەتکردنەوەی بەشێکی زۆری کەسانی دی هەڵبژێردرا. دواجاریش دەرەنجامی یەکدەستبوونی دەسەڵات لە ئێران ولابردنی سیستماتیکی کاربەدەستانی دەسەڵاتی ئێران لە مێژووی ڕامیاریی ئێران نەبینین، ناکرێت لە نێو توێژینەوەکاندا خۆمان لەو دەنگە بدزینەوە کە گۆڕانکاری کردووە لە نێو هەموو چین و توێژەکانی کۆمەڵگەی ئێرانیدا بە تایبەت لاوان و ڕێکخراوە مەدەنییەکاندا، لە هەمووی گرنگترزیادبوونی چوارهێندەی ژمارەی دانیشتوان. ئەی سەبارەت بە لایەنکی کولتووری؛ ئێمە ناکرێت لە ئاست گۆڕانکارییەکانی ئێران لە نێو جیهانیبوونی کولتوور لە نێو پرۆسەیەکی مێژوویی کۆمەڵایەتیدا چاومان دابخەین، تەواوی ئەو ڕووداوە کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕامیاریانەی ئێران ئەگەرتام و بۆنی نەزانینی کاربەدەستان نەبینین نابێت شتێک بە نێوی خۆپیشاندەرنەقەومێت. بە کوردی ژیلەمۆی گۆڕان و خۆپیشاندان لە ئێران تەواوی ئەو ڕووداوانەی ڕابردوو، بەهۆی نەزانیی لە چارەسەرکردنی کاربەدەستانەوە کە هاوتەریب نەبوو لەگەڵ گۆڕانی ویستەکانی

هاوڵاتیانی ئێرانەوە. ژیلەمۆی کۆبووەوەی چل ساڵەی ئێران ئاگرەکەی لە ژیناوە هەڵکرا و چینی ژنان وەکو چینێک کە ئێستا زیاتر لە ٤٢ ملیۆن کەسە، کاتێک کە ڕاپەڕینی ٥٧ ڕوویدا، ئێران ٢٧ میلیون کەس بوو، دەبینین زیاتر لە یەک و نیو هێندەیە، کاربەدەستانی ئێرانی ئەو گۆڕانکاریانە نابینن و هەروا دەزانن کە ساڵی (١٣٥٧)ە و بەهەمان شێواز بیردەکەنەوە و بۆچوون و لایەنگریی ئایدولۆژی لە شۆڕش دەکەن.

کەواتە دەبینین کەڵەکەبوونی تەواوی کێشە چارەسەرنەکراوەکانی کاربەدەستانی ئێران و دەسەڵاتی ناوەندی و ناتێگەیشتوویان بۆتە ئاگری بن ژیلەمووی هەڵگیسراونی ڕووداوی کۆمەڵایەتی ژینا. ئەو شتەی کە قەوماوە، تێکەڵاوی تەواوی کێشەکانی ڕابردووە لەگەڵ نەزانینی دەستەی کارگێڕانی دەسەڵات لە ئێران. کارگێڕان لە ئێران لە هەموو ئاستێک هاتوونەتە سەرکار کە دەنگی کۆمەڵگە نابیستن و نابینن، کاربەدەستان وادەزانن کە دەزانن، بەڵام نازانن، کاربەدەستانی دەسەڵاتی ناتێگەیشتوو کۆمەڵگە بە دەستی خۆیان لەناو دەبەن، بۆیە تا دەنگ و ڕەنگی کۆمەڵگە نەبینرێت و نەبیسترێت، هەمیشە خۆپیشاندەری توندوتیژ ئەگەری سەرهەڵدانی هەیە.

واتە پێتوایە کاربەدەستان ئەو هەمووە ناڕەزایەتییانە نابینن؟

لە ڕاستیدا وا باس دەکرێت کە خۆپیشاندەران لە ئێران دنە دراون لە لایەن ئۆپۆزسیۆن و تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانی دەرەوە. دەسەڵات وا بیردەکاتەوە کە تەنها ئێمە کێشەمان نییە، بۆ نموونە لە خێزانێکدا، ئەگەر گەورەی ماڵ دەنگی گۆڕانی ماڵەکەی نەبیستێ و بە دەسەڵات و توندوتیژی بە هەر شێوازێک دایمرکێنێ، منداڵ کە دەسەڵات پەیدا بکات، ئەو کاتە ڕەواییەتی نامێنێ.

بە پێی توێژینەوەکانی ناو ئێران دابەزینی متمانەی کۆمەڵایەتی تاکەکەسی، ڕێکخراوەیی و سیستمی دەسەڵات هەیە، چ ئاکارێک لە لایەن کاربەدەستانی ئێرانەوە کراوبێت کە هێمنی بڕەخسێنێت، بۆ نموونە بەرجام وەکو داخوازی نەتەوەیی و جیهانی واژۆنەکردنی تا ئێستا زیاتر لە ٣٠٠ میلیارد دۆلاری زیانی لە ئابووری وڵات داوە، چارەسەرنەکرنی ئەو کێشەیە بووەتە ئەوەی ژیانی هاوڵاتی ئێرانی نەمێنێت، مەگەر داواکاری خەڵکانی ئێران جگە لە ژیانێکی ئاسایی چیدیکەیە، خەڵک لەم سەردەمەدا کۆمەڵگە و شێوازی ژیانی وڵاتانی دیکە دەبینن کە چۆن ژیان دەکەن، هاوڵاتی لە سەردەمی جیهانیبووندا ژیانی ئازاد دەبینێ و پرسیاری بۆ دروست دەبێت، کۆمەڵگە کاتێک پرسیاربکات و کاربەدەستیش ژیر و لێهاتوو و زانا نەبێت، بە دڵنیاییەوە لە نێوانیاندا کێشەی قورس و ناتێگەیشتوویی بەرپا دەبێت، کەواتە کاتێک کاربەدەست زانا نییە و ناشبیسێ و جگە لەوەش دەوەشێنێ و لێشتەدا و دەشتکوژێ، چ ڕێکارێک بێجگە لە خۆپیشاندانی توندوتیژ بژاردەیەک بۆ هاووڵاتی دەمێنێتەوە؟

تا کاتێک ناڕەزایەتی کۆمەڵایەتی دەسەڵاتی ناوەندی کۆماری ئیسلامی نەیبیستێ و کاریشی بۆ نەکات هەروا خۆپیشاندان بەردەوامی دەبێت و ڕەنگە ببێتە هەر شێوازێکی دی وەکو ڕاپەڕین!

لە هەر قۆناغێکی ئێراندا ناڕەزایەتی ئابووریی چینی چەوساوە یان ناڕەزایەتی ڕامیاریی هەبووە، بەڵام ئێستا شێوەی ناڕەزایەتییەکە کۆمەڵایەتییە، لە ناوچە کوردییەکان و کوردستان و بەلوچستان شێوازی

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

خۆپیشاندان و سەرکوتکردنیشی جیاوازە. ئەوشتەی لە کوردستان دەقەومێ دەسکەوتی چل ساڵ دووبەرەکی سیستماتیکی بە ئەنقەستە لە بەرامبەرکورد و سوونە لە ئێران، بۆیە ڕەخنە و نارەزاییەکان زۆر تۆندترە و سەرکوتیش توندترە، ئەگەرلە ناوەند بە داری کارەبایی مامەڵە دەکەن، لە کوردستان بە فیشەکی گولە خەڵک دەکوژرێ و بلاوەی پێدەکرێت، بۆیە بە کوشتنی هەر تاکەکەسێک هەزاران خۆپیشاندەر زیاد دەکات، دوای ئەویش خوێندنەوەی ناوەند بۆکورد خوێندنەوەیەکی هەڵە و لێبڵ لێدانە کە ئەوانە سەربەخۆخوازن، ئەوە لە حاڵێکدایە کە کورد لە ئێران داواکاری سەربەخۆییان نەبووە و لە سەردەمی ڕاپەرینیش هەر ئەوە نەبوو، بەڵام ناوەند بەو بیانووە دەیەوێ زۆرتر سەرکوتیان بکات لە کوردستان و زەبروزەنگی زۆرتر بەکاربهێنێت.

واتە جیاوازی سیاسی و دووبەرەکی بۆتە هۆکاری توندبوونی خۆپیشاندان لە کوردستان؟

وابیر دەکەمەوە پێشکەوتوویی ڕامیاری لە کوردستان، لەنێو ئێران چل ساڵ لە گەلەکانی دی و لە ناوەندیش زۆرلە پێشترە، داخوازی لە کوردستان سەرچاوەی هەمان داخوازییە کە لە ڕاپەرینی ٥٧ بووە بەڵام پتەوترە، ئێستا بە سەربازیکردن و ئەمنیەتیکردن و پێشێلکردن زۆرترە، کۆمەڵگەی ئێرانی دەبێت بزانێت جگە لە تەواوی ناتێگەیشتوویی ناوەند لەسەر گۆڕانکاری پێشهاتوو، دووبەرەکی نێو کوردستان و بەلوچستان بە ئەنقەست و سیستماتیک کاری لەسەرکراوە، هاوڵاتی کورد بۆ سەرنجدانی ناوەند هەر کارێک دەکات کە ببیندرێ وببیسترێ، هێشتا ناوەند متمانەی پێی نییە، خوێندەواران وزانایانی کورد لە نێو دەسەڵات نین، چ دەسەڵاتی ئابووری و چ دەسەڵاتی ڕامیاری.

جگە لەوەش بە ئەنقەست سەرمایەگوزاری لە کوردستان لە لایەن دەسەڵات ناکرێت، بە دڵنیاییەوە نەبوونی سەرمایەگوزاری و نەبوونی ئیش وکار....هتد، سەدان کێشەی تری کۆمەڵایەتی دروستدەکات بۆیە خۆپیشاندان توندوتیژتر دەبێت، ئەمە سەرەڕای جێبەجێ نەکردنی داخوازییە ڕەواکان، زوڵم وزۆریشت لێ بکرێت، بێدەنگ بیت؟

کوردستان پڕە لە دەرفەتی ئابووری، بە هۆی پرسی کورد و سوونەوە کەسانی لێهاتوو ناگەنە دەسەڵات، پێناسەی کورد بۆتە دووبەرەکی ئەنقەستی دواخستنی کوردستان، بە پێی یاسای ئێران ئەسڵی ١٥ و ١٩ داواکاریەکانی لانیکەم پێناسەی وزمانی تێدایە وچل ساڵە جێبەجێ نەبووە، کاتێک ڕێکخراوە مەدەنییە کوردییەکان، تازە لاوان، پسپۆڕانی کوردی بەهەند وەرناگیرێن، چ ڕێگە چارەیەک بێجگە لە هاوارکردن نییە. کورد لە هیچ شوێنێکی دەسەڵاتی ناوەند نییە، هاوڵاتی ئێران تەنانەت کورد بێت، لە چوارچێوەی یاساش دەرفەتی نییە، بۆیە هەستکردن بە زوڵم و دووبەرەکی زۆرتری کردووە.

پێتانوانییە دەبووایە خۆپیشاندان زووتر ڕوویدابا؟

وابیردەکەمەوە کورد لە دەرفەتی هەڵبژاردنی خاتەمی و ئەحمەدی نەژاد و ڕۆحانی بیرۆکەی خۆیان هەبووە و دەربڕیوە، لە دوو خولی خاتەمی و ڕۆحانیدا کورد و سوونە نەبان هەرنەدەبوونە سەرۆککۆمار.

کێشەی گەورە ئەوەیە کە دانیشتووی ناوەند نەک تەنها دەسەڵات بەش دەکات بۆ کورد بەڵکو لە

ناوچە کوردنشینەکان مۆڵەتی کارگێڕی خۆسشی پێنادات، دەسەڵاتداری ناوند لێزانینی ناوچەیی نییە کە پێداویستییەکانی کورد چییە؟

ئەزموونی کوردبوون نازانێت چییە، نازانێت فەرهەنگی کوردیی چییە، دروشمی ژن، ژیان، ئازادی لە ناخ ودڵی کولتووری کوردی هاتۆتە دەرەوە وسەرچاوەکەی ژنانی کۆڵنەدەری کورد لە ڕاست داعیش بووە، کۆمەڵگەی کوردیی لە ناخی خۆی ئازادی تێدا هەڵدەقووڵێت، تەوەری پێشکەوتنی ڕامیاری کوردستان لە ئەزمونی ژیانییەوە هەڵقووڵاوە، بۆیە دەزانێت داواکاری مافخوازانە چییە. لە ناوچە کوردنشینەکان ساڵانێکە داواکاری لە سەر وشەکانی کولتووری کوردییە وەکو بەرخۆدان کە ژیانە، بۆیە لە ماوەی خۆپیشاندنی کۆمەڵایەتی لە حاڵێکدا کە زیاتر لە سەد کەس گیانی خۆی لە دەستداوە، دیسان کورد ئازادیی لە منداڵەکانی خۆشتر دەوێت، بۆیە کورد بە سەرکوت و پێشێلکردن لە ئێران دەنگی بۆ مافە ڕەواکانی ناکەوێت، چونکە تەوەری ئازادی لە نێو کەلتووری کوردیدایە، بۆیە پێموایە تا دەستنەکەوێت تەنانەت زۆرتریش میلیتاریزە بکرێت، گەڕانەوە نییە. دەنگی خۆپیشاندان لە ئێران تەنانەت بۆژیانێکی ئاساییە، ژیان وەکو گەلانی دیکەی جیهان، تا کاتێک کارگێڕی دەوڵەت و ناوەند نەتوانێت بە پێی زانایی کێشەکان ببینێت وببیستێ، ئەوا بەدەست نەزانی کارگێڕی خۆیەوە بناڵێنێت شتێك جگە لە لەناوچوون بەرهەم ناهێنێت.

کاتێک تەواوی پسپۆڕان دەڵێن ئەوشێوازە لە حکومەتدارییە ئەمنییەتییە وانابێت، لەگەڵ خۆپیشاندان هەزاران پسپۆڕ وزانا ودڵسۆز وژینگەپارێز وتەواوی کەسایەتی خەمخۆری کۆمەڵگە لە ئێران دەستبەسەر کراون کە دەبێتە هۆی نارەزایەتی قووڵتری زۆرتر و متمانەی کەمتر بە دەوڵەت وکاربەدەستان، دەبێت چاوەڕێی چی بکەین، بێگومان دیارە.

تەنها سەیرکردن لە ئەمنییەت حوکمڕانی بارودۆخەکە چاک نابێت ونامێنێتەوە، بۆیە پێموایە داواکاری لانیکەمی کورد لە ئێران حوکمڕانی زانستییانەیە لە سەربنەمای زانست وکارگێڕانی کوردە، بە پێی سەرمایەی مرۆیی کە لە نێو کارگێڕیی دەسەڵات وئابووری وڕامیاری دانین، بۆیە تا کاتێک ئەو دەنگانە نەبیسرێ وتا کاتێک متمانەی لەدەستچووی بەدەست نەیێتەوە، کێشەکان لە ئێران چارەسەرنابن و قووڵتریش دەبنەوە.

بۆچوونی جەنابتان چییە؟

خاڵی دواتر ئەوەیە کە هەموو ناڕاستییەك ڕۆژێك ڕوون دەبێتەوە وحوکمڕانی نادروستیش دەردەکەوێت، کۆمەڵگە دەستبەسەر ناکرێت، کۆمەڵگەی ئێرانیی ئازادیخواز بە ئایدۆلۆژی کۆ نابێتەوە، وڵاتێک کە فرەنەتەوەیە بە یەک ئایدۆلۆژی مامەڵەی لەگەڵ ناکرێت، حکومەت لە ئێران دەبێت چارەسەری بیستن وبینین و نارەزایەتی هەبێ وبە نەزانیی خۆی نەمێنێتەوە، چونکە پرسەکە شتێک نییە هێندە سادە بێت، پرسێك کە تێیدا سەدان کەس کوژراوە. داخوازی گەلانی ئێران پرۆسەیەکی مێژوویە ولەسەریەک کەڵەکە بووە وهەرجارە وبە شتێک خۆی نیشاندەدات. گەلانی ئێران هەموو جارێک لە هەڵبژاردنەکاندا دەنگی خۆیان ڕاگەیاندووە، دەرەنجام ئەوەیە ئەگەر حوکمڕانی ناوەند بە درێژە بەم جۆرە لە سیاسەتکردن وبەڕێوەبردن بدات، تەنانەت خۆپیشاندانیش نەبێت، هەربە ڕێکارو حوکمڕانی هەڵە خۆی دەبێتە هۆکاری ڕووخانی زۆر

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

بناغەی ڕەسەنی ئەو کۆمەڵگەیە. بۆیە تا درەنگ نەبووە حکومەت بیسەرو بینەری ئەم نارەزایەتیانە بێت باشترە. کۆمەڵگەی کوردی پێویستی بە چاولێکردنی یەکسان لە حکومەتی ناوەند بۆ گەلانی ئێران هەیە بە تایبەت کورد کە زۆرترین قوربانی داوە.

پەیوندییەک هەیە لە نێوان پێشنەکەوتنی ئابووری لە ناوچە کوردییەکان و خۆپیشاندانداندا؟ یان مەهسا ئەمینی ئەگەرکورد نەبووایە ئەم بارودۆخە وای لێدەهات؟

بە دڵنیاییەوە نەخێر. ژینا ئەمینی بە دەست گەشتی ئێرشاد وای لێهات، پێش ئەوتۆرە کۆمەڵایەتییەکان سەدان ڕووبەڕووبوونەوەی دژە مرۆییان دانابوو، هاوڵاتی ئاگادار هەم دەزانێت کاری دروستی حکومەت چۆنە، هەم ناکارامەییشی دەبینێت، بەڵام ئەو شتەی ئێستا دیارە ئەوەیە هیچ چەشنە گۆڕانێك لە بیروبۆچۆن و مامەڵەی دەوڵەتی ناوەند نابینرێت وهەروا لە شوێنەوارە ئایدۆلۆژییەکان دەنگێک دەبیسترێت، بۆیە زۆربەی شارەزایان و پسپۆران لە گۆڕانی ڕوانگەی حکومەت نائۆمێد بوون و هیچ ئاسۆیەکی ڕوون بۆ داهاتوو نابینن. لە هەمانحاڵدا هیچ پاشەکشێیەك لە هەڵوێستی خەڵک نابینرێت و هەروا لە هەمان باوەڕی تێکچوونی زۆرێک لە بنەماکانی ئایدۆلۆژی دەوڵەتی ناوەندن. بە دڵنیاییەوە گۆڕانکارییەکان وا بە ئاسانی ناکرێت و نرخی ئازادی لە زۆربواردا زۆر سەخت و قورستر دەبێت و درێژخایەنە و ئاگری ژێلەمۆی کۆمەڵایەتی ڕۆژبە ڕۆژ خۆی نادیارتر و بەردەوامتر دەکات. ڕێگەچارەی کێشەکان هەنگاوی کۆمەڵایەتییە، نە گرتن و نە درۆ لە سەردەمی تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان، ژیانی ئاسایی خەڵک چارەسەر ناکات، پێداویستیی کۆمەڵگەی ئێرانیی هیچ چارەسەرێکی جگە لە چاکسازی و وتووێژ نییە.

کۆمەڵناسان باسی وتووێژو چاکسازی دەکەن، جەنابت چ پێشنیازێکت هەیە؟

کۆمەڵناسانی کلاسیك دەڵێن کاتێک گۆڕانێک بەسەر کۆمەڵگەدا دێت، زانینی ئەو گۆڕانە و چارەسەرکردنی ڕێک لە ناو ناخی کۆمەڵگەدایە، پێموایە هاوڵاتیی ئێرانی زۆر دووڕوویی لە حکومەتی ناوەند دیوە و تەنیا وەکو کاسبکاران کە دەڵێن پارەی نەقد قسە دەکات، ئەویش دەبێت ئاوا چارەسەری کردارییان هەبێت. دواخستن و لەکەنان ڕێگە چارە نییە، حکومەتی ڕاستەقینە لە پرسیار ناترسێت و ڕیفراندۆم لانی کەمی داخوازی گەلانی ئێرانە بۆپرسەکانی کۆمەڵگە. بۆ کوردیش ئۆتۆنۆمی ناوچەیی کە بەرپرسانی دڵسۆزی ناوچەکانی خۆیان بن لە چوارچێوەی حکومەتی ناوەندی، کە ئەوە لانی کەمەکەیەتی. دیموکراسی بۆ ئێران زۆرلەمێژە باسی هەیە و جێبەجێکردنی بێ کەم و کووڕی دەستوور لە ئێران، شتێکی کۆنیش نییە.

ئەگەروایە بۆ بەربەست هەیە؟

حکومەتی ڕاست لە پرسیارو داواکردن ناترسێت. کاتێک سەرکوت هەیە، ترس هەیە، حکومەتی باش ترسی داهاتووی نییە. دڵنیام کە کورد لە ئێران وەکو گەلێک لە گەلانی نێو چوارچێوەی ئێران دەزانێت چی بکات، داواکاری ئازادی و یەکسانی لەسەر مافی خۆی داواکارییەکی کۆن و بەردەوام و ڕاستەقینەیە.

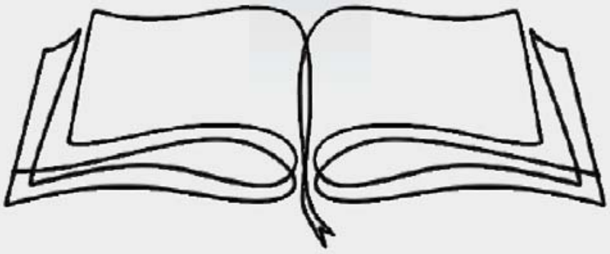

توێژینەوەی وەرگێڕدراو

ئێرانناسی

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە
hewalname.com/ku

ڕۆڵی فرەچەشنی ئایین لە دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکانی کوردستانی ئێران لە نیو سەدەی ڕابردووا

سەید یاسین حوسینی٢، حەسەن موحەدەسی گیلوایی٣، محەمەد باقر تاج ئەلدین٤

وەرگێڕانی: عەبدوڵا ڕەسولی

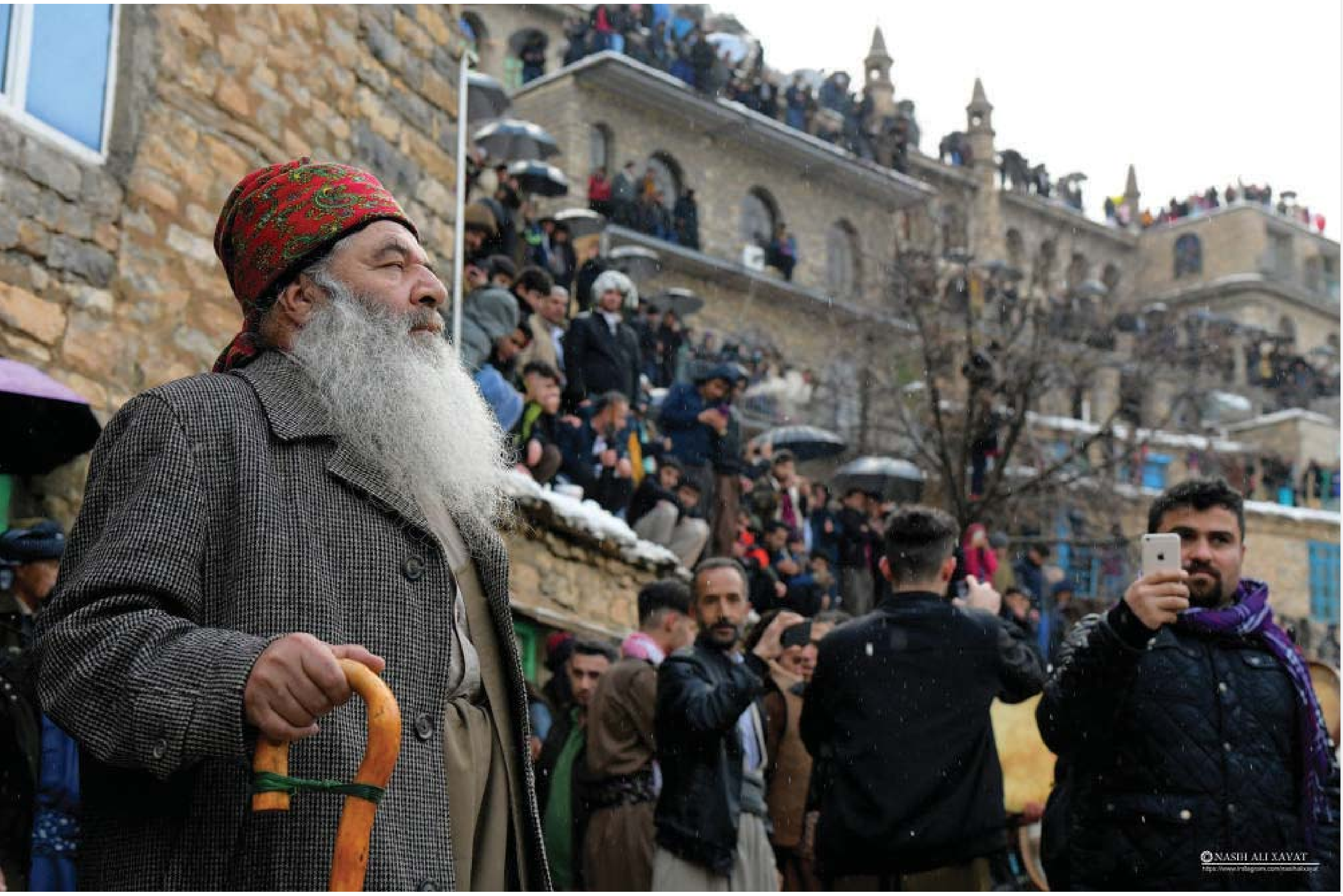

پوختە

ئامانجی ئەم توێژژینەوە تاوتوێ کردنی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکانی پەیوەندیدار بە ئایین لە نیو سەدەی ڕابردوو لە پارێزگای کوردستانە (سنە). ئاراستەی توێژینەوەکە چۆنایەتییە و کەڵك لە چاوپێکەوتن لەگەڵ کەسانی گرنگ و ئاگادار وەرگیراوە. بیندراوەکان بەپێی پرژوبڵاوی جوگرافیایی و دابەشکردنی دژیەکییەکان لەنێو گرووپە جیاوازەکان فۆرمولیزە کراوە. حەوت شێوازلە دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکانی پەیوەندیدار بە ئایین لە پارێزگای کوردستان (سنە). لە چوارچێوەی «ئایین وەك لەنێوبەری دژیەکییەکان»، «ئایین وەك پەردەپۆش کردن و شاردنەوەی دژیەکییەکان»، «ئایین وەك ڕەنگدانەوە و هەمدیس نوێینی دژیەکییەکان»، «ئایین وەك بەردەوامی پێدەری دژیەکییەکان»، «ئایین وەك بەهێزکەر و دووبارەکەرەوەی دژیەکییەکان»، «ئایین وەك سەرچاوەی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان» و «ئایین وەك لاوازکەری دژیەکییەکان» هەڵێنجراوە. هەریەك لە دژیەکییە ئاماژەپێدراوەکان، هەندێ کات لەنێو تاکەکان یان لە نێوان گرووپە فیکرییەکان بە سەلیقەی جیاوازی ئایینی یان گرووپی ئایینی، ئێنتمای فیکری سیکۆلاری هەبووە.

چەمکە گرنگەکان: دژیەکی کۆمەڵایەتی، ئایین، کوردستان

بەرایی

کۆمەڵناسی لە ڕوانگەی بەدیهاتنی کۆمەڵایەتی و ڕۆڵێك کە لە ژیانی کۆمەڵایەتی مرۆڤدا هەیەتی، سەیری ئایین دەکات. لەم گۆشە نیگایەوە ئایین سیما و لایەنی جیاوازپەیدا دەکات و بەناچاری کۆمەڵناس هەوڵ دەدات بەدواداچوون بۆ هەموو ئەم لایەنانەی بەدیهاتنی کۆمەڵایەتی بکات. ئەو هەوڵ دەدات لە کاری توێژینەوەی خۆیدا دووری لە شەیدا بوون یان ڕق لێبوونەوە بگرێت و فرەچەشنی کارکردی ئایین ببینێت. بەردەوامبوون لەم بوارەوە کەم کەم ئەو دەرفەتەمان پێدەبەخشێت کە سیمایەك لە کارکرد و کاریگەریی دانانی ئایین ببینین، کە نیگای نووسەر ڕێگەی لە بینینی دەگرت. باسکردن لە پەیوەندی ئایین و دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان یەکێك لەو بابەتانەیە کە لە توێژینەوەی ئایینی وڵاتی ئێمەدا کەمتر سەرنجی پێدراوە. بەڵام خوێندنەوە لەبارەی هەندێ بەستێن وزەمینەی کۆمەڵایەتی سەرنجی ئێمەی بۆ لای ئەم بابەتە کەمتربیندراوە ڕادەکێشێت. کوردستانی ئێران بەستێنێکی کۆمەڵایەتی دەستکاری نەکراو بۆ خوێندنەوەی کۆمەڵناسانە دەستەبەردەکات. کاتێك لە خۆمان دەپرسین چ شتێك لە کوردستان دەتوانێت بابەتی لێکۆڵینەوەیەکی گرنگ

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

بێت و لە قوڵایی جیهانی کۆمەڵایەتی خۆی زانستێکی شایستەمان پێ ببەخشێت، دەگەینە پەیوەندی ئایین و دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان، بابەتێك کە لە هەموو لایەنێکەوە بۆ ئێمە سەرنجڕاکێش و بزوێنەری زێتەڵەیی بوو و دەیتوانی یارمەتی تێگەیشتنی کۆمەڵناسانەی ئێمە لە بەستێکی کۆمەڵایەتی کوردستان بدات.

کوردستان بۆزۆربەی توێژەرانی ناوخۆیی و دەرەوە بابەتێکی سەرنجڕاکێش بۆ خوێندنەوە بووە. لێکۆڵەری جۆراوجۆر لەبارەی پرسەکانی کوردستان لێکۆڵینەوەیان کردووە و بەرهەمی جۆراوجۆریان بڵاوکردۆتەوە. بۆ لێکۆڵەری کۆمەڵناسی، کوردستان وەکو تاقیگەیەکی فرەیی ئایینی و کۆمەڵایەتییە. تاوتوێ کردنێکی بەپەلە ئەوەمان بۆڕوون دەکاتەوە کە لە مێژوویەکی دوورودرێژدا کوردستان شوێنی سەرهەڵدانی جۆرەکانی دژیەکی کۆمەڵایەتی بووە و لەم بەستێنە کۆمەڵایەتییە دیسان جۆرەکانی دژیەکی کۆمەڵایەتی سەرهەڵدەدەن. سەرچاوەی ئەم هەمووە دژیەکییە کۆمەڵایەتییە لە کوردستاندا چییە؟ لە نیو سەدەی کۆتایی ئایین چ پشکێکی لە سەرهەڵدان، گەشەکردن، ڕوودان و لەنێوچوونی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکانی کوردستاندا هەبووە؟ بە شێوەیەکی گشتی چلۆن دەتوانین ڕێژەی پەیوەندی ئایین و دژیەکییەکان لە کوردستانی ئێران فۆرمولیزە بکەین؟ ئێنتما بۆ سەنتەرسڕینەوە لە کۆمەڵناسی ئێران و ئاراستەکردنی لێکۆڵەران و زانستخوازان بۆ پرسە خۆجییەکان (موحدثی، ١٣٩٨:٧) هاوڕێ لەگەڵ ئەم زێتەڵەیی و پرسیارانە، ئێمەی ڕاکێشا بۆ لای پرسی ئایین و دژیەکی کۆمەڵایەتی لە کوردستانی ئێران و ئەومان کردە ناوی لێکۆڵینەوەی خۆمان.

بەپێی ئەزموونی ژیانی یەکێك لە نووسەرانی ئەم وتارە، لە پارێزگای کوردستان گرووپی ئایینی (ئیسلامی) جۆراوجۆر بوونیان هەیە کە هەریەك لەوان، ئەوانیتر بە نائیسلامی (کافر) دەزانن و هەرئەم فرەچەشنییە لەگەڵ خۆیدا گومانی هێناوەتە ئاراوە و دڵنیایی ئایینی دەسووێت و هەندێ کات ژیانی ئایین وژیانی کۆمەڵایەتی تووشی تێکچوون و ئانۆمی٥ و نەبوونی ڕێککاری دەکات. ئەمە یەکێك لە دژیەکییە ناوخۆییەکانی ئایینە، کە لە ژیانی ڕۆژانەی خەڵکی کوردستاندا دەبیندرێت و توێژینەوەی بەقاڵی (١٣٨٩)یش پشت ڕاستی دەکاتەوە، کە بۆ نموونە، پیرۆزکردنی توندوتیژی و دەستکاری کردنی هەقیقەت لە نێو گرووپە فیکری سەلەفییەکان باو و ڕێگەپێدراوە. بۆیە هەندێ لە ئایدیاکان بە تامی ئایین و ئایینزاوە لە کۆمەڵگادا دەتوانن شەرعیەت بە تاوان بدەن. لەلایەکی دیکەوە، کەلێنی جیدی لە نێوان ئێنتما ئایینیەکان بە ئێنتمای نائایینی، هەروەها کەلێنی ئێتنیکگەرایانە یان گرووپگەرایانە بووەتە هۆی دژیەکیی دوو بەرامبەر لە ئاستی کۆمەڵایەتی کە بە تایبەت لە تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان (لە بابەتی کەناڵەکان، گرووپە مێدیاییەکان و لاپەڕەکان) دەتوانین بە شێوەیەکی بەرچاو و زەق ببینین. جیا لەمە، هێزە ناوخۆییەکانی هەرقەڵەمڕەوێك هەوڵ دەدەن بەرگری و پارێزگاری لە چالاکی و ژینگەی کۆمەڵایەتی قەڵەمڕەوی پێناسەکراوی خۆیان بکەن و خەبات لە دژی ئەو هێزانە بکەن، کە ژیانی کۆمەڵایەتییان لەو قەڵەمڕەوە دەخەنە مەترسییەوە یان هەڕەشە لەسەرڕێگەیان دەکەن و دەبنە مەترسی بۆ سەربەرژەوەندییان. بە سەرنجدان بەوەیی کە گرووپی ئایینی زۆر (سەلەفی، موفتی زادە، تەسەوف، نەقشبەندی، وەهابی، شیعە و...) لە کوردستاندا هەیە و هەروەها گرووپە سیکۆلارەکانیش هێدی هێدی بەهێزبوون (سراج زاده و همکاران ١٣٩٣: ٤.عظیمی و چلونگر ١٣٩١: ٨٢) وا هەست ئەکرێت

هەندێ کات ئایین دەتوانێت پەیوەندییەکی بەهێزی لەگەڵ دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان هەبێت و ڕەنگە لە داهاتووش ئەم دژیەکییانە زۆرتر ببن. بە سەرنجدان بە ئەنجامەکانی خوێندنەوەکە ئەو پرسیارەی کە پێشتر باسکرا بە شێوەیەکی جیدیتر بۆ ئێمە دێتە ئاراوە کە پەیوەندی ئایین و دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان لە کوردستان لە ماوەی نیو سەدەی ڕابردوو بە چ شێوەیەك بووە؟

ئەدەبیاتی تیۆری و ئەزموونی توێژینەوە

زۆربەی کات لە ئەدەبیاتی کۆمەڵناسیدا بینەری ئاراستەیەکی زاڵ لەبارەی ڕۆڵ و پێگەی ئایین لە کۆمەڵگادا داین. بیرمەند و تیۆرڤانی زۆر لە گۆشەنیگای جۆراوجۆرەوە جەخت لەسەر ڕۆڵی یەکپارچەسازیی ئایین دەکەنەوە. ئەمیل دورکهایم، مێرتۆن و پارسۆنێز زۆرتر باوەڕیان بە ڕۆڵی یەکپارچەسازیی ئایین هەیە و پەیام و کارکردی ئایین بە پاسەوان و پاراستنی کۆمەڵگا دەزانن و چڕبوونەتەوە سەر ئۆتۆریتەی ئاکاری ئایین (دورکهایم، ١٣٨٣: ٢٨٥، همیلتون ١٣٨١: ١٧٥). لەم ئاراستەدا ئایین یارمەتی سیستەمی کۆمەڵایەتی دەدات بۆ ئەوەی هاوبەند بمێنن و بە دابین کردنی «گوشاری ئاکاری» یەکپارچەیی کۆمەڵایەتی بپارێزێت (سەرچاوەی پێشوو: ١٧٥). لە ڕوانگەی دورکهایمەوە ڕێوڕەسمیش «لە بنەمادا بۆ پاراستنی یەکبوونی گرووپن» (سەرچاوەی پیشوو: ١٧٨). لە ڕاستیدا، لە ڕێگەی ڕێوڕەسمی ئایینییەوە، یەکپارچەیی و یەکبوونی کۆمەڵایەتی دروست دەبێت، هەروەها کە دورکهایم لەو باوەڕە دایە، کە ڕێوڕەسمی ئایینی بۆ کارکردی دروستی ژیانی ئاکاری ئێمە بە هەمان ڕادە زەرورن، کە تاك بۆزیندووڕاگرتنی ژیانی جەستەیی هەموو هەوڵی خۆی بەکاردێنێت، لەبەرئەوەی لە ڕێگەی ڕێوڕەسمەوەیە کە گرووپی خۆی پەسەند و دەپارێزێت (همیلتون، ١٣٨٧: ٣٠٢). لەسەر بنەمای هەمان جۆری نیگا بۆ کارکردەکانی ئایین، زۆربەی ئەو لێکۆڵینەوانەی لە ناوخۆی وڵات لەبارەی ئایینەوە ئەنجام دراون، لەسەر بنەمای نیگایەکی بابەتیانە و بە میتۆدێکی چەندایەتی پەسەندی دەکەن، کە ئایین لە یەکگرتوو کردن و یەکپارچەیی کۆمەلایەتیدا ڕۆڵی گرنگ و بنەمایی هەیە (تاتار و فتحی، ١٣٩٥، باغبان و همکاران، ١٣٩٤).

کارل مارکس کە لە ڕواڵەتدا سەربە ئۆردووگای دژە دورکهاییمە، هەڵوێستێکی هاوشێوەی لەبارەی کارکردی ئایین دەگرێتەبەر. ئەولەو دەگمەن نووسراوانەی کە لەبارەی ئایین ماوەتەوە، بە ئێمە دەڵێت، ئایین دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان پەردەپۆش دەکات. لە ڕوانگەی ئەووەوە ئایین بابەتێکی زەوینی دەکاتە ئاسمانی و میتافیزیایی و پەردە دەدات بە سەر دژیەکی بابەتی زەوینیدا، « لە کاتێکدا کە « بۆ نموونە کەشف دەبێت کە خێزانی زەوینی نەهێنی خێزانی پیرۆزە» (مارکس، ١٩٧٣: ٢٢٨، نقل از سلسام و مارتل، ١٩٧٣). لە ڕوانگەی مارکسەوە ئایین «حیجابێکی پڕ نەهێنی» دەدات بەسەر« پرۆسەی ژیانی کۆمەڵایەتیدا (سەرچاوەی پیشوو : ٢٢٩). مارکس لەو باوەڕەدایە، « ئایین بەدیهاتنی خەیاڵی خودی مرۆڤە، لەبەرئەوەی خودی مرۆڤ هیچ واقعیەتێکی ڕاستەقینەی نییە» (سەرچاوەی پێشوو: ٢٢٧). لەمڕووەوە لە ڕوانگەی مارکسەوە هەوڵدان لە دژی ئایین، بە نێوانگیری شەڕێکە لەدژی جیهانێکی دیکە، جیهانێك کە لەودا ئایین، بۆنی مەعنەوییە» (سەرچاوەی پێشوو: ٢٢٧). ئەمە هەمان ئەو جیهانەیە، کە ئایین ڕەنگدانەوەیەکی ئەوە.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

لە ڕوانگەی مارکسەوە لانیکەم ئامانج لە ڕەخنەی ئایین، جیهانی ئایینی نییە، بەڵکوو جیهانی کۆمەڵایەتییە کە ئایین وڕەنگدانەوەی ئایینی بەرهەمی ئەوە. لەم جیهانە نامۆبووە لە خود، ئایین «شادی وەهمی» خەڵکە. « لانیکەم بۆ شادی ڕاستەقینەی خەڵك، پێویستە ئایین وەك شادی وەهمی هەڵوەشێتەوە. ئەم بابەتە بەمانای دەستهەڵگرتن لە وەهم لەبارەی بارودۆخێکە کە پێویستی بوونی وەهم دروست دەکات. بەمشێوە ڕەخنەگرتن لە ئایین، لە گەوهەری خۆیدا ڕەخنەگرتن لە دۆڵی خەم و پەژارەیە، کە ئایین خەرمانەیەکی دەوری ئەوە» (سەرچاوەی پێشوو: ٢٢٧). مارکس بە گوتنی ئەم وتە کە « ئایین، ئاخی خەڵکی چەوساوە، دڵی جیهانی دڵڕەقە، دروست بەهەمان شێوە کە ڕۆحی بارودۆخێکی بێڕۆحە. تلیاکی جەماوەری خەڵکە». جەخت لەسەرکارکردی سوکنایی بەخشی ئایین دەکاتەوە.

سەرنجڕاکێشە کاتێك هزری مارکس ودورکهایم لەبارەی ئایینەوە پێکەوە بەراورد دەکەین، بەپێچەوانەی جیاوازیی ڕواڵەتی، هاوشێوەبوونێکی جیدی لەواندا دەبینینەوە. لەبارەی کارکردی ئایین، دورکهایم بە زمانی ئەرێنی قسە دەکات و مارکس بە زمانی نەرێنی. بەڵام دورکهایمیش لە گرنگترین بەرهەمی خۆی لەبارەی ئایین، ئایین بە وڕێنە دەشوبهێنێت (دورکهایم، ١٣٨٣: ١٠). لە ڕوانگەی ئەوەوە « ئایین بابەتێکی بەتەواوی کۆمەڵایەتییە» (سەرچاوەی پێشوو: ١٣) ئایین لە وەهمەکانەوە سەرچاوەی نەگرتووە، بەڵکوو ڕێشەی لە واقعیەتە کۆمەڵایەتییەکان دایە (سەرچاوەی پێشوو: ٩٥) « لە دەرەوەی خودی تاکی مرۆیی و جیهانی مادی، دەبێت واقعیەت بە شێوەیەکی دیکە بێت کە مانا وبەهای بابەتی ئەم جۆرە وڕێنانە کە بە مانایەك، لە هەر ئایینێك هەیە لەوەوە سەرچاوە دەگرێت» (سەرچاوەی پێشوو: ١٢١). دورکهایم باسی ڕۆڵی « خەیاڵی ئایینی» دەکات (سەرچاوەی پێشوو: ٢٩٠). ئەویش پێمان دەڵێت « کۆمەڵگا بەردەوام لە حاڵی دروستکردنی شتە ئاسمانییەکان دایە» (سەرچاوەی پێشوو ٢٩١). «باوەڕە ئایینییەکان بوون کە لە جیاتی جیهان بە شێوەیەك کە ئێمە دەیبینین، جیهانێکی جیاوازی داناوە» (سەرچاوەی پێشوو: ٣٢٤). ئەم نزیکایەتییە فیکریانە لە نێوان مارکس ودورکهایم لەبارەی ئایین شتێك نییە، کە لە بەرچاوان شاراوە بێت. ترنێردەڵێت: « جیاوازیی دانان لە نێوان چەمکی ددورکهایمی ئایین وەك چوارچێوەی کۆمەڵایەتی و خوازەی مارکسیستی ئایین وەك تلیاکی کۆمەڵایەتی، زۆردژوارە» (ترنر، ١٩١١: ٧٨ وەرگێراولە همیلتون، ١٣٨٧: ١٧٩).

هەمیشە سەرنجدان بە کارکردەکانی ئایین سەرنجدان بە کۆمەڵناسانی ئایین بووە، بەڵام هەندێکیان زۆرتر چڕبوونەتەوە سەرکارکردە ئەرێنییەکان و هەندێکی دیکەش چڕبوونەتە سەرکارکردە نەرێنییەکان و هەندێ کات لەبارەی کارکردێکی دیاریکراوی ئایین بە زمانی جیاواز قسەیان کردووە. یەکێك لەو کۆمەڵناسانەی کە لەبارەی کارکردەکانی ئایین قسەکان کردووە ئۆدییە. ئەو باسی شەش کارکردی ئایین بۆ تاك و کۆمەڵگا دەکات:

١ .ئایین بۆمرۆڤ پشتیوانی وسوکنایی دێنێتە ئاراوە ولەم ڕێگایەوە پشتیوانی لە بەها وئامانجە جێگیربووەکان دەکات.

٢. ئایین لە ڕێگەی ڕێوڕەسمەکانەوە، ئاسایشی سۆزداری و شوناس و خاڵی پشتیوانی نەگۆڕ لە گێژاوی ناسازگاریی بیروباوەڕەکان بۆ مرۆڤ دێنێتە ئاراوە. ئەمە هەمان کارکردی قەشەیی ئایینە و فێرکردنی وانە ئایینیەکان و جێبەجێکردنی ڕێوڕەسمی ئایینی لە خۆدەگرێت. ئەم کارکردەی ئایین ڕێککاری کۆمەڵایەتی بەهێز دەکات و زۆربەی کات یارمەتی پاراستنی دۆخی ئارایی دەدات.

٣. ئایین نۆرمەکان پیرۆزدەکات و ئامانجە گروپیەکان لەسەرەوەی ئامانجە تاکەکەسیەکان دادەنێت. ئایین شەرعیەت بە ڕێککاری کۆمەڵایەتی دەدات.

٤. ئایین پێوەرگەلێك وەك بنەمای ڕەخنەگرانە لە سەرباشقە٦ کۆمەڵایەتییە ئاراییەکان دەستەبەردەکات. ئەمە هەمان کارکردی پێغمبەرانەی ئایینەی و دەتوانێت بنەمایەك بۆ ناڕەزایەتی کۆمەڵایەتی دەستەبەربکات.

٥. ئایین یارمەتی مرۆڤ دەدات خۆی بناسێت و دەبێتە هۆی ئەوەی هەست بە شوناس بکات.

٦. ئایین لە پرۆسەی گەشەکردنی مرۆڤدا گرنگییەکی زۆری هەیە، لەبەرئەوەی لە قەیرانەکانی ژیان و قۆناغەکانی تێپەڕبوون لە دۆخێکەوە بۆ دۆخێکی دیکە یارمەتی ئەودەدات ولە ئەنجامدا بە بەشێك لە پرۆسەی بە کۆمەڵایەتی بوون دێتەئەژمار (همیلتون، ١٣٨١: ٢١١.٢١٠).

هەروەها کە دەبینین، لە لیستی ئەوکارکردانەی کە ئۆدی بۆ ئایین ئاماژەیان پێدەدات، تەنها بابەتی پێنجەمە، کە بە شێوەیەك دەتوانین ئەوپەیوەندیدار بە بابەتی دژیەکی کۆمەڵایەتی بزانین. لەنێو بیرمەندانی ئێرانی یەکێك لەوکەسانەی کە سەرنجی داوەتە پەیوەندی ئایین و دژیەکی کۆمەڵایەتی، عەلی شەریعەتییە. «شەریعەتی بە تایبەت بە خزمەتێك کە ئایین لە ئاراستەی پەردەپۆش کردنی دژیەکییەکان بۆ چینی دەسەڵاتدار ئەنجامی دەدات و پاساوێکی خوایی بۆ بارودۆخی نایەکسانی کۆمەڵایەتی دێنێتەوە، سەرنجی پێدەدات» (موحدثی، ١٣٨١: ٧٠).

بەپێچەوانەی سەرنجی سنووورداری ژمارەیەك لە بیرمەندانی ئێرانی بۆ ئەم بابەتە، هەتا ئێستا توێژینەوە ئێرانییەکان زۆرتر چڕ بوونەتەوە سەر ڕۆڵی ئایین لە هاوبەندی، یەکپارچەیی و یەکبوونی کۆمەڵایەتی (مهدوی و همکاران، ١٣٨٩، عیوضی، ١٣٨٦، غلامی ١٣٨٦: ٥٦) و دەتوانین بڵێین کە لە ئێران ڕۆڵی ئایین لە دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان تا ڕادەیەکی زۆر لە لێکۆڵینەوەکانی کۆمەڵناسیدا پشت گوێ خراوە. لەو بەرهەمە دەگمەنانەی کە باسی دژیەکی کۆمەڵایەتییان کردووە، وتارێکە لە ژێرناوی «دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان لە ڕوانگەی ئیسلامییەوە» (شامحمدی بنی و هادوی کاشانی، ١٤٠٠) کە دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان وەك «گرفت» و بابەتێکی « تێکدەرانە» دەبینێت (سەرچاوەی پێشوو: ٣٢٢) و بانگەشەی ئەوە دەکات دەیەوێت ڕوانگەی ئیسلامی لەبارەی دژیەکی کۆمەلایەتی باس و شی بکاتەوە. لەم وتارەشدا باسی نەبوونی بەرهەمی لێکۆڵینەوەی سیستەماتیك و ڕاستەوخۆ لەبارەی دژیەکی کۆمەڵایەتی کراوە (سەرچاوەی پێشوو: ٣٢٥).

چەمکی دژیەکی هاوتای وشەی "conflict" بە مانای بەریەککەوتن و خەبات کردن هاتووە. هەرکاتێك دوو یان چەند کەس یان گرووپێك لە ئاراستەی لادان لە هزر و بەرژەوەندی، لە حاڵی بەریەککەوتنی ئاشکرا

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

وڕێكنەكەوتنی تێكەڵ بە توندوتیژی بن، پێی دەڵێن دژیەكی (بیرو ١٣٩٢:٦٢). ماكس ڤێبەر(١٣٨٤:٢٠٧) لەو باوەڕە دایە كاتێك پەیوەندییەكی كۆمەڵایەتی بە دژیەكی خولقێن ناودەبرێت، كە كردارە ئەنجامدراوەكان لەودا بە پراكتیك لە ئاراستەی پێش خستنی خواستی تاكێك بە پێچەوانەی خۆڕاگری ئەویتریان ئەوانیتر بێت. ئەوپانتایی دژیەكی كۆمەڵایەتی لە ڕكابەری بەتەواوی ڕێكخراو هەتا شەڕ دەزانێت. بە باوەڕی بێرلسۆن و ستینێر، « دژیەكی بریتییە لە كەوتنە دووی ئامانجە دژیەكی خولقێن و ناسازگارەكان یان لانیكەم لە ڕواڵەت ناسازگار، بە شێوەیەك كە دەستڕاگەیشتنی یەكێك لە لایەنەكان بە نرخی لە دەستدانی بەرژەوەندی ئەویتر بێت» (وەرگیراو لە مسعودی و همكاران، ١٣٨٨: ١٣٤. ١٣٥). لویس كوزێر دژیەكی لەسەر بنەمای بەریەككەوتن لەنێوان هێزە كۆمەڵایەتییەكان پێناسە دەكات (كوزر، ١٣٨٤: ٩) و جیاوازی لەنێوان بكەرانی دژیەكی، ئامرازە بەكارهێنراوەكان لە دژیەكی و ئامانجەكانی دژیەكیدا دادەنێت (سەرچاوەی پێشوو: ١١_١٨).

لە پێناسەی چەمكی ئایینیشدا گووتویانە: « بریتییە لە هەست، كردار و ئەزمونی تاكەكان لە كاتی تەنیایی، ئەو كاتەی كە خۆی لە بەرامبەر هەر شتێك كە بە خوا ناوی دێنن» (رایشنباخ و همكاران، ١٣٩٠: ١٨). لە ڕوانگەی گێرتێزەوە (١٩٧٣)

ئایین برتییە لە سیستەمێكی هێماكان كە كار دەكات بۆ ئەوەی لە ڕێگای فۆرمولەكردنی چەمكەكانی پەیوەندیدار بە ڕێككاریی گشتی بوون و داپۆشینی ئەم چەمكانە بە خەرمانیەك لە واقعیەت كە بە شێوەیەكی دەگمەن ڕۆح و دەروون و پاڵنەرە مرۆییەكان بە واقیعی بێتە بەرچاوان. ئایین لە لای مرۆڤ ڕۆح و پاڵنەری بەهێز، گشتگیر و خۆڕاگر دروست دەكات (وەرگیراو لە پالس، ١٣٩٢: ٣٣٥).

بەباوەڕی كارل ماركس، ئایین یەكێك لە ئایدیۆلۆژیا نەرێتییەكانە كە دەبێت وشیاری مرۆڤ لەو ڕزگاری بێت، لەبەرئەوەی ئەم ئایینە ئەنجامی دژیەكی چینایەتییە ولەم سیستەمەی دژیەكی چینایەتی ئایین سەردەر دێنێت، هەندێ كات ئاخ و نزای چەوساوەكانە و هەندێ كات شەمشێری ستەمكاران بۆ ئەوەی لەو ڕێگایەوە بە ئاسانی بەسەر چەوساوەكاندا حكومەت بكەن (كوهن، ١٣٨٦، ١١٧). هەروەها لەم گۆشە نیگایەوە، ئایین لە پیرۆزكردن، شەیتانی كردنی هێز، توخم و دیاردەكان ڕۆڵێكی گرنگی لە مێژووی كۆمەڵگاكاندا گێڕاوە. هەروەها هەندێ كات كەلێنە كۆمەڵایەتییەكان و كەلێنە ئایینییەكان یەكتر دادەپۆشن و دیاردەی دووبارەبوونەوە و هاودەنگی كەلێنە كۆمەڵایەتییەكان (ڕێزونانسی كەلێنەكان) ڕوودەدات (فورشت و ڕیستاد، ١٣٩٤، ٤٩١.٤٩٢). ڕیمت و كێترین (٢٠١٩) لە توێژینەوەیەكدا گەیشتنە ئەو ئەنجامەی كە پەیوەندی نێوان مەسیحیەت و ئەمریكایی بوونی ڕاستەقینە و بوونی ڕوانگەی نەرێنی لە ئاست كۆچبەران دوای ڕووداوی ١١ سپتمبەر دووبارە بووەتەوە. ئەم واقعیەتە كە سەرچاوەی ئەم هەڕەشە، تیرۆریزمی ئیسلامی ڕادیكاڵ ناونراوە، دژیەكی نێوان ئایینەكانی دووبارە كردۆتەوە. ئەنجامی توێژینەوەكانی ستۆرم (٢٠١١) لەسەر بنەمای زانیارییەكانی لێكۆڵینەوەی نێودەوڵەتی كۆمەڵ لە ٢٠٠٨ لە بەریتانیای مەزن، هۆڵەندا، دانیمارك و ئەیرلەندا پێشانی دەدات، كە شوناس پەیداكردنی مەسیحی پەیوەندی ئەرێنی لەگەڵ

بینینی کۆچبەران وەك هەڕەشەیەك بۆ شوناسی نەتەوەیی هەبووە. بەڵام ڕۆشتن بۆ کلێسا پەیوەندییەکی نەرێنی لەگەڵ ڕوانگە دژەکۆچبەرەکان هەبوو. هاوتەریب لەگەڵ توێژینەوە ئاماژەپێدراوەکان، ڕیچلێر (٢٠٠٧) لە توێژینەوەیەکدا گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە ڕێکخراوە ئایینییەکان کاریگەرییەکی گرنگیان لەسەر دەرگیرییە کۆمەڵایەتی و نێودەوڵەتییەکان هەیە. عیوەزی (١٣٨٦)یش لە توێژینەوەیەکدا باسی دەکات، کە یەکێك لە کێشە گەورە و بنەماییەکانی کۆمەڵگا و سیستەمی ئێمە لە هەمان شوێندا شاراوەیە، کە پرەنسیپی بنەمایی ئیسلام (پرەنسیپی یەکگرتوویی) لە کۆمەڵگای ئێمەدا لە بیرکراوە و شوێنی خۆی داوە دوژمنایەتی، جوولاندنی هەستیارییە سیاسی و ئێتنیکییەکان و دروستکردنی کەللەڕەقی و خستنەگەڕی شەڕ، توندوتیژی، ڕق و ئەمەش خەست کراوەتەوە.

لە بەرامبەر ئەم ئاڕاستەدا، ئەنجامەکانی توێژینەوەی لێژە (٢٠١٣) پێشانی دەدات کە ئایین لە توخمە سەرەکی و گرنگەکانی یەکپارچەیی و بەرفراوانی کرداری هەمبەری کۆمەڵگا و گرووپ لەگەڵ یەکترە. چەندە باوەڕی کۆمەڵگایەك و گرووپی ئایینی بەهێزتر بێت، ئەو کۆمەڵە یەکپارچەترە. لەم ئاڕاستەدا ئەنجامەکانی لێکۆڵینەوەی ویلیام (٢٠١٦) لە وڵاتی نیجیریا پێشانی دەدات ئیسلام، بەهێزترین شوناس بۆ هەردوو گرووپ دەستەبەر دەکرد و لە لایەکەوە لە سەدا ٨٨ی وەڵامدەرەکان وەك یەکەمین هۆکاری شوناس بەخش هەڵبژێردرا. غولامی (١٣٨٦) لە توێژینەوەیەکدا دەگاتە ئەو ئەنجامە کە یەکبوون لە سەردەمی ئێستادا مەڵهەمی برینە کۆنەکانی جیهانی ئیسلامە و ئەگەر موسلمانان خوازیاری گەڕانەوە بۆ سەردەمی زێڕینی خۆیان و هۆگری ژێدەربوونی زانستی لە جیهانن، دەبێت هەستی یەکبوون لە خۆیان دروست، بەهێز و گشتگیر بکەن. ئەنجامی توێژینەوەکانی بەهجەتی ئەسڵ و هاوکاران (١٢٩٣)یش پێشانی دەدات کە پەیوەندی شوناسی ئێتنیکی و نەتەوەیی ئەرێنی بووە و چوارڕەهەندی ئایینداری، بە تایبەت ڕەهەندەکانی بیروباوەڕ و سۆزداری ئەو، هاوبەندی ئەرێنی و ڕاستەوخۆی لەگەڵ شوناسی نەتەوەیی وەڵامدەرەکاندا هەبووە.

موحەددەسی (١٣٩٩) لە وتاری خۆی بە سوودوەرگرتن لە باسەکانی فۆرشت و ڕێستاد (١٣٩٤: ٤٦٨)، باسی ئاراستە جیاوازەکانی ئایین (هۆکاری یەکگرتوو کردن یان دژیەکی) کردووە. ئەو بە سەرنجدان بە بۆچوونی ئەم دوو کۆمەڵناسە ئایینیەی نورویجی، جۆرناسییەك لەبارەی پەیوەندی ئایین و دژیەکی کۆمەڵایەتی لە چوارچێوەی شەش جۆری جیاواز پێشکەش دەکات: ئایین وەك لە نێوبەری دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان (ئاراستەی کارکردگەرا)، ئایین وەك پەردەپۆش کردن و شاردنەوەی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان (ئاراستەی مارکسیستی)، ئایین وەك ڕەنگدانەوە و هەمدیس نوێنی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان، ئایین وەك بەردەوامی پێدان بە دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان، ئایین وەك بەهێزکەر و دووبارەکردنەوەی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان و ئایین وەك سەرچاوەی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان. ئەم جۆرناسییە ڕێنمای سەرەتایی ئێمە بۆ خوێندنەوە و پۆلێن کردنی جۆرەکانی پەیوەندی ئایین و دژیەکی لە کوردستان بووە.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

میتۆدی توێژینەوە

ئاراستەی میۆدناسانەی ئەم توێژینەوە چۆنایەتییە. میتۆدی لێکۆڵینەوە زۆرتر لەسەر بنەمای چاوپێکەوتن لەگەڵ کەسانی ئاگادارە و جیا لەوە سوودی لە بەڵگەنامەکانیش بۆ کۆکردنەوەی لێکۆڵنەوە لەبارەی بابەتەکە وەرگرتووە. « ئەم میتۆدەی لێکۆڵینەوە لە بواری مێژووییەوە لە ئێتنوگرافیا وەرگیراوە. کەسانی ئاگاداری گرنگ کەسانێکن کە خاوەنی زانیاری تایبەت یان پێگەیەکی تایبەتن و لێکۆڵەر لە ناسین و شارەزاییاندا بەشدار دەکەن» (هیرمن و گودهویس، بی تا). ئەم لێکۆڵینەوە لە بەهار، هاوین و پاییزی ساڵی ١٤٠٠ ئەنجام دراوە. بە ئامانجی سەردانی کردنی کەسانی ئاگادار، هەر تاکێکی خاوەن بۆچوون دەتوانێت وەك نموونەی مەبەستمان بێت، بەو مەرجەی کە بکرێت لە ڕێگای ئەوەوە دەستمان بە ناسینی دژیەکییەکان ڕابگات. شێوازیی هەڵبژاردنی ئەم کەسانە لەسەربنەمای نموونەگرتنگی تۆپەڵەی بەفر بووە، بەو مانایە کە سەرەتا لەگەڵ چەند کەس چاوپێکەوتن کراوە، کە لەبارەی ئەوان لە بواری بوونی زانیاری و ئەزموونی ئایینیان دڵنیا بووینەتەوە و دواتر داوا لەوان کرا کە چەند کەسی دیکە بناسێنن. ئەم سیکلە بەردەوامی هەبوو هەتا لە دواییدا بکرێت دەستمان بە دژیەکییەکانی پەیوەندیدار بە ئایین ڕابگات. نموونەگرتن لە ئامانجی ناسینی گرووپە جیاوازە ئایینەکان ئەنجام دراوە و دوایی ڕۆشتینە نێو کۆبوونەوە و ڕێوڕەسمەکانی ئەوانەوە. شێوازیی هەڵبژاردنی ئەم گرووپانە لەسەربنەمای نموونەگرتنی ئامانجدار بووە. لەم نموونە وەرگرتنەدا، هەڵبژاردنی بابەتەکان (بۆ نموونە دەستەوتاقم و گرووپی ئایینی) وەك بەڵگەی ڕاستەقینەی چین یان بابەتێك لە بابەتەکان کە لێکۆڵەرهۆگری بۆیان هەبووە، ئەنجام دەدرێت، واتە ئەوان بە شێوەی ڕێکەوتی هەڵنابژێردرێن. بۆیە سەرەتا زانیاریی ورد لەوان کۆکراوەتەوە ودوایی هەوڵ درا کەڵك لە شێوازی بینین لە ڕێگەی بەشدارییەوە وەربگیریت و لە کۆبوونەوە و ڕێوڕەسمەکانی ئەواندا ئامادە بێت. لە هەڵبژاردنی ئەم دەستەوتاقم و گرووپە ئایینیانە مەرجی فرەچەشنی ڕەچاو کرا. لەسەرئەم بنەمایە، لەم توێژینەوەدا بەمەبەستی بەدەستهێنانی زانیارییەکان، چاوپێکەوتنی قوڵ و نیوە پێکهاتە پەیداکردوو لەگەڵ ٥٤ کەس، بە شێوەی گفتوگۆی دوو کەسی، ئەنجام دراوە. چاوپێکەوتن بە شێوەی گێڕانەوە و ئێپیزودیك لە ماوەیەك لە نێوان ٤٠ هەتا ٩٠ خولەك ئەنجام دراوە. هەروەها لە باس و مشتومڕە سێ گرووپی ئایینی (سەلەفی، وەهابی و موفتی زادە) بەشدارییەکی چالاکانە ئەنجام دراوە. لەڕاستیدا، چاوپێکەوتن ووتارەکان چەندین جار گوێیان بۆ ڕاگیراوە و دەقی ئەوبە شێوەی وشە بە وشە نووسراوەتەوە. شیاوی گوتنە کە لە دوایین بایەخدارکردندا کەڵك لە پێوەرەکانی بایەخداری و توانایی دڵنیای وەرگیراوە. بۆ تاوتوێ کردنی بایەخداربوون، زانیارییەکانی هەرچاوپێکەوتنێك دوای شیکاری، تەسلیمی بەشداربووان کراوەتەوە و دەستکاری پێویست لەسەربنەمای بۆچوونی ئەوان ئەنجام دراوە.

تایبەتمەندی گشتی ئەوانەی چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کراوە

ئەوکەسانەی چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کراوە لە بواری ڕەگەزییەوە زۆرتر پیاو بوون. بە شێوەی گشتی ١٠ کەس ژن و ٤٤ پیاوبوون. ١٦ کەس لەوانەی چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کراوە سەڵت و ٤٠ کەسیان خێزاندار بوون. تەمەنی کەسانێك چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کراوە لە ٣٥ ساڵ هەتا ٧٨ ساڵ لە گۆڕاندا بووە. ئاستی نێوەنجی تەمەنی ئەوان ٤٦ ساڵ، نما ٤٠ ساڵ و میانە ٤٧ ساڵ بووە. ١٩ کەس لەوانەی چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کراوە لە ئاستی دواناوەندی یان خوارەوەی دواناوەندی، ٢٩ کەسیان لە ئاستی بکالوریۆس و ١٧ کەس لە ئاستی ماستەرو دکتۆرادا بوون. لە بواری پیشەوە ١٢ کەس لەوانەی چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کراوە مامۆستا، ٢ کەس مامۆستای زانکۆ، ١٥ کەس فەرمانبەری حکومی یان بەشە تایبەتەکان، ٢٣ کەس کاسب و ٢ کەس لە ژنان ماڵداربوون. هەروەها ئامادە بوون لە کۆبوونەوەی سێ گرووپی ئایینی سەلەفی (٤ کۆبوونەوە)، وەهابی (٢ کۆبوونەوە) و موفتی زادە (٢ کۆبوونەوە) ئەنجام دراوە. ژمارەی کەسانی بەشداربوو لەم کۆبوونەوانە لە ٤ کەس هەتا ١٥ کەس لە گۆڕاندا بووە. ئاستی نێوەندی بەشداری کەسەکان لەم کۆبوونەوانەدا ٨ کەس بووە.

پرژوبڵاوی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان لە کوردستان

بەڵگە و زانیارییە کۆکراوەکان بە ئاشکرا باسی ئەوە دەکەن، لە کوردستان ئایینزای سونی باوتر و شوێنکەوتووی زۆرتری هەیە، هەرچەند لە سێ شاری قورە، بیجاڕو تا ڕادەیەك کامیاران دانیشتوانی شیعەش نیشتەجێن. هەروەها گرووپە ئایینزایی زۆر بە تایبەت ئێخوان ئەلموسلمین، گرووپی سەلەفی، لایەنگرانی تەسەوفی نەقشبەندی، شوێنکەوتووانی تەریقەتی قادری (دەروێشەکان)، شوێنکەوتووانی کاك ئەحمەد موفتی زادە، لایەنگران و شوێنکەوتووانی پیرشالیا... لە کوردستاندا ئامادەییان هەیە و بە هۆی ئەم تایبەتمەندییەوە، دەبێت بڵێین کوردستان « هیندی جیهانی ئیسلام»ە (الیما، ١٣٧٨: ٢١، نبز، ٢٠١٤: ٢٢-٢٨).

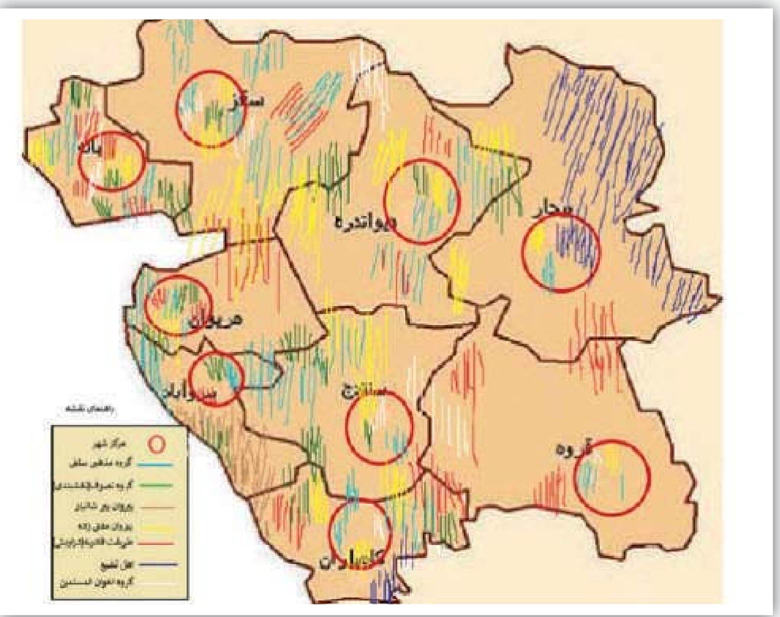

وێنەی ١: پرژوبڵاوی ئایینزا و گرووپە ئایینزاکان لە کوردستان

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

لەسەر بنەمای ئەوەی لە گەڕان لە ناوچەکانی کوردستان لە بارەی بڵاوبوونەوەی کوردستان بیندراوەتەوە، دەتوانین بڵێین دەستەوتاقم وگرووپی ئایینزای زۆردەبیندرێتەوە وبە شێوەی وێنەی ٢ شوێنی جوگرافیایی دژەکییە کۆمەڵایەتییەکانی پەیوەندیدار بە ئایین لە کوردستان دابەش کراوە.

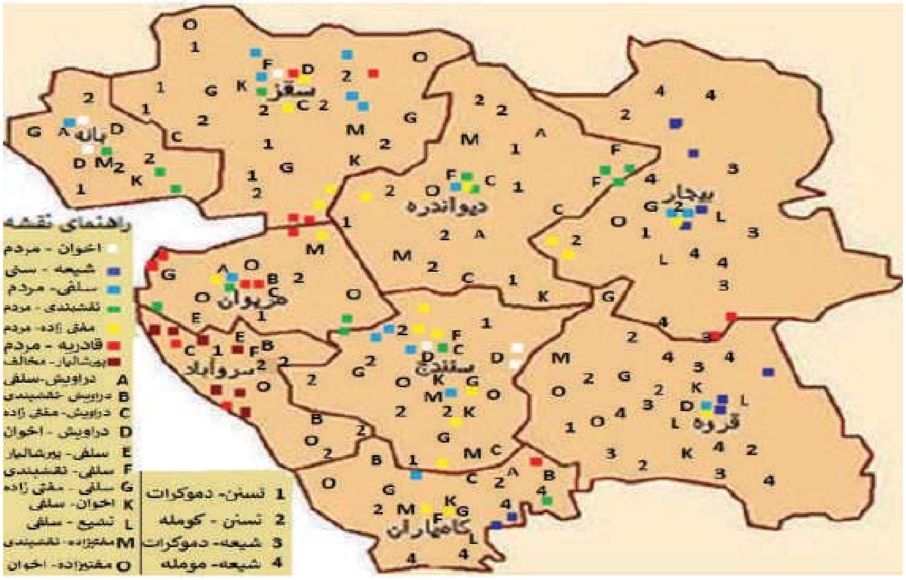

وێنەی ژمارە ٢: پرژوبڵاوی دژەکییە ئایینییەکان لە کوردستان (لەگەڵ ڕێنمای نەخشە)

لە هەندێ بابەت گرووپە سوننییەکان دژەکییان پێکەوە هەیە ولە کوردستان ئەم دژەکیانە لە ئاستی تاکەکەسی وگرووپی ولە چوارچێوەی هەرەشە، سووکایەتی وشەڕی فیزیکی بیندراوە. جیا لەوە، ئەم گرووپانە دژەکییان لەگەڵ خەڵك وکەسانێك هەیە، کە سەربەوان نین وبەستراوەی فیکری وڕۆحییان لەگەڵیان نییە ولێبوردویی ئایین لە ئاست ئەوان بە ڕەوا نازانن. هەروەها شوێن پێی زۆربەی دژەکییە کۆمەڵایەتییەکانی ئەم دەستەوتاقمانە لەگەڵ دانیشتوانی شیعە لە شارەکانی قورە، بیجاڕو کامیاران بیندراوەتەوە وهەروەها دەتوانین باسی ئەوە بکەین کە ئەم دەستەوتاقمانە لەگەڵ حیزب و خەڵکی سێکۆلاری کوردستانیش دژەکییان بۆدروست بووە. بۆیە ئەم دەستەوتاقمانە لە کوردستان بە ئاراستەگەلێکی فرەچەسنی ئێنتما ئایینی ونائایینییەکان، بوونەتە هۆی دژەکی کۆمەڵایەتی زۆر. ئەم دژەکیانە لە ناوی ژینگەی شاری زۆرترە و چەندە بە ناوچە سنورییەکان نزیکتردەبینەوە، ئەم دژەکیانە کەمترو نەرمونیانترە.

١ .ئایین وەك لەنێوبەری دژەکییە کۆمەڵایەتییەکان

ڕەنگە لە نێوبردنی دژەکییە کۆمەڵایەتییەکان بە شێوەیەکی جیاوازلەلایەن ئایینەوە ئەنجام بدرێت. بۆ نموونە تەفسیری ئایینزایی دەتوانێت لەنێوچوونی دژەکی کۆمەڵایەتی لێ بکەوێتەوە. بۆ نموونە ڕێوڕەسمی پرسەی مامۆستا عەبدولکەریم مودەرس٧ لە یەکێک لە مزگەوتەکانی مەریوان کە دەرگیری لێکەوتەوە کە

لە دواییدا بە تەفسیرگەلێکی ئایینی و خوێندنەوەی ئایینی، ئاشتی و ڕێککەوتنی لێکەوتەوە و دژیەکی لەنێوچوو. نێچیروان دەڵێت: دوای کۆچی مامۆستا عەبدولکەریم مودەڕس، ڕێوڕەسمێکی گەورە بۆ پرسەی ناوبراو ڕێکخرا. گرووپێك هاتنە نێو ڕێوڕەسمەکە و لەدژی قسەیان کرد و بوونە هۆی شەڕێك کە لە هەمان کاتی پڕ لە ئاژاوەدا، بە نێوانگیری یەکێك لە گەورەپیاوان لە سەربنەمای ئەوەی کە لە قورئانی پیرۆزدا باسکراوە کە دەبێت موسلمان دووری لە شەیتان بگرێت و ناکۆکییان لەگەڵ یەکتر نەبێت و دووری لێ بگرن... (نێچیروان حوسێنی، ٤٧ ساڵە کاسب).

هەندێ کات دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان زۆر خۆڕاگر و ئەزەلین یان تەنانەت ئەگەریش خۆڕاگر نەبن لەبەرئەوەی کە ئامرازە خۆڕاگرییەکانی لە نێوبردنی ئەوان بەلاوازی کاردەکەن، دژیەکی ئەزەلی دەبێت. بەڵام هەندێ کات دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان بە ڕادەیەك لاوازن کە ئەگەرخۆڕاگری لە بەرامبەرئەم دژیەکیانەدا ئەنجام بدرێت، بە زووترین کات ئەم دژیەکیان لەنێودەچن.

٢. ئایین وەك پەردەپۆش کردن و شاردنەوەی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان

جەخت کردنەوەی زۆرلە سەرپرسێکی ئایین دەبێتە هۆی پشت کردنە هەندێ پرسی دیکەی ئایین و ڕەنگە لە ڕێگەی ئایینەوە (ئایە، گێڕانەوە و حەدیسەکان و...) هەوڵ بدرێت بە پرسێکی کەم بایەخ پێشان بدرێت. بە تایبەت دەتوانین ئاماژە بە توانایی ئێنتمای فیکری تەسەوف و نەقشبەندی٨ لە نێو گرووپە ئایینزا جیاوازەکانی ئیسلام بدەین کە دژیەکی نێوان ئەوان پەردەپۆش دەکات و ئەوبە یەکگرتوویی و یەکبوون ناودەنێت. یەکێك لەوانەی چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کرا کە خۆی لە شوێنکەوتووانی تەریقەتی تەسەوفە، دەڵێت: «لە سەردەمی شا ئیسماعیل سەفەوییەوە (٩٠٧-٩٢٠ ك م) تەریقەت لەگەڵ ڕواڵەت و بیروباوەڕی سونی و شیعە تێکهەڵکێش بوو و« هەتا ئەمڕۆ شێخەکانی تەریقەت زۆربەی مزگەوتەکانیان لە ژێردەسەڵاتدا هەبووە و بەڕێوەبردنی ئەوانیان لە ئەستۆ گرتووە و لەم ڕێگایەوە هەرجۆرە دەرگیرییەکیان ئاشتی داوەتەوە، لەبەرئەوەی خەڵك ئەوانیان لا قەبوڵ بووە». فرەچەشنی تێگەیشتن لە جۆری پەیوەندی نێوان دوو بگۆڕی ئایینداری و ئێتنیکێتی لە کوردستانیش سەرنجی ئێمە بۆلای کارکردی ئایین لە پەردەپۆش کردنی لانیکەم کاتی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان رادەکێشێت:

لە باسی پەیوەندی شوناسی کوردی و ئایینزای سونی، لە نێوان کەسانی ئایینی و نائایینی جیاوازییەکی گەورە هەیە، لەبەرئەوەی لە ڕوانگەی کەسانی نائایینی کە چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کراوە، کورد بوون و سونی بوون دوو بابەتی دژیەك دێنەئەژمارولەوباوەڕەدان، بە سەرنجدان بەوەی کە لە کوردستان ئایینزای جیاوازهەیە بۆیە ئایینزا یەکێک لە هۆکارەکانی دروستکردنی ناکۆکی لە کۆمەڵگای کوردی دێتە ئەژمار، بۆ نموونە دوو کەس لەوانەی چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کراوە، نائایینی بوون و لەمبارەیەوە دەڵێن: «ئێمە پێش ئەوەی سونی یان موسلمان بین کورد بووین و هیچ پەیوەندییەك لە نێوان کوردبوون و سونی بووندا نییە» (پیاو، خوێندکار).

" بەڕای من یەکێك لەو گرنگترین پرسانەی کە بووەتە هۆی ئەوەی کوردەکان نەتوانن مافی خۆیان

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

دەستەبەر بکەن، ئایینزا بووە. ناکۆکی ئایینزایی زۆرترین زەربەی لە یەکگرتوویی کوردەکان داوە» (پیاو، کاسب). بەڵام لە ڕوانگەی ئەو کەسانەوە کە چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کراوە و خاوەنی بیروباوەڕی ئایینی بوون، کورد بوون و سونی بوون دژیەکی لەگەڵ یەکتردا نییە و کوردەکان بە بوونی هەرئایینزایەك دەتوانن پابەندی شوناسی کوردبوونی خۆیان بن. ئەم کەسانە کە زۆرترین ژمارەیان لە نێوان ئەوکەسانەدا هەیە، کە چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کراوە، تەفسیرێکی تاکەکەسیان لە ئایین هەیە کە لە سەربنەمای ئەو ئایینزا زۆرتر لە بواری ژیانی تایبەتی ئەواندا ڕۆڵ دەگێڕێت.

ئەو گرووپانەی کە ئێنتمای ئیسلامییان هەیە، دەیانەوێت لە نێوان کوردبوون و سونی بوون دژیەکی دروست بکەن، بەڵام بە گشتی لە ڕوانگەی منەوە کورد بوون لەگەڵ سونی بوون سازگارە، من باوەڕم بە ئایینزا هەیە و ئەرکە دینییەکانی خۆم بەجێ دێنم. لە هەمان کاتدا کوردبوون بۆم گرنگە، تەنانەت لە ئایینزاش گرنگترە لەبەرئەوەی کوردبوون بۆ من نەگۆڕە (پیاو، کاسب).

بە سەرنجدان بە وتەکانی سەرەوە لە ڕوانگەی کوردە سونییەکانەوە کە خاوەنی بیروباوەڕی ئایینین، کوردبوون وسونی بوون دوو بابەتی پێکەوە گونجاون (هەرچەند جەخت لەسەرئەوە دەکەنەوە کە کوردبوون لە بەراورد لەگەڵ ئایین بۆ ئەوان لە پێشترە) و ئەم کەسانە لەوباوەڕەدان لە پاڵ پاراستنی شوناسی کوردی دەتوانن پابەندی ئایینزاش بن. لە ڕوانگەی بەشداربوونی کوردی سونییەوە، شوناسی ئێتنیکی گرنگترو لە پێشترلە ئایینزایە. خاڵی جێگای سەرنج ئەوەیە کە هەموو ئەم کەسانە بەرهەڵستکاری تەفسیروخوێندنەوەی سیاسی لە ئایینن، لەبەرئەوەی لەم تەفسیرانەدا (ئیسلامی سیاسی) شوناسی ئایینزایی فەرز دەکرێت بەسەر شوناسی ئێتنیکی ولە ڕوانگەی ئەوانەوە گەشەکردنی ئیسلامی سیاسی لە کوردستان دەتوانێت ببێتە هۆی دروستبوونی ناکۆکی وکەڵینی ئایینزای لە کوردستاندا. بۆیە دەتوانین بڵێین لە ڕوانگەی ئەوکەسانەوە کە چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کراوە جەخت کردنەوە لەسەر پارامەتری ئێتنیکی دەتوانێت وەك هۆکاری هاوبەندی لە کۆمەڵگای کوردستان ڕۆڵ بگێڕێت (سراج زاده و همکاران، ١٣٩٣، ١٧-١٨).

ئەم باسە بەباشی پێشانی دەدات، کە چلۆن ئایین دەتوانێت ڕۆڵی پەردەپۆش کردنی دژیەکی لەنێوان ئێتنیك بگێڕێت و کاریگەری لەسەربگۆڕی ئێتنیکێتی دابنێت ولە ڕێگای دروستکردنی شوناسی ئایینییەوە، لانیکەم بە شێوەی کاتی یان تا ڕادەیەك ئەندامیەتی ئێتنیکی بخاتە ژێرسێبەری ئەندامیەتی ئایینییەوە.

٣. ئایین وەك ڕەنگدانەوە و هەمدیس نوێنی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان

ڕەنگە ڕۆڵی ڕەنگدانەوە و هەمدیس نوێنی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان بە شێوازیی جیاوازبێت. هەندێ کات ئایین دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکانی نێو ئایین و هەندێ کات دژیەکییەکانی دەرەوەی ئایین پێشان دەدات. یەکێك لە دیاردە ئایینییەکانی شیاوسەرنج پێدان لە کوردستتان ئێنتما بۆ سەلەفیگەرییە، بەڵام ژمارەیەك لە لێکۆڵینەوەکان پیشانی دەدەن کە پەنا بردنە بەرڕەوتی سەلەفی لە کوردسنتتان ڕیشە لە نادادپەروەری وهەڵاواردن دایە و بەریەککەوتنی ڕەوتە سەلەفییەکان لەگەڵ هێزە حکومییەکان و هێزە کۆمەڵایەتییەکانی دیکە لە کانیاوی جۆرێك هەڵاواردنی کۆمەڵایەتی و سیاسی تێراو دەبێت. بە واتایەکی دیکە، لە ژێرسێبەی

دژیەکی سەلەفییەکان/ کارگوزارانی حکومی و سەلەفییەکان/ شیعەکان جۆرێکی دیکە لە دژیەکی لە ئارا دایە و لە ڕاستیدا ئەم دژیەکیانە دەربڕی دژیەکی کۆمەڵایەتی بنەماییترن:

وا هەست ئەکرێ کە بوونی سەلەفیگەری بووەتە بەشێك لە گوتاری ئایینی لە دەقی کوردستاندا. بەهەمان شێوە کە گەنجەکانی بەشدار لە چاوپێکەوتنەکان ئاماژەیان پێداوە، ئێستا ئێمە دەتوانین ئەم گرووپە لە کۆمەڵگا، مزگەوتەکان و پانتایی گشتیدا ببینین. زۆربەی کات ئەوان بە شێوەی جیهادی و تەبلیغی کاردەکەن و پابەندی شوێنێکی تایبەت نین. دەکرێت بڵێین کە گرووپێکی گەڕۆکن کە هاوکات لەگەڵ هەست کردن بە مەترسی لە شوێنێك کۆچ دەکەن و نارەزایەتی دالی سەنتەری ئەوان پێك دێنێت، واتە نارەزایەتی لەبارەی دۆخی ئێستا. لەبەرئەوەی کە یەکێك لە بارودۆخەکان یان هۆکارەکانی بیچمگرتنی ئەم گرووپانە نارەزایەتی لە ئاست دۆخ و بارودۆخی ئێستا لە کۆمەڵگا و نادادپەروەییە ئاراییەکانە، لە ئەنجامدا ئەوان لە هەرشوێنێکی کۆمەڵگا نادادپەروەری ببینن، لە ئاست ئەو دۆخە نارەزایەتی دەردەبڕن (سراج زادە و همکاران، ١٣٩٥: ١٠٤).

ئەگەر تێگەیشتنێکی وەها دروست بێت، ئەو کات دەبێت دوو جەمسەری بونیادگەرا/ سێکۆلار بە بابەتێکی لاوەکی لە ئاست پرسی هەڵاواردن و نایەکسانی پراکتیزەکراو لەلایەن حکومەتەوە لە کوردستان بزانین. بە واتایەکی دیکە، دژیەکییەکی بنەماییترهەیە، کە بریتییە لە ئەوانەی کە لە قازانجە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان سوودمەند بوون و بێبەشان و ئەوانەی لەم قازانجانە سوودمەند نەبوون. هەڵبەتە بەیانی و سەراج زادە (١٤٠٠) شیکاری جیاواز لە زانیاریی جیاواز لە بارەی هۆکاری بیچمگرتنی بونیادگەرایی ئیسلامی لە کوردستان پێشکەش کردووە.

٤. ئایین وەك بەردەوامی پێدان بەدژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان

هەندێ کات ئایین دژیەکی دروست دەکات و هەندێ کاتیش دەبێتە هۆی بەردەوام بوونی دژیەکی. ئەمانە جیاوازی زەقیان پێکەوە هەیە. نموونەیەك لەم ڕۆڵەی ئایین، ئۆمید وەك یەکێك لەوکەسانەی کامیاران کە چاوپێکەوتنی لەگەڵ کراوە لەبارەی جیاوازی و دەرگیری لە سەرڕازاندنەوەی گۆڕ باسکردووە کە:

یەکێك لە جیاوازە بەردەوامەکانی نیو سەدەی ڕابردووە. ئەم جیاوازی و دژیەکیانە، لە کۆمەڵگای کوردستان بە شێوەی باسی هەمیشەیی گرووپە جیاوازەکان بە تایبەت ئاییندارەکان بووە و لە کۆبوونەوە و ئەنجومەنی جیاواز ئەم باسە گشتگیر بووە و هەریەك لە لایەنەکانی دژ، لە هەوڵی قەناعەت هێنان بەویترن (امید فتوحی، ٤١ ساڵە، کارمند اداره جهاد).

نموونەی دیکە لە بەستێن سازی ئایین بۆبەردەوامی پێدان بە دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان، نەدانی ئێزنی زانایانی ئایینی دوو لایەنی سونی و شیعە بۆ هاوسەرگیری کردن لە نێوان دوو ئایینزایە. لە کاتێکدا کە دەزانین بەدرێژایی مێژوو یەکێك لە کارکردەکانی هاوسەرگیری دروستکردنی یەکگرتوویی لە نێوان دوو گرووپ لە ڕێگای خزمایەتییە، چەندین جاربینیومانە کە زانایانی شیعە و سونی هەندێ شێوازی هاوسەرگیری لە نێوان ئایینزاکانیان بە شێوەیەك قەدەغە کردووە. ئەم جۆرە سنووردارکردنەی پەیوەندی کۆمەڵایەتی لە نێوان دوو گرووپی ئایینزایی لە هۆکارەکانی بەردەوامی پێدان بە دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکانە.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

٥. ئایین وەك دووبارەکەرەوەی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان

دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان لە ڕێگای هۆکاریان هۆکاری جیاوازەوە بەهێزدەبن. هەندێ کات ئەم دژیەکیانە تەنها لە ڕێگای ئایینەوە بەهێزدەبن و هەندێ کات هۆکاری سیاسی، ئابووری، سەربازی و هتد لەگەڵ ئایین یەك دەگرن و پشکداری دووبارەکردنەوەی دژیەکییەکانن. هەندێ کات ئایین وەك تەنها هۆکارلە بەهێزکردنی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان ڕۆڵ دەگێڕێت. هەندێ کات ئایین تەنها هۆکاری دژیەکی کۆمەڵایەتی نییە و هۆکاری دیکەش یارمەتی بەهێزکردنی دژیەکییەکان دەدەن. لەمبارەیەوە دەتوانین ئاماژە بە تەفسیری دژیەك لە بومەلەرزەی کرماشان بدەین. لەبارەی ئەم بومەلەرزەوە دوو ڕوانگەی ئایینی و ئێتنیکی سەریهەڵدا و بووە هۆی دەرگیری لە نێوان دوو گرووپ: گرووپێك لەو باوەڕەدا بوون لەبەرئەوەی زۆربەی خەڵکی کرماشان ئەهلی هەق یان شیعەن، پەرەیان بە فیکری یارمەتی نەدانی خەڵکی بومەلەرزە لێدراوی کرماشان لە نێو خەڵك دا و پێداگیرییان لەسەرباوەڕی خۆیان کرد. گرووپی دیکەش کە نیگایەکی دیکەیان لەسەربنەمای ئەرکی ئاکاری و مرۆیی و هەڵبەتە ئێتنیکی هێنا ئاراوە و شێلگیرانە هەوڵی پشتیوانی ئەوانیان دا، لەبەرامبەر ئەم گرووپەی یەکەم ڕاوەستان و هەرئەم نیگا و تێڕوانینە دژیەکانەی ئایینی و ئێتنیکی، لە ئاستی شاری سنە دەرگیری لێکەوتەوە. لەبەرئەوەی ئایین و تەفسیرە ئایینیەکان لە پاڵ ئێتیکێتی پەرەیان بە بەهێزکردنی ئەم دژیەکانە داوە، دەتوانین بڵێین لێرەدا بەهێزکەری دژیەکی کۆمەڵایەتی دوو هۆکاری بووە.

٦. ئایین وەك سەرچاوە و چاوگەی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان

ئایین توانایییەکی بەرچاوی بۆ ئافراندنی دژیەکی هەیە. ئایین لە ڕێگای جۆراوجۆرەوە دەتوانێت ئافرینەری دژیەکی بێت. لە بوارەکانی مەعریفەیی، ئامرازی و نۆرماتیك. لە کوردستان نموونەی زۆرلە ئافراندنی دژیەکی ئایینی دەبیندرێت. هەندێ کات ئەم دژیەکیانە لە ناوخۆی ئایین دان ولە نێوان ئایینداران ڕوودەدەن و هەندێ کاتیش لە دەرەوەی ئایین ولە نێوان هێزە ئایینەکان و هێزە کۆمەڵایەتییەکانی دیکە ڕوودەدەن. لە کوردستان شوێن پێی ئایین لە زۆربەی ئەم دژیەکیانە دەبیندرێت. هەندێ کات لەسەرکرداروڕێورەسم دژیەکی ڕوودەدات و هەندێ کات لەسەر بیروباوەڕو فتوا و هەندێ کات لەسەر تەفسیری بابەت و کاروبارەکان. عەباس باسی ناکۆکی ودوایی دژیەکییەك دەکات کە لەمەڕخوێندنی فاتیحە لە گۆڕستانی گوندی ژنێن ڕوویداوە:

دوای کۆتایی هاتنی کارپێم باش بوو سەردانی گۆڕستان بکەم و فاتیحەیەك بخوێنم، لە نیوەی ڕێگا چەند کەس پرسیاریان کرد بۆکوێ دەڕۆی... دوای ئەوەی زانییان کە بۆ سەرگۆڕ دەڕۆم، گاڵتەیان بە من و ڕەفتاری کەسانی وەك من کرد لەسەربنەمای ئەوەی کە فاتیحە وخوێندنی لە ئایە وگێڕانەوەکاندا نییە. وتار وکتێبی زۆریان پێ ناساندم کە لەم بوارەوە بیخوێنم. لە قەدغەکردنی سەردانی کردنی گۆڕەکانیان پشتیان بە سەید قوتب دەبەست. منیش گوتم خوێندەوارییەکی وام نییە و نازانم ئێنتەرنێت وکتێب ... کە دیسان دەستیان کردەوە گاڵتەکردن بە من و هاوڕێیانم هەتا ئەوەی کە دەرگیری ڕوویدا و ماوەیەك ئەم بابەتە هۆکاری ناکۆکی و دژیەکی بوو... (عباس شریفی، ٥٧ ساله، کتاب فروش).

هەندێ کات ڕووداوێك لەسەر پەیکەرێك ڕوودەدات، لەبەرئەوەی لە هەندێ ڕوانگەی ئایینییەوە

پەیکەروەکو بت دێتە ئەژمار. لە چاوپێکەوتن لەگەڵ سەلاح ئەلدین لەبارەی «دەرگیری و ناکۆکی لە گوندی مەلقەرنی سەربە سەقزلە بارەی پرسی گواستنەوەی پەیکەری مەولەوی کورد» ئەو گوتی:

"گرووپێکی ئایینی تایبەت پەیکەربە هێمای بتپەرستی زانی و شوڵیان لێ هەڵکێشا بە هەرشێوەیەك بووە دەبێت پەیکەرەکە یا بشکێت یان لە گوندەکە ببەنە دەرەوە» (صلاح الدین کریمی، ٢٨ ساڵە، بازاری).

لە زۆربەی ناوچەکانی جیهان پەیکەری شاعیران، فەیلەسوفان و گەورەپیاوانی ناوچەی خۆیان لە شوێنی تایبەت بە نیشانەی ڕێزدادەنن، بەڵام ئەم ئایینە (جۆرێك تەفسیری ئایینی) تایبەتە، کە لەبەرامبەر ئەودا ڕادەوەستێت و ڕێگەی پێنادات.

هەندێ کاتیش فتوایەکی ئایینی پەرە بە دژیەکی کۆمەڵایەتی دەدات. نموونەیەکی گرنگی ئەولە کوردستان فتوای مردنی شێرکۆ بێکەس شاعیری ناوداری کوردە، شاعیرێك کە زۆربەی کات شیعرە نوێ و ڕەخنەگرانەی دەنووسی. ئەولەلایەن ئاییندارانەوە وەك شاعیرێکی کافرو بێ ئایین ناسرا ولە ساڵی ١٩٧٦ بڕیاری ئێرتداد وفتوای کوشتنیان دا. لەبەرئەوەی ئەم شاعیرە لەنێو کوردەکان بایەخ و ڕێزێکی زۆری هەبوو، دژیەکی لەنێوان دوو لایەن ڕوویدا. نموونەی دیکەی ئەم فتوایانە دژیەکی کۆمەڵایەتی لەنێوان گرووپی ئەدەبی مەریوان بە چاپ کردنی کتێبی دیوان نفرەت ودینداران ڕوویدا. ئەم کتێبە لە پشتیوانی لە مافی ژنان نووسراوە، بەڵام فتوای کوشتنی نووسەری ئەو (یاسین حوسینی) دراوە و دیسانیش دژیەکی کۆمەڵایەتی ڕوویدا (فرانك استادی، ٦٤ ساڵە، بازنشستە فرهنگی).

هەندێ کاتیش دژیەکی لە سەرتێگەیشتنی ئایینی لەنێوان لایەنگرانی تێگەیشتنی جیاوازلە پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی فرەچەشن لە کۆمەڵگایەکی لە حاڵی مۆدێڕن بووندا ڕوودەدات. بۆنموونە دەتوانین ئاماژە بە دەقی چاوپێکەوتنی مەسعود لەبارەی ناکۆکی لە نێوان گرووپێك لە مامۆستایانی شاری سەقزلەگەڵ کەسانی ئاکادێمیك لە بواری ئایین بدەین:

لە مزگەوتی ئێمەدا هەمیشە کۆبوونەوەگەلێك ڕێکدەخرا کە گرووپێك ئاکادێمی تێدا بەشداردەبوون. کەسانێك کە کۆمەڵناسی و مێژووی ئیسلام... خوێندبوو و ئاراستە جیاوازەکان و جەخت کردنەوە لەسەر سەرچاوە جیاوازەکان دەبووە هۆی ناکۆکی لە نێوان ئەوان. لەلایەکەوە مامۆستاکان لەسەربنەمای حەدیس وئایەکان هەوڵیان دەدا قەناعەت بە لایەنەکان بێنن، بەڵام کەسانێك کە لە زانکۆ خوێندنی باڵایان هەبوو پابەندی نموونە و سەرچاوەی مێژوویی دەبوون و پشت بەستن بە حەدیس و گێڕانەوەیان بە کامڵ و تەواو نەدەزانی. هەر ئەم سەرچاوەی پشت بەستنە خۆی بووە جۆرێك ناکۆکی لە نێوان لایەنەکان و دەرگیری نێوانیان توند بوو... لە کۆبوونەوەیەك کە ١٤ فەقێی گەنج مۆڵەتیان وەردەگرت، واتە ڕێوڕەسمێك کە لەودا مۆڵەتێك لەلایەن گەورەپیاوانی ئایینی بەوان دەدرا، کە بە شێوەی ڕەسمی وەك پیاوی ئایینی بناسرێن، نزیك بە ٣٥ کەس لەکاتی ئەوپرۆگرامەدا هاتنە نێو مزگەوتەوە ولەگەڵ ئەوان دەرگیرییەکی توندیان پەیدا کرد و نزیك بە ٢٠ کەس بە سەختی بریندار بوون (مسعود امین پور، ٥٧ ساڵە، ماموستا).

گێڕانەوەیەك کە هاوڕێ باسی دەکات، بەڵگەیەکی دیکە لەم دیاردە دەناسێنێت: « مامۆستای تازەی گوند لەبارەی بەردی مەزاری پیرشالیاربە قوتابیانی گوتبوو ئەمە خورافاتە کە بەردەکان گەشە دەکەن و

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

خێزانەکان ئاگاداربوونەوە و مامۆستاکەیان لە گوند بەدەرنا» (هاوری صالحی، ٣٣ ساڵە، فرهنگی).

هەندێ کاتیش ڕێوڕەسم و کرداری پەرستن دەبنە سەرچاوە و سەرەتای دژیەکی. دەتوانین نموونەیەك لەم دژیەکیانە کە دلێرلەبارەی شێفا پەیدا کردن لە شوێنە پیرۆزەکان باسی کردووە، ئاماژەیە بۆ ئەو بابەتە:

"گرووپێك جەختیان لەسەرئەوە دەکردەوە ئەمە جۆرێك بت پەرستییە و کەسەکان (شوێنە پیرۆزەکان) ناتوانن یارمەتیدەری باشتربوونی بارودۆخ و تەندروستی بن و گرووپێك بەرهەڵستکاری ئەو بوون، ڕۆژلە دوای ڕۆژئەم ناکۆکییانە زۆرتر دەبوو...» (دلیررشیدی، ٦٦ ساڵە، بازنشستە اداری).

لە نموونەکانی دیکە دەتوانین ئاماژە بە دەرگیری ڕێوشوێن لەبارەی چۆنیەتی ڕاوەستان لە ریزی نوێژلە نێوان وەهابییەکان لەگەڵ خەڵکی ئاسایی (هاوڕێ لەگەڵ مامۆستا) لە مزگەوت بدەین (فرانك استادی، ٦٤ ساڵە، بازنشستە فرهنگی). موختارئیسلامیش باسی ڕووداوێکی هاوشێوە دەکات کە لە دەوروبەری دوو یان سێ ساڵ پێش لە مزگەوتی مەولەی کورد لە مەریوان لە گەڕەکی موسکی ٢ ڕوویدا و لەودا زیاترلە پەنجا ناکۆکی و دەرگیری تەنانەت بە شێوەی فیزیکی لەسەرچۆنیەتی ڕاوەستانی نوێژلە مزگەوت ڕوویداوە. ڕێوڕەسمی جیاوازوەکو چۆنیەتی ئەنجامدان وڕەفتارلە کاتی پەرستن، هەندێ کات پەرەیان بەم دژیەکیانە داوە. ئەمڕۆ هەندێ کات ئەوەندە لەم ڕێوڕەسمانەدا ورد دەبنەوە، کە بچوکترین ڕەفتارو جوولە، خۆی دەبێتە هۆی دروستبوونی ناکۆکی لە نێوان گرووپە ئایینییە جیاوازەکان.

هەندێ کات لە کوردستان لە نێوان دوو گرووپی ئایینی جیاواز دژیەکی کۆمەڵایەتی ڕوودەدات. نموونەیەکی گرنگ لەم جۆرە دژیەکیانە لە نێوان موسلمانان وزەردەشتییەکان ڕوویداوە. دەگێڕنەوە کە « ڕێوڕەسمی کۆمسای پیرشالیاری هەورامان لە دژیەکی لەگەڵ لایەنی گەشتیاری بیانی»یە (روژمان حسینی، ٣٩ ساڵە، کارمند اداره اب). گێڕانەوەی ئەم کەسە کە چاوپێکەوتنی لەگەڵ کراوە دەربڕی ئەوەیە کە نزیکەی ٨ هەزارگەشتیار(بەتایبەت زەردەشتییەکان) لە سەرتاسەری جیهانەوە بۆڕێوڕەسمی پیرشالیاربۆهەورامان هاتبوون و مامۆستایەکی ئایینی لە وتاری خۆی ئەوەی ڕەت کردەوە ولەو باوەڕەدا بوو پیرشالیارموسلمان بووە و زەردەشتی نییە و گەشەکردنی هەموو ساڵەی بەردەکەیشی درۆیە. ئەم بابەتە بووە سەرچاوەی دژیەکییەکی نوێ لە نێوان گرووپە جیاوازەکان کە هەتا ئەمڕۆ ماونەتەوە.

هەمیشە دژیەکییەکان لەسەر کاروباری ئایینی نێوان باوەڕداران نییە، بەڵکوو هەندێ کات لەسەر تێگەیشتنی ئایینی ونائایینی لەبارەی کاروبارەکانە. لەم بارەیەوە دەتوانین باسی دژیەکی دەروێشەکانی تەریقەتی قادری لەگەڵ پزیشکی مۆدێرن بکەین. پۆلیسی هەرێمی کوردستانی عێراق بە هۆی کۆروناوە جەختی لەسەر ڕەچاوکردنی پێوەرە پزیشکی و تەندروستییەکان دەکردەوە، بەڵام لە بەهاری ساڵی ١٣٩٩ شێخ محەمەد کەسنزانی لە کاتێکدا کۆرونا لە لوتکەدا بوو، کۆچی دوایی کرد. ئەولە گەورەپیاوانی شوێنکەوتووی تەریقەتی قادری بوو و شوێنکەوتووانی ئەو بۆ ئامادەبوون لە ڕێوڕەسمی ئەسپەردەکردنی تەرمەکەی کە لە هەرێمی کوردستان بەڕێوە دەچوو، هەوڵێکی زۆریان دا کە بە هۆی سنووردارکردنی هاتووچۆ بە بۆنەی کۆروناوە لە سنوور، هەوڵی شوێنکەوتووان بۆ پەڕینە لە سنوور، کێشەیەکی زۆری لێکەوتەوە. بە لەبەرچاوگرتنی

کۆرونا، داخراوبوونی سنووری باشماخ و ڕەوچاوکردنی پرۆتۆکولە تەندروستییەکان، ئەگەری ئامادەبوونی دەروێشەکان و شوێنکەوتووانی شێخ محەمەد کەسنەزانی، پیری تەریقەتی قادری، بۆ بەشداری لە ڕێوڕەسمی ئەسپەردەکردنی تەرمەکەی لە هەرێمی کوردستان نەڕەخسا. هێزەکانی پاسەوانی سنووری هەرێمی کوردستانیش ئێزنیان نەدەدا هیچ کەسێك بڕواتە نێو خاکی عێراقەوە، لەبەرئەوەی بە پێی وەزارەتی تەندروستی هەرێمی کوردستان دەبوو سنوورەکان سنووردار بکرایەن. بەڵام دەروێشەکانی تەریقەتی قادری لەگەڵ پاسەوانانی سنوور دەرگیر و ڕۆشتنە نێو هەرێمی کوردستانەوە.

هەندێ کاتیش دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکانی پەیوەندیدار بە ئایین لایەنی سیاسییان هەیە. بۆ نموونە، ڕەوتی ئایینی جوندئیسلام (ئەنسار ئیسلام) کە دوای شەڕ لەگەڵ ئەمریکا لەدژی تالیبان بۆ ئەم ناوچە هاتبوون، ناوچەی هەورامان بووە یەکەمین بنکەی جێگیربوونی عەرەب. ئەفغانەکان لە کوردستان و یاسا سەختگیرانەکانی ئایینیان، بە وردی بە شێوازی حکومەتی ئیسلامی تالیبان، لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆیان جێبەجێ کرد (گروه بحران بین المللی، ١٣٨٥). ئەوان یەکەمین هێرشیان بۆ سەر ڕەوتی تەسەوف، لە چوارچێوەی تێکدانی گۆڕ و زیارتگەی شێخەکان و هەروەها هێرشکردنە سەر کتێبفرۆشەکان، تەکفیرکردنی نووسەران، ڕۆشنبیران و هاووڵاتیان ئاسایی و ئازاردانی کەمایەتییە ئایینیەکانی ناوچەکە جێبەجێ کرد. هەروەها ئەوان فرانسوا حەریری، سەرۆك وەزیری سەر بە پارتی دیموکراتی کوردستان، و زیاتر لە سەد کەسی دیکەیان لە ساڵی ٢٠٠١ لە کارێکی خۆکوژی لە جەژنی ڕەمەزان ئەنجام دا (دلاویز، ١٣٨٥).

هەندێ کاتیش کەشف کردنی هەقیقەت ویان بانگەشەکردن بۆگوتنی هەقیقەت، دەبێتە سەرچاوگەی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان. لەبەرئەوەی ئایینیش هەقیقەت لای خۆی دەبینێتەوە و هەر شتێك لە کتێبی پیرۆز یان گێڕانەوە یان حەدیسەکاندا هاتووە، وەك هەقیقەت دێنێتە ئەژمار، بۆیە هەمیشە دەتوانێت سەرەتا و سەرچاوگەی دژیەکییە کۆمەڵایەتییە نوێیەکان بێت. لەم بارەیەوە تەفسیری جۆراوجۆر لە ئایە و حەدیسەکان بۆ دروستکردنی دژیەکی کارێکە ئێنکار ناکرێت، وەکو ناکۆکیگەلێك کە دوای کۆچ کردنی موفتی زادە لە ساڵی ١٣٧١ لە نێوان شوێنکەوتووانی ئەولە مەکتەبی قورئان ڕوویدا و لە ساڵی ١٣٧٥ جیابوونەوە دابەشکردنی ئەو بە سێ لقی لێکەوتەوە:

١.لقی مەکتەب قورئان بە شێوازی ئەنجومەنی بەڕێوەبەری بە چاودێری سەعدی قوریشی

٢ .مەکتەب قورئانی کوردستان بە ڕابەری حەسەن ئەمینی

٣ . و گرووپێکی دیکە کە پەیڕەوییان لە هیچ یەك لەم گرووپانە نەکرد و بە پراکتێك دووریان لە چالاکی گرت و بە شێوازی کۆمەڵایەتی و مەدەنی سەرقاڵی بانگەشەکردن بۆپرەنسیپ و ستراتیژییەکانی ئەحمەدی موفتی زادە بوون (دلاویز، ١٣٨٥).

٧، ئایین وەك لاوازکردنی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان

ئایین کارکردی فرەچەشن و هەندێ کات دژیەکی هەیە. هەم دەتوانێت دژیەکی دروست بکات و هەمیش دەتوانێت ئەو چارەسەریان لاواز بکات. بۆیە، ئەگەرلێکۆڵەری کۆمەڵناسی بیەوێت بێلایەنی لە کاری زانستی خۆی

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

ڕەچاو بکات، دەبێت هەموو لایەنەکانی کارکردی ئایینی ئەوەندەی دەلوێت لە چوارچێوەی خوێندنەوەی خۆی لەبەرچاو بگرێت. کارکردی پیاوێکی ئایینی ناسراو لە کوردستان لە ساڵەکانی سەرەتای شۆڕشی ١٣٥٧ (١٩٧٩) دەتوانێت نموونەیەك لە لاوازکردنی دژیەکی کۆمەڵایەتی بێتە ئەژمار. دووریگرتنی حیزبەکان و لایەنگرانی موفتی زادە لە دەرگیرییەك کە ئەگەری ڕوودانی هەبوو، نموونەیەکی گرنگ لەم دیاردەیە. گرنگترین هۆکاری بەجێهێشتی کوردستان و کۆچ کردن بۆ کرماشان، چەکداربوونی گرووپە نائیسلامییەکان لە کوردستان بوو. موفتی زادە دەیگووت: « بەداخەوە ئەوان (گرووپە ناسیۆنالیستەکان) زۆربەی ئێمەیان کردۆتە ئامانجی خۆیان». موفتی زادە وەك وتاربێژ لە دوایین وتاری هەینی، پێش لە بەجێهێشتی کوردستان گوتی: کۆچکردنی ئێمە بە بۆنەی ئەوەی لە نێو خەڵکی کورد و بە ناوی ئیسلام و نائیسلامەوە براکوژی ڕوونەدات و لە کاتێکدا کە گرووپەکان و کەسانی کوردی ناموسلمان و لایەنگری ئێمەی موسلمان، هێشتا حوجەتیان بۆ کامڵ نەبووە، ئێمە ناچار دەبین شەڕ بکەین. ئێستا من کوردستان بە جێ دەهێڵم و هەرکەسێکیش لەگەڵم دەبێتە هاوڕێ ئەم کارە بکات. لەبەر ئەوەی هەرچەندە ئێمە نەمانەوێت ئەوان بکوژین، ئەوان ئێمە دەکوژن (هەمان، ١٣٨٤: ٣٧).

لاوازکەرە ئایینیەکانی دژیەکی کۆمەڵایەتی هەندێ کات بە شێوەی بیروباوەڕیان ڕێورەسم بەدەردەکەون. هەرچەندە ئەم دووە پەیوەندییان پێکەوە هەیە، بەڵام هەندێ کات بە تەواوی دابڕاو لە یەکترن. ڕەهەندی بیروباوەڕی لاوازکردنی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان بەم مانایەیە کە تاك لەسەر بنەمای باوەڕ و ئێمانێك کە هەیەتی، هەوڵ بۆ برادەری و دروستکردنی پەیوەندی ئاشتیخوازانە لەگەڵ ئەوانیتر دەدات، کە ڕەنگە لەژێر سێبەری وانەگەلێکی جیاوازوەك واجب، ڕێنمایی بۆ چاکە، کوفر و.... بێت. بۆ نموونە دەتوانین ئاماژە بە ناکۆکی خەلیفە ئێبراهیم (تەریقەتی قادری) و ئەنجوومەنی پیاوانی ئایینی (دەسەڵاتدار) لە گوندی نسڵ و گۆشخانی بدەین. شوێنکەوتووانی ئەم ڕێبازە باوەڕیان بە یەکبوونی بوون هەیە و بە موحیبەت و خزمەت بەناوبانگن. هەرچەندە لە ئەسڵدا لە نێو حەنبەلییەکان سەریانهەڵدا، تا ڕادەیەکی زۆر سەر بە لێبوردەیی بوون. لەم ڕێبازەدا جەخت لەسەرپاراستنی نەریت و ڕێورەسمەکان دەکرێتەوە. بەڵام ڕەهەندی ڕێورەسمی بە مانای ئایین و ڕێورەسمێکە کە تاك بە پاساوی ئایینی جێبەجێی دەکات. هەڵبەتە ڕەنگە لە بواری بیروباوەڕییەوە سست و لاواز بێت، بەڵام لە بواری ڕێورەسمەوە زۆر توخ بێت. هەندێ کات ڕەهەندی ڕێورەسمی ئایینیش دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان لاواز و کەم دەکاتەوە. جێبەجێ کردنی ڕێورەسم دەتوانێت مرۆڤەکان بە یەکتربەستێتەوە و دژیەکییەکان کەم بکاتەوە. ڕەنگە ئەم ڕێورەسمە لە چوارچێوەی ڕۆشتن بۆ حەج، جەژن، عاشورا و هتد بێت. بۆ نموونە ڕەسوڵ ئەمینی باسێک لەبارەی جەژنی ڕەمەزان دەگێڕێتەوە:

جەژنی ڕەمەزان بوو و زۆربەی دانیشتوان (بەساڵاکەوتووان و ڕیش سپییەکان) لە گرووپە ئایینی و نائایینییەکان سەردانی ماڵی یەکتر دەکەن و نێوانگیرەکان هەوڵ دەدەن ئەوان ئاشت بکەنەوە و جەژن دەکەین. بۆیە هەرچەندە هەندێ کات ڕێورەسم سەرچاوەی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان (بە بۆنەی جیاوازی لە چۆنیەتی بەڕێوەچوون)ن، بەڵام هەندێ کاتیش ئەم ڕێورەسمانە کارکردی لاوازکردنی دژیەکییەکان دەگێڕن (رسول امینی، ٦١ سالە، کارمند).

ئەنجام

وا هەست ئەکرێ دەتوانین کارکردی ئایین لە کوردستان لە ئاست دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان بە لەبەرچاوگرتنی بیندراوەکانی توێژینەوە بەشێوەی خوارەوە کورت بکەینەوە:

خشتەی١: پەیوەندی ئایین و دژیەکی کۆمەڵایەتی لە کوردستانی ئێران

دروستبوونی دژیەکی	لە نێوبردنی دژیەکی
دوبارەکردنەوەی دژیەکی	لاوازکردنی دژیەکی
شاردنەوەی دژیەکی	ڕەنگدانەوەی دژیەکی
بەردەوامی پێدانی دژیەکی	بەردەوامی پێنەدانی دژیەکی

لە سەربنەمای بیندراوەکانی ئەم توێژینەوە، ناتوانین بڵێین ئایین تەنها دژیەکییەکانی ئافراندووە ویان تەنها دووبارەی دەکاتەوە، بەڵکوو هەندێ کات ڕووبەڕووی دژیەکییەکان دەبێتەوە و هەندێ کات دەبێتە هۆی ڕەنگدانەوەی ئەو. ڕووبەڕووبوونەوەی ئایین لەگەڵ دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکانی کوردستان زۆرئالۆز و فرە سیمایە. ئەگەربارودۆخی ئایین لە کوردستان لەسەرتەوەری چەندایەتی وێنا بکەین، دەتوانین بڵێین سەرێکی ئەم هێڵە لوتکەی یەکگرتوو کردن (لەنێوبەری دژیەکییەکان)ە و سەری دیکەی ئەم هێڵە ئافراندنی دژیەکییە و لە میانەی ئەم هێڵەشدا ئایین سیماگەلێکی جۆراوجۆری لەگەڵ دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان هەبووە. هەندێ کات ئایین لاوازکەری دژیەکییەکان، هەندێ کات توندکەرەوەی ئەو و هەندێ کاتیش پەردەپۆشکەری دژیەکییەکانە و هەندێ کاتیش هەمدیس نوێینی و ڕەنگدانەوەی دژیەکییەکانە. هەندێ کات کارکردی بەردەوامی پێدان بە دژیەکییەکان ئەنجام دەدات و هەندێ کات بەردەوامی پێدەری دژیەکییەکان نییە. لەڕاستیدا ئەم جۆرە لە دژیەکییەکان لە کوردستان هەندێ کات لەنێوان تاکەکەسەکان و هەندێ کات لەنێوان دەستەوتاقمەکان ویان گرووپە ئایینیەکان پێکەوە و هەندێ کات لەنێوان گرووپە ئایینییەکان و گرووپە سێکۆلارەکان بووە. هەندێ کات ئەم دژیەکیانە سەرچاوگەیەکی فیکری هەبووە و لە چوارچێوەی کێشمەکێش لە بیروباوەڕ و باوەڕەکاندا بەدەرکەوتووە و هەندێ کاتیش دژیەکییەکان ڕیشەیان لە کاروباری دیکەدا هەبووە.

هەندێ کات ئەم دژیەکیانە تەنها لەلایەن ئایینەوە لاوازیان بەهێزکراوە و لە هەندێ کاتیش ئایینی لەگەڵ بوارەکانی ئابووری، کولتوری و سیاسی و سیاسی پێکەوە زیادیان کردووە. خاڵی جێگای سەرنج ئەوەیە کە موحەدسی (١٣٩٩) لە دابەشکردنێك کە لە جۆرناسی لە ئاست ئایین و دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان پێشکەشی کردووە، باسی شەش جۆری کردووە و شەش جۆری ئاماژەپێدراو لە کوردستان بیندراوەتەوە.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

بەڵام لە کوردستان جۆرێك لە پەیوەندی ئایین و دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکان بیندراوەتەوە، کە لە دابەشکردنی موحەدسی (١٣٩٩) ئاماژەی پێ نەدراوە و ئەویش هەمان ئایین لە ڕۆڵی لاوازکردنی دژیەکییە کۆمەڵایەتییەکانە. بیندراوەکانی ئەم جۆرە لە ئاست ئایین و دژیەکییە کۆمەلایەتییەکان هاوتەریب لەگەڵ بۆچوونەکانی هێرویولێژە (٢٠١٣) دایە. ئەوگەیشتە ئەوئەنجامەی کە ئایین لە توخمە سەرەکی و گرنگەکانی یەکپارچەیی و بەرفراوان کردنی کارلێکی ئەندامانی کۆمەڵگا و گرووپ پێکەوەیە و لە لاوازکردنی دژیەکییە کۆمەلایەتییەکاندا ڕۆڵێکی توخ و کاریگەری هەبووە. بە واتایەکی دیکە، ڕەنگە هەندێ کات دژیەکی لە نێو نەبات، بەڵام ڕۆڵی کاریگەر لە لاوازکردنی ئەو بگێڕێت.

سەرچاوەکان

١. باغبان، مرتضي؛ آقاحسيني، عليرضا؛ جمعه زاده، سيدجواد (١٣٩٤)» بررسي تأثير دينداري دروني وبيروني بر انسجام ملي«، فصلنامة راهبرد اجتماعي فرهنگي، شمارة ١٨٣-١٦٣ :١٤.

٢. بقالي، هاوژين (١٣٩٨)» بررسي سازوكارهاي تأثيرگذار دين بر هويت اجتماعي كردها)مطالعة موردي:سلفيسم دركردستان(«، پاياننامة كارشناسي ارشد جامعه‌شناسي. دانشكدة علوم اجتماعي و اقتصاد دانشگاه الزهرا.

٣. بياني، فرهاد؛ سراجزاده، سيدحسين (١٤٠٠)» درجستجوي رستگاري: تبيين جامعه‌شناختي بنيادگرايي اسلامي دركردستان ايران«، مسائل اجتماعي ايران، شمارة ٩ :٢..٣٣.

٤. پالس، دانيل(١٣٩٢) هفت نظريه در باب دين، ترجمة محمدعزيز بختيارى، قم: مؤسسة آموزشى وپژوهشى امام خمينى.

٥. تاتار، حسنعلي؛ فتحي، سروش (١٣٩٥)» بررسي نقش دين برهمبستگي اجتماعي دربين شهروندان شهر تهران«، پژوهش اجتماعي، شمارة ٦٤-٣١ :٣٠.

٦. تامسون، كنت و ديگران (١٣٩٥) «دين و ساختار اجتماعي، ترجمة علي بهرامپور؛ حسن محدثي، تهران:كوير.

٧. دلاويز، علي (١٣٨٥) «احزاب وسازمانهاي اسلامي دركردستان) ١٩٧٨-٢٠٠٦«، زريبار، شمارة :٦٢,١١٥.٩٩.

٨. دوركيم، اميل (١٣٨٣) صور بنياني حيات ديني، ترجمة باقرپرهام، تهران: نشرمركز.

٩. رايشنباخ، بروس؛ پترسون، مايكل تاد؛ بازينجر، ديويد؛ هاسكر، ويليام (١٣٩٠)، عقل واعتقاد دين: درآمدي برفلسفة دين، ترجمة احمد نراقي؛ ابراهيم سلطاني، تهران، طرح نو.

١٠. سايت همشهري آنلاين (١٣٩٩)» تجمع درواويش قادريه درمرز باشماق به دليل درگذشت شيخ محمد كسنزاني، پيرطريقت قادريه.«

١١. سراجزاده، سيدحسين؛ قادرزاده، اميد؛ رحماني، جميل (١٣٩٣)» مطالعة كيفي مذهب وقومگرايي درميان كُردهاي شيعه وسني«، مجلة جامعه‌شناسي ايران، شمارة ٢٩-٣ :٤.

١٢. سراجزاده، سيدحسين؛ شريعتي، سارا؛ صفري، كيهان (١٣٩٥)» چالشهاي زيست ديني (مورد مطالعه جوانان شهرسنندج)«، مجلة جامعه‌شناسي ايران، شمارة ١و٢:٩٦..١٢٠نقش چندگانه دين درتضادهاي

اجتماعي كردستان ... ٧٦
١٣. شامحمدي بني، مهدي؛ هادوي كاشاني، اصغر(١٤٠٠)» تضادهاي اجتماعي ازديدگاه اسلامي«، مطالعات انديشة معاصرمسلمين، شمارة ٣٢١ :١٤..٣٥٩
١٤. عظيمي، كيومرث؛ چلونگر، محمدعلي (١٣٩١)» پراكندگي فرق و مذاهب تشيع دركردستان«، شيعه شناسي، شمارة ١٠٠-٨١ :٣٩
١٥. عيوضي، محمدرحيم (١٣٨٦)» اتحاد و انسجام؛ زمينهاي شكلگيري«، زمانه، شمارة ١٩-٣ :١٧
١٦. غلامى، نجفعلى(١٣٨٦)» موانع پويايي اتحاد و انسجام«، زمانه، شماره ٦٤-٣٩ :١٧
١٧. فورشت، اينگر؛ پل، رپستاد (١٣٩٤) درآمدي برجامعهشناسي دين: چشماندازهاي كلاسيك و معاصر، ترجمة مجيد جعفريان، ويراستة حسن محدثي گيلوايي، قم: دانشگاه اديان و مذاهب
١٨. قهاري، كيواندخت (١٣٨٨)» به نقل از دوهفتهنامة كردي روژهه لات (اعتراض علماي ديني مهاباد به نقض استقلال حوزههاي ديني اهل سنت)«، وبسايت دويچه وله.
١٩. قهاري، كيواندخت (١٣٩٢) درگيري اخيردركردستان و نقش گروه سلفي در آن، وبسايت دويچه وله.
٢٠. كوزر، لوئيس آ. (١٣٨٤) نظرية تقابلهاي اجتماعي، ترجمة عبدالرضا نواح، تهران: رسش.
٢١. كوهن، استانفورد آلوين (١٣٨٦) تئوريهاي انقلاب، ترجمة عليرضا طيب، تهران: قومس.
٢٢. محدثي، حسن (١٣٨١) زيرسقف اعتقاد: بنيانهاي ماقبل انتقادي انديشة شريعتي، تهران: فرهنگ وانديشه.
٢٣. محدثي گيلوايي، حسن (١٣٩٨)» نيمرخ عمودي؛ سرزميني حاشيهاي و ستمديده« درمباركي،
٢٤. داريوش، قشربندي اجتماعي دربلوچستان: ازدورة قاجاريه تا پس ازانقلاب ،١٣٥٧زيرنظروبا مقدمة حسن محدثي گيلوايي. تهران: نويد صبح.
٢٥. محدثي گيلوايي، حسن (١٣٩٩)» خطرانسداد معرفتي دراجتماع شيعي: تفسيق درنفي وقوع تكفير«،
٢٦. /https://www.dinonline.com/٢١٩٤٠ :، آدرس سايت١٣٩٩ مهر ٣٠ ،وبسايت دين آنلاين
٢٧. مسعودي، عصمت؛ ميرزايي، فرشته (١٣٨٨)» بررسي تعارض ازمنظرمكتب اسلام وتئوريهاي مديريت«، انديشة مديريت، شمارة ١٦٤-١٣٣ :١
٢٨. مفتيزاده، احمد (١٣٥٨) من و انقلاب، تهران: بينا.
٢٩. مفتيزاده، احمد(١٣٥٩الف) كردستان، بيجا: انتشارات كميتة تبليغات سازمان مسلمانان متعهد كردستان.
٣٠. مفتيزاده، احمد (١٣٥٩ب) بحثي كوتاه دربارة حكومت اسلامي، سنندج: بينا.
٣١. مفتيزاده، احمد (١٣٦١)» كنكاشي درزندگي سياسي مفتيزاده«، مجلة جوان، شمارة ٩١-٨٧ :٢٣
٣٢. موحد، مجيد؛ حميديزاده ، احسان(١٣٨٨)» علم و دين در آراي علوم اجتماعي: از تعارض تا تعامل«،فصلنامة انديشة ديني، شمارة ٧٤-٤٣ :٣٢
٣٣. مهدوي، سيد محمدصادق؛ ادريسي، افسانه؛ رحماني خليلي، احسان (١٣٨٩)» شناسايي ميزان دينداري ومقايسة آن درگروههاي متفاوت شهروندان تهراني«، مطالعات فرهنگ ارتباطات)نامة پژوهش
٣٤. فرهنگي سابق(، شمارة ١١٢ :١١..١٤٠٠مجلة مطالعات اجتماعي ايران، دورة شانزدهم، شمارة ،١بهار١٤٠١٧٧
٣٥. هميلتون، ملكلم (١٣٨١) جامعهشناسي دين، ترجمة محسن ثلاثي، تهران: تبيان.
٣٦. هميلتون، ملكم (١٣٨٧) جامعهشناسي دين، ترجمة محسن ثلاثي، تهران: ثالث.
٣٧. ئينتسار، نادر (٢٠٠٣) نەتەوايەتي كوردي، وەرگيراني عەتا قەرەداغي، سليماني، چاپخانة قانع.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

38. Heyrman, J.; Goedhuys, J. (n.d) “The Multiple Key Informant Survey: a
39. method for the comparison of international qualitative data”,
40. https://euract.woncaeurope.org/sites/euractdev/files/documents/resources/
41. documents/themultiplekeyinformantsurveyamethodforthecomparisonofinternationalqualitativedata-jan-heyrmanand.pdf.
42. Leger, D. H. (2013) “The Role of Religion in Establishing Social Cohesion”
43. in K. Michalski (Ed), Conditions of European Solidarity, vol II:
44. Religion in the New Europe Central European University Press,
45. Budapest.
46. Reychler, L. (2007) “Religion and conflict”, International Journal of Peace
47. Studies, No. 2(1): 19-38.
48. Selsam, H.; Martel, H. (Selected and Edited) (1973) Reader in Marxist
49. Philosophy: from the writings of Marx, Engels, and Lenin, New York,
50. International Publishers.
51. Storm, I. (2011) Secular Christianity as National Identity: Religion,
52. Nationality and Attitudes to Immigration in Western Europe”, A PhD
53. Thesis OF Social Sciences at Manchester University.
54. William, F. S. M.; David, A. R. (2016) “Nationalism versus Ethnic Identity
55. in Sub- Saharan Africa”, The American Political Science Review, No.
56. 85(2): 393- 403

پەڕاوێزەکان

١ - نقش چندگانە دین درتضاد های اجتماعی کردستان ایران درنیم مقرن اخیر، سید یاسین حسيني 1، حسن محدثي گيلوايي 2، محمدباقر تاج الدین. http://dx.doi.org/١٠,٢٢٠٣٤/jss. ٢٠٢٢,٥٣٠٨١٩,١٥٣٧

٢ - خوێندکاری دکتۆرای کۆمەڵناسی کولتوری، بەشی کۆمەڵناسی، یەکەی ناوەندی تاران، زانکۆی ئازادی ئێسلامی، تاران، ئێران.

٣ - پرۆفسۆری یاریدەدەر، گرووپی کۆمەڵناسی، یەکەی ناوەندی تاران، زانکۆی ئازادی ئێسلامی، تاران، ئێران (نووسەری بەرپرس).

٤ - پرۆفسۆری یاریدەدەر، گرووپی کۆمەڵناسی، یەکەی ناوەندی تاران، زانکۆی ئازادی ئێسلامی، تاران، ئێران

٥ - چەمکێکە دورکهایم باسی دەکات، بە مانای تێکجوونی نەریتە کۆمەڵایەتییەکانە. واتە نەریتە کۆنەکان بێبایەخ بوون و نەریتە نوێیەکان جێگیر نەبوون.

٦ - الگو. سەرباشقە و نموونە یەکیک نین. بۆیە مثال یا نمونە فارسی دەبێتە هەمان نموونەی کوردی و الگو دەبێتە سەرباشقە.

٧ - مامۆستا عەبدولکەریم مودەرس (١٩٠٥ – ٢٠٠٥) بە نازناوی شاعیری «نامی»، زانا، موفەسر. لێکۆلەر. وەرگێڕ و شاعیری کوردە.

٨ - لە بنەمادا تەریقەتی نەقشبندی بەردەوامی تەریقەتی خەسێندراوەکانە کە عەبدولخالق غەجدەوانی (٥٧٥-٦١٧ ک.م) بنیاتی نا و لە جیهانی ئێسلامی (سونی) باوە.

خوزستان و هەڕەشە دەستکردەکانی شوناسی ئێتنیکی و ئایینزایی ناکۆک[١]

ئێبراهیم بەرزەگەر[٢]
غولام ڕەزا مەهنی زادە فەلاحیە[٣]

■ وەرگێڕانی: وەرزنامەی ئێراناسی

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە
hewalname.com/ku

بەرایی

پێویستیی دۆزینەوەی پەیوەندی نێوان وەهابیەت و جودایی‌خوازیی لەنێوان ژمارەیەك لە خەڵکی عەرەبی خوزستان لە دوای شەڕ، بە سەرنجدان بە گرنگی بابەتەکە و جیاوازبوونی بارودۆخی ئێتنیکی و ئایینزایی زاڵ بەسەر خوزستان، پاڵنەری پێویستی بە لێکۆڵەران دا بۆ ئەوەی بە میتۆدی شیکاریی لێك تێگەیشتنی ڤێبەر، کار بۆ تێگەیشتنی پێکەوەیی گۆڕانکاریی دیاردەکان و بارودۆخی وەسف کراو بە ڕێتچوونی تەفسیری و ستراتیژی چۆنایەتی و کەڵك وەرگرتن لە تیۆری بەستێنێك لە سەربنەمای مۆدێلی پارادایمی شتراوس . کوربین بکات کە پێکهاتووە لە بارودۆخی هۆکاری، هۆکاری بەستێنی، هۆکاری دەستێوەردەر، ستراتیژییەکان و دەرکەوتەکان و لەم ڕێگایەوە بۆشایی تیۆری ئارایی چارەسەر بکات. ئەوێش بە کۆکردنەوەی ئامانجداری زانیارییەکان لە ڕێگای ئەنجامدانی چاوپێکەوتنی قوڵ لەگەڵ ٣٤ کەس لە کەسانێك کە ئایینزایان گۆڕیوە و بوونەتە وەهابی و خاوەنی بیروبۆچوونی تەبلیغی و سەلەفین و ٦ کەسی شارەزا و ئاگادار و خاوەن بۆچوون.

بارودۆخی جیاوازی گۆڕینی شوناسی ئێتنیکی و ئایینزایی خەڵکی عەرەبی خوزستان دەریخست، گۆڕینی ئایینزای هەندێ کەسی عەرەبی خوزستان لە ئێزدواجیەتی «وەهابی .شیعە» دایە، نەك « سونی .شیعە» و بەتەواوی جیاوازە لە گەڵ سەرباشقە باوەکان لە تەکفیری بوونی سونییەکان. ئەمەش لە چوارتوێژاڵ و لە بازنەیەکی زەمەنی ٦ مانگە هەتا ٣ ساڵە ڕوودەدات، کە لێکۆڵەران بە وێناکردنی هەرەمێك لە چوار ئاست لە بارەی ئەوەوە تەعبیریان لە « شوناسی فرەتوێژاڵی خۆدەرخەر» کردووە. شوناسی دەستکرد لەم توێژاڵانە بە جوولە لە داوێنەوە بەرەو لوتکەی هەرەم ئالۆزتر و قوڵتر بووە و پێکهاتووە لە چوار قۆناغی «دوودڵ لە ئاست شیعە»، « بەوەهابی بوو»، « تەبلیغی .تەکفیری» و «سەلەفی .جیهادی».

وشە گرنگەکان» شوناسی ئێتنیکی، شوناسی ئایینزایی، خوزستان، وەهابیەت، شوناسی فرەتوێژاڵی خۆدەرخەر.

پێشەکی و خستنەبەرباسی پرسەکە

گرنگی بابەتی دۆزینەوەی پەیوەندی نێوان وەهابیەت لەگەڵ بەستێنە ناشیاوەکانی ئابووری و کۆمەڵایەتی لە ناوچە عەرەب نشینەکانی خوزستانی دوای شەڕ و ڕکابەری ئایدیۆلۆژیکی وەهابیەت لەگەڵ شیعە لە ناوچەکە و جیاوازبوونی بارودۆخی ئێتنیکی و ئایینزایی زاڵ بەسەر خوزستان، پاڵنەری پێویستی بە لێکۆڵەران دا بۆ ئەوەی بە شێوازیی شیکاریی لێك تێگەیشتنی ڤێبەر بۆ تێگەیشتنی پێکەوەیی گۆڕانکارییەکانی دیاردە و بارودۆخی وەسف کراو لەگەڵ ڕێتیچوونی تەفسیری و ستراتیژی چۆنایەتی و کەڵك وەرگرتن لە تیۆری بەستێنی و دانانی چەمك لەسەربنەمای ئەو لەسەربنچینەی مۆدێلی پارادایمی شتراوس .کوربین بۆشایی تیۆرییەکە چارەسەربکەن. ئەم بابەتە بە ئەنجامدانی چاوپێکەوتن لەگەڵ ٣٤ کەس لە کەسانێك کە ئایینزایان گۆڕیوە و ٦ کەس لە کەسانی شارەزا و خاوەن بۆچوون لە پرۆسەی بە وەهابی بوونی خەڵکی عەرەبی خوزستان ئەنجام

دراوە. بۆیە بەدەرکەوت بارودۆخی جیاوازی گۆڕینی شوناسی ئێتنیکی و ئایینزایی خەڵکی عەرەبی خوزستان لە ئێزدواجیەتی «وەهابی .شیعە» دایە نەك «سونی .شیعە“و بەتەواوی جیاوازە لەگەڵ سەرباشقە باوەکان لە تەکفیری بوونی دانیشتوانی سونی و پرۆسەی گۆڕینی ئایینزا لەژێرکاریگەری نائارامییەکان و دژەنۆرمییەکانی باردۆخی کولتوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی و ئابووری ناوچە عەرەب نشینەکان و هەست کردن بە پەراوێزخستن و پشت گوێ خستن بە هۆی بوونی شوناسی جیاوازی ئێتنیکی (عەرەب بوون) لەبەرامبەرشوناسی نەتەوەیی دەستی پێکردووە. ئەوان بە دوودڵییەوە لە ئاست بەها شیعییەکان، لە ڕێگای برادەران و خزم و کەسەوە ئایینزایان گۆڕیوە و لە کەناڵە ئاسمانییەکان وەڵامێك بۆ گومانەکانی خۆیان دەبیننەوە، لە ئەنجامدا بە ڕەشکردنەوە و دەست هەڵگرتن لە جێبەجێ کردنی کرداری ئاسایی بە شیوازی شیعە بە ئێنتما بۆوەهابیەت تێگەیشتنێکی جیاواز لە گۆڕانکارییەکانی دەوروبەریان دەستەبەردەکەن و لە ئاست شوناسی ئایینزای نوێ دەبنە دەمارگرژ و بە دانانی سنووری جیاوازلەنێوان خۆیان و ئەوانیترهەڵێنجانێکی وەها دەکەن، کە دەبێت ئەوانیتربە تایبەت عەرەبەکانی پارێزگاکە بانگهێشت بکەن و بیانخەنە سەرڕێگا. ئەم کەسانە لە دوایین قۆناغدا پرۆسەی گۆڕینی شوناسی ئێتنیکی و ئایینزایی، بە کەوتنە ژێرکاریگەری فیکری تەکفیری وەك داعش، ئاراستەی جیهادییان هەڵبژاردووە و لەو باوەڕەدان لە حاڵەتی دەستەبەرنەبوونی ئەگەری جیهاد لە ناوخۆ، دبێت لە بیلادی کوفر (کۆماری ئیسلامی ئێران) کۆچ بکەن. ژمارەیەکیشان باوەڕیان بە تەبلیغی فیکری تەکفیری و بوارڕەخساندن بۆ جێگیرکردنی حکومەتی ئیسلامی و سەربەخۆیی خوزستان و بنیاتنانی بە ناوولاتی عەرەبی وەهابی الاحواز هەیە. لەم لێکۆڵینەوەدا هاوکات لەگەڵ باسکردنی پێنج قۆناغی تیۆری، بنیاتی پرۆسەی بە وەهابی بوونی ژمارەیەك لە خەڵکی خوزستان پێشان دراوە.

ڕووداوەکان و کردارەکانی چواردەیەی کۆتایی لە ناوچە عەرەب نشینەکانی خوزستان پێشانی دەدات، کە جیا لە ڕۆڵی وڵاتانی بێگانە و هۆکاری جوداییخوازیی و کەس و گرووپە بە وەهابی بووەکان، بێبەش بوون، کەمتەرخەمی و ناکارامەیی بەڕێوەبەری، بەستێنی پێویستی بۆ ئەم جۆرە هەنگاوانە دەستەبەرکردووە و بەردەوامی ئەویشی بە دواوە بووە. بارودۆخی دژواری عەرەبەکان لەم ناوچانە بە بوونی توانایە ئاراییەکان لە کەرتەکانی نەوت، بازرگانی، سنووری، دەریایی، کشتوکاڵ و.... جێگای ڕەزایەت و هیوابەخش نەبووە و بەردەوامی بارودۆخی ناڕەزایەتی و دەرکەوتەکانی دروستبوو لە گوشارە دەروونی و ئابوورییەکان لە کەشێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی لە ناوچەکانی شەڕ، شەپۆلی دابڕانی هەندێ لە عەرەبەکانی پارێزگای لە شوناسی ئاییزای خۆیان ئاسانترکردووە. لەمڕووەوە، بە هۆی بەردەوامی بەستێنە نالەبارەکان و نائارامی ئارایی بەتایبەت هەژاری و بێکاری، داهاتی کەم، زۆربوونی مەودای چینایەتی، بێبەش بوون، پەراوێزنشینی، هەستی بێبەشبوون و هەستی هەڵاواردن لە ناوچە ئامانجەکان بە تەبلیغ بۆوەهابیەت، ڕادیکاڵتربوونی ڕەوتی ئێنتماکە خێراتر بووە و لە ئەنجامدا کەسانی بە وەهابی بوو لایەنگرانی شوناسی نەتەوەیی و بەرهەڵستکارانی جیابوونەوەی خوزستانیان تەکفیرکردووە و بە هەرشێوە و ئامرازێك کە بلوێت (تەبلیغی،

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

تەکفیری و سەلەفی جیهادی) خەباتیان لەدژیان کردووە و بە توندترکردنی هەنگاوە پرژوبڵاوەکان توخم و ڕەوتە جوداییخوازە عەرەبەکان، بەرفراوان بوونی کاریگەریی وەهابیەت، زۆربوونی شوێنکەوتووان وژمارەی سەلەفییە جیهادییەکان لە خوزستان، بەو پێیە دەبێت لە لایەکەوە بینەری دووبارەبوونەوەی بەریەککەوتنی کەسانێك لە شوناسی ئێتنیکی ئایینزایی نوێ لەژێر ناوی «عەرەبی وەهابی الاحوازی»لەگەڵ کەسانێك بە « عەرەبی شیعەی ئێرانی» بین ولە لایەکی دیکەوە زۆربوونی هەنگاوە تێرۆریستییەکان لەبەرامبەرشوناسی ئێرانی و ئیسلامی بین و گۆڕانکارییەکانی شوناسی ئەم بوارە لەگەڵ ئێنتمای توندوتیژزۆرتر بەردەوام دەبێت، بۆیە ڕێگەگرتن لە گۆڕینی شوناسی خەڵکی عەرەبی پارێزگا لە شیعەوە بۆوەهابیەت بە سوودوەرگرتن لە هەموو توانایە ئابووری، کۆمەڵایەتی و سیاسی وڵات زەروریە و دەبێت بە گرتنەبەری ڕێوشوێنی دروست وبەدوورلە باسکردنی زانیارییەکان و شیکاریی ناڕاستەقینە لە پەیوەندی بەردەوام لەگەڵ بەدەنەی کۆمەڵایەتی خەڵك ڕێگە لە دروستبوونی مەترسی لەسەرئاسایشی نەتەوەیی و یەکبوونی ئێرانییەکان بگرین.

گرنگی پێنەدان وکەمتەرخەمی لە ئاست پرسە جۆراوجۆرەکان و یەکتردا پۆشینی شوناسی ئێتنیکی و ئایینزایی خەڵکی عەرەبی خوزستان و تێنەگەیشتن لە هەستیاری کولتوری وکۆمەڵایەتی ئەوان کاریگەری تێکدەرانەی لەسەرئاسایشی نەتەوەیی بەجێ هێشتووە و دەبێتە هۆی لاوازبوونی هاوبەندی نەتەوەیی.

میتۆدی لێکۆڵینەوەکە

ئەم لێکۆڵینەوە لە سەربنەمای ستراتیژی توێژینەوەی دانانی تیۆری لەسەربنەمای زانیاریی، سەرقاڵی کۆکردنەوە وشیکاری زانیارییەکان دەبێت. دانانی تیۆری لەسەربنەمای زانیاریی جۆرێك میتۆدی لێکۆڵینەوەی چۆنایەتییە، کە بە دووی دروستکردنی تیۆرییەك، مۆدێل و سەرباشقەیەکە کە توانایی ئەوە بە توێژەر دەدات لەبارەی دیاردەی شاراوەی نێو زانیارییە جۆراوجۆرەکان تیۆری دابنێت (فرتوك زادە و دیگران، ١٣٨٨: ٧٧) و ئامانجی ئەوتۆخکردنەوەی ئاراستەی ئێستقرایی لە ڕێگای کۆکردنەوەی زانیارییەکانە، نەك لە ڕێگای تاوتوێ کردنی ئەدەبیاتی لێکۆڵینەوە و تاقیکردنەوەی تیۆری، بۆیە شوێنکەوتووی تێڕامان و دیسان بیرکردنەوەی تیۆریك بووە ولەسەربنەمای پێوەرەکانی هەڵسەنگاندنی خۆی دەبێت بگاتە ئاستی توانایی دادوەری کردن (دانایی فرد، ١٣٨٦: ٦٧). کە قۆناغەکانی جێبەجێ کردنی ئەویش بەمشێوەی خوارەوەیە:

١. کۆکردنەوەی زانیارییەکان

پرۆسەی کۆکردنەوەی زانیارییەکان، بەوەسفکردنی بارودۆخی دروستبوو لەبارەی کەڵەکەبوونی بیندراوە تێڕامان لەسەرکراوەکانەوە دەست پێدەکات و دەبێت لە ناساندنی شوێن، بارودۆخ، مرۆڤ وکردار و پەرچەکردارەکانیان بە شێوەی لانی زۆری بە دوو مەرج جێبەجێ بکرێت: یەکەم ئەوەی کە بەدوورلە چوارچێوە، بەدواداچوون بۆ جۆرێکی تایبەت لە سەرباشقە بکرێت و دووەم ئەوەیە کە لەبارەی ئەوانەوەش دادوەرییەکی تایبەت ئەنجام نەدرێت. وێناکراوە ئەنجام دراوەکان وەك بەستێنی سەرەتایی زانیارییەکان دەبێت

بە ژمارەیەکی زۆرلە بیندراوەکان، چاوپێکەوتنەکان، بەڵگەنامە، فیلمەکان، وێنەکان، یادداشتەکان وتێڕامانی لێکۆڵەروگفتوگۆکانی پەیوەندیدار دەوڵەمەند بکرێت (کرسول، ٤٠٢:٢٠٠٥) کە بە پرسیارگەلێکی سادە وەکو چ، چلۆن، چەندە، جیادەکرێنەوە و دوایی بەراود دەکرێن و ڕووداوی هاوشێوەی یەکترگرووپەبەندی و ناوی هاوشێوەیان بۆ دادەنرێت (دانایی فرد و همکاران، ١٣٨٣، ٤٧). بۆ ئەوەی لێکۆڵەر بێتوانێت بە یارمەتی تیۆری دیزاین کراوی خۆی گریمانەیەك دارێژێت، کە لێکۆڵینەوەکانی دواتر تاقی بکەنەوە (کرسول ٤٠٥:٢٠٠٥). کرسول وەك پێوەرێکی تا ڕادەیەك گشتی نزیکەی ٢٠-٣٠ چاوپێکەوتنی بەمەبەستی تێرکردنی بابەتەکان ووردەکاری تیۆری بەستێنی بە پێویست دەزانێت (محەمەد پور، ١٣٩٠: ١١٥).

٢. دانانی ژمارە بۆزانیارییەکان لە سێ قۆناغ (کراوە، مێحوەری و هەڵبژاردەی)

مانابەخشین بە زانیارییەکان یەکەمین هەنگاولە شیکارییە. لە شیکاریی زانیارییەکان کەڵك لە سێ جۆر دانانی ژمارە بە شێوەی کراوە، مێحوەری و هەڵبژاردەیی وەردەگیریت. لە دانانی ژمارە بە شێوەی کراوە، دوای هەرچاوپێکەوتنێك و نووسینی دەقی چاوپێکەوتن، دەبێت دوو یان سێ جار بخوێندرێتەوە و بۆ دڵنیا بوون لە مەحەك دانی هەموو زانیارییەکان بە کەڵك وەرگرتن لە شێوازیی لانی زۆری دەقەکانی هەرچاوپێکەوتنێك خەت بە خەت تاوتوێ کراوە، بە هەریەك لە ڕووداوەکان، ئایدیا و هزرەکان، بارودۆخەکان، ناوێك کە نیشانەی ئەودیاردە وجێگرەوەیەك بۆ ئەو بێت بەو بدرێت و بە تێکەڵکردنی ژمارە هاوشێوەکان ژمارەیان کەم بکرێتەوە (لی ٢٠٠١:١٢٧). دەبێت ژمارەکە پێشاندەری ناوەڕۆك بێت، بە شێوەیەك کە بکرێت بە بینینی ئەم ناوە تا ڕادەیەکی زۆرلە مانای ڕستەکان تێبگەین (میلز، ٢٠٠٢: ٥١). لە قۆناغی دواتر بە گرووپبەندی و تێکەڵکردنی چەمکەکان کە هاومانییەکیان پێکەوە هەیە، ژمارەیەك بابەتی مێحوەری هەڵدەنجرێت و لە دانانی ژمارەی هەڵبژاردە بابەتگەلێك دەست نیشان کراوە، ژێرکۆمەڵەی ژمارەیەکی سنووردارلە بابەتەی سەرەکی دەبن (کوربین و همکاران، ٢٠٠٨: ٦٢).

٣. نووسینی یادداشتە شیکارییەکان وڕاڤەی زانیارییەکان

بەپێچەوانەی مێتۆدە چەندایەتییەکان، شیکاریی هاوکات لەگەڵ قۆناغی کۆکردنەوەی زانیاریی و پێکەوە ئەنجام دەدرێت (غفوریان ١٣٨١: ٣١٩) و هەتا کاتێك درێژە پەیدا دەکات، کە لێکۆڵەر دڵنیا بێت بەردەوامی کۆکردنەوەی سوودێکی بۆ بەرفراوانکردنی زانیارییەکانی نابێت، بۆیە بەناچاری کۆکردنەوەی زانیاری هەتا گەیشتن بە خاڵی سەرڕێژبوون درێژە پێدەدات. ڕووبەڕووبونەوە لەگەڵ زانیارییە دووبارە بووەکان یەکێك لە نیشانەکانی گەیشتن بە خاڵی سەرڕێژبوونە (گلاسرو همکاران، ١٩٦٧: ٦١). لێکۆڵەر دەتوانێت لە ڕێگای بەڵگاندنی بەراوردکاری و ئێستقرایی، نموونە وەرگرتن و شوبهاندن، بینینەوەی نیشانە، دەست نیشان کردنی جیاوازیی، بەراوردکردن و... هەڵسەنگاندن و شیکاری بۆ زانیارییە کۆکراوەکانی بکات و بە زەینی وردبینی خۆی بگاتە ئەنجام (حافظ نیا، ١٣٨٨: ٥٤).

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە
hewalname.com/ku

٤. داڕشتنی تیۆری

قۆناغی کۆتایی لە شیکاریی زانیارییەکان، نووسین و دارشتنی کۆتایی تیۆریی دەستەبەر بووە. لەم قۆناغەدا وێنەی لێکۆڵینەوە ڕوونتر بووە و دوایین ئەرکی توێژەر ئەوەیە، ئەو شتەی لەم وێنەدا دەبینێت، بۆ بەرپێژی ڕاڤە بکات. ڕەنگە لێکۆڵەر چەندین جاروێنەی دەستەبەربوو دیسان بخوێنێتەوە و بینووسێتەوە بۆ ئەوەی بتوانێت فیکری خۆی بە شێوەیەکی ورد شیکاری و باس بکات (کوربین و همکاران، ٢٠٠٨: ١٤٨).

تیۆری زانیاری بنیات پێشاندەری ئەوەیە، کە هەر تیۆری وتێزێك کە لە سەربنەمای ئەم شێوازە دابرژرێت لە سەربەستێنێکی دیکۆمێنتاری لە زانیارییە ڕاستەقینەکان بنیات نراوە و بۆناسینی بابەتی خوێندنەوەکە یان بابەتگەلێك بەکاردێت کە پێشتر لەبارەی ئەوانەوە توێژینەوەی گشتگیر و گەورە نەکراوە و زانیاری ئارایی لەو بوارەوە سنووردارە (دانایی فرد و همکاران، ١٣٨٦: ٧٣) و لەودا لێکۆڵەر بابەتی سەرەکی لە سەنتەری پرۆسەیەك دادەنێت، کە لە حاڵی تاوتوێ کردنی ئەو دایە و بابەتەکانی دیکە بەتایبەت بارودۆخی هۆکاری، ستراتیژی، بارودۆخی بەستێنی، بارودۆخی دەستێوەردر و دەرکەوتەکانی بەو دەبەستێتەوە. لەم سەرباشقەدا شەش بابەت لە زانیارییەکان هەیە:

ناوکی سەرەکی (هۆکاری مێحوەری): ڕووداوێکی سەرەکییە کە چەمکەکانی دیکە لە دەوری ئەو ڕێکخراون و زەنجیرەیەك کردار بۆ کۆنترۆڵ یان بەڕێوەبردنی ئەو هەیە و پەیوەندی بە ئەوەوە هەیە (کوربین و همکاران، ٢٠٠٨: ٦٨).

بارودۆخی بەستێنی: کۆمەڵێك ڕووداوە کە بارودۆخەکان، پرسەکان و کاروباری پەیوەندیدار بە دیاردەیەك دەئافرێنن و تا ڕادەیەکی دیاریکراو، چۆنیەتی و بۆچیەتی وەڵامی کەسەکان و گرووپەکان لە ئاست ئەو بارودۆخە شی دەکەنەوە (کوربین و همکاران، ٢٠٠٨: ٧١).

بارودۆخی هۆکاری: بریتییە لە بارودۆخێك کە هۆکاری سەرەکی دروستکەری دیاردەیەکە کە خوێندنەوەی بۆ دەکرێت (کوربین و همکاران، ٢٠٠٨: ٦٨).

ستراتیژی: دەربڕی ئەو گرووپە لە کارلیك و کردارانەیە، کە بکەرەکان لەبەرامبەر ئەو بارودۆخە (دیاردەی سەنتەری) لە خۆیان پێشانیان داوە (کوربین و همکاران، ٢٠٠٨: ٧٠).

دەرئەنجام: بەرهەمی دەستەبەربوو لە بەکارهێنانی ستراتیژییەکان بووە و دەربڕی ئەنجامی ئەم کارلێکانە و لە ژێر کاریگەریی بارودۆخی پەیوەندیدار بە ئەوانە و لە ڕاستیدا، ئەنجامەکانی دیاردەی ئاماژەپێدراو پێشان دەدەن (کوربین و همکاران، ٢٠٠٨: ٧٤).

بارودۆخی دەستێوەردەر: بارودۆخی بەستێنێکی گشتییە کە کاریگەری لەسەر ستراتیژییەکان دادەنێت. بەم بۆنەوە داوا دەکرێت توێژەر ئەوەندەی دەلوێت ئایدیا و فیکری خۆی بە لاوە بنێت (کرسول، ٢٠٠٥: ٩٢).

میتۆدناسی لێك تێگەیشتنی ڤێبەر

ڕێبازی لێك تێگەیشتن لەبەرامبەر ڕێبازگەلێك وەکو پوزتیڤیزمی سەرهەڵدا، کە باوەڕی بە هاوشێوەبوونی ڕواڵەتی لەنێوان زانستە سروشتییەکان و زانستە مرۆییەکان و نەبوونی جیاوازی مێتۆدی لێکۆڵینەوە لەوان دایە. شوێنکەوتووانی باوەڕیان بە تێگەیشتنی مانای زەینی کرداری کۆمەڵایەتی وتێڕامان لە گەوهەری ئەوکاروبارانە هەیە و ڕیشەی لە هزرەکانی ڤێلهێلم دیلتای وهانریس ڕێکرێت دایە. ماکس ڤێبەرکە لە برەوپێدەرانی ئەم ڕێبازەیە لەژێرکاریگەری ئەم دوو کەسەدا بووە. لەڕاستیدا تێگەیشتن بریتییە لە تێگەیشتن لە مانای کردارێك یان پەیوەندییەکی کۆمەڵایەتی و یان شێوازێك کە بەو ئالۆزییە دەروونییەی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان، لێ تێ بگەن (شرفی ١٣٩٠: ٨٣). لە ڕوانگەی ڤێبەرەوە، تێگەیشتن بریتییە لەمە کە «دەبێت خۆت لە شوێنی بکەریان بکەرانی لە مێژوو یان کۆمەڵگا دابنێیت ولەم ڕێگایەوە، کرداری مێژوویی یان کۆمەڵایەتی لە ناخەوە هەست پێ بکەی» (هیوز ١٣٩٧: ٢٧٦). ڤێبەرلەوباوەڕەدا بوو، کە بەپێچەوانەی زانستە سروشتییەکان کە لەودا شتێکی سروشتی لە پرۆسەیەکی زانیاری زانستی دروست دەگرێت، لە شێوازی تێگەیشتن «شت دێتە ئاسۆی بینینی ئێمەوە» (کاپلستۆن، ١٩٧٨: ١٤٥) و کردار وەك بەشێك لە بارودۆخێکی شیاوی تێگەیشتن دێتە ئەژمار. شرۆڤە پێویستی بە تێگەیشتنی پێکهاتەیی مانایی هەیە، کە لە چوارچێوەی ئەودا کردار ڕوودەدات. لەسەرئەم بنەمایە، مانای زەینی کە لە پێکهاتەی مانایی پەیوەندیداربەودا هەیە وەك مانای ئامانجی کرداردەناسرێت (ڤێبەر١٣٦٨: ٤٥).

فروند لەوباوەڕە دایە کاتێك ڤێبەرکۆمەڵناسی لێك تێگەیشتنی بەکاردەهێنا، بە هیچ شێوەیەك مەبەستی ئەوە نەبوو کە بۆتێگەیشتن، لە ئاست شرۆڤە، بەهای زۆرترلەبەرچاوبگیریت، بەڵکوو دەیەوێت ناتەواوبوونی ئەو، کە هەندێ کات بە ئەنقەستە، پێشان بدات وبەرتەسك بوونی هەندێ لە ڕوانگەکان ئاشکرا بکات (فروند، ١٣٦٨:٢١٤). بە کورتی، دەتوانین ڕوانگەی ڤێبەربەمشێوە باس بکەین: هزر وپاڵنەرەکان ویست وکرداری لێدەکەوێتەوە وکردارەکان هۆکاری دروستکردنی بەرهەمی زەینی وبابەتی، تاکەکەسی و کۆمەڵ وەك پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و کولتورین، بەڵام لە پراکتیکدا پێکهاتە وبارودۆخی کاریگەرهۆکاری ژمارەیی یان هۆکاری موعەدەدن، واتە هەمان هۆکاری ئاسانکاری خوڵقێن کە ڤێبەرجەختی لەسەردەکاتەوە (صدیق اورعی و همکاران، ١٣٩٢: ١١٣). ڕەوتی کاربەم شێوەیە کە توێژە هەوڵ دەدات خۆی لەگەڵ بکەروپاڵنەرەکانی ئەوبە یەکێك بکات وڕەوتی ڕەفتارەکە لە دیدی بکەرەوە ببینێت نەك لە دیدی خۆیەوە (ارون، ١٣٧٧: ٥٧٠).

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

چوارچێوەی چەمکی

پارێزگای هەستیار و ستراتیژی خوزستان بە دانیشتوانی ٤٧١٠٥٠٦ کەس وەك پێنجەمین پارێزگاری چڕی لە بواری دانیشتوانی وڵاتەوە دێتە ئەژمار (سرشماری عمومی نفوس و مسکن، ١٣٩٦:٣٤). خەڵکی عەرەبی خوزستان پەیڕەوی ئایینی ئیسلام و شیعەی دوانزە ئیمامین (سیادت، ٢٦٢:١٣٧٤). ئایینزای شیعە هەمیشە هۆکاری بنەمایی هاوبەندی و پێکەوەبوونی ئەوان لەگەڵ ئێران بە درێژایی چەندین سەدە بووە و کاریگەریی بەها و دابونەریتی ئایینزایی لەسەرژیانیان دەبینرێت و ڕێورەسمی ئیسلامی وەکو تازیەباربوونی مانگەکانی موحەرەم و سەفەرپێگەیەکی تایبەتی لەلایان هەیە (اکوانی، ١١٠:١٣٨٧). بەمشێوە ئایین و ئایینزا کارکردی کۆمەڵایەتی جیاوازوەکو بە کۆمەڵایەتی کردنی ئەندامانی کۆمەڵگا، کەمکردنەوەی کێشمەکێش، پتەوکردنی بەها هاوبەشەکان، یەکپارچە کردنی کۆمەڵگا و پاراستنی ئارامی کۆمەڵایەتی، ڕێکخستنی سەرچاوەکان و بەهێزکردنی چاودێری کۆمەڵایەتییان لە ئەستۆ بووە (اشرفی، ١٣٧٧:٩). لە بنەمادا ئایینزا سەرچاوەی مەعریفی، ئایدیۆلۆژیك، کۆمەڵناسانە و مەعنەوی بۆ شوناس دەئافرێنێت (فورو، ٨٤:٢٠٠٤). شوناسی ئایینزایی شوناسێکی جەمعییە کە بریتییە لە ئەندامیەتی لە گرووپە ئایینزاکان، پەسەندکردنی سیستەمی بیروباوەڕی ئەو، جەخت کردنەوە لەسەرگرنگی بەها ئایینزاکان، دەروەست بوون لە ئاست گرووپە ئایینزاکان و کردارەکانی پەیوەندیدار بەو ئایینزایەیە (سئول، ١١٩:٢٠١٠).

ئەزموونی سەدەی بیست پێشانی دەدات، کە شوناسە وردەکان و بەتایبەت شوناسی ئێتنیکی ناسڕێتەوە و دوو سەرچاوەی بەهێزی بابەتی کۆمەڵایەتی و بابەتی ئێتنیکی هەمیشە سەرچاوەی زۆربەی کاروباری ژیانی مرۆڤەکان دێنە ئەژمار (برتون، ٢٥:١٣٨٠).

لە پێناسەکردنی شوناسی ئێتنێکیدا هاوڕاییەك نییە و هەر زانا و بیرمەندێك بە بەرجەستەکردنی یەکێك لە تایبەتمەندییەکانی شوناس، پێناسەی کردووە. گوڵ محەمەدی لەوباوەڕە دایە ئەوەی لە تاوتوێ کردنی ئەم جیاوازیانە دەستەبەردەبێت، ئەمەیە کە پرسی مێحوەرلەم پێناسانە پارامەتروتوخمی شوناسی ئێتنیکین، بۆیە شوناسی ئێتنیکی لەسەربەستێنی نیشانە کولتورییەکان وەکو زمان، ئایینزا، دابونەریت و پێشینەی مێژوویی پێناسە دەکرێت، کە بەوتاکەکان پەیوەندی لەگەڵ هەموو یان ژمارەیەك لە لایەنەکانی شوناسی گرووپێك دەگرن. هەڵبەتە خودی ئەم پارامەتروتوخمانەش یەکسان نەبووە و لە شوناس پێدان بە ئێتنیکەکان ڕۆڵێکی جیاوازیان هەیە (گل محمدی، ١٥٩:١٣٨١).

گرنگترین پێویستی شوناس لە پرۆسەی بەرهەمهێنانی مانا، جۆرێك مێژوو (ڕاستەقینە یان ئەفسانەیی) یە، کە زیاتر لە هەمووی یادگەی جەمعی ئەندامانی ئەو ئێتنیکەی بیچم داوە و بابەتێکی سنووردار بە ڕابردوو نییە، بەڵکوو دەربڕی بەشێك لە ئەزموونەکانی سەردەمی ژیانی کۆمەڵایەتی گرووپێك بووە، کە هەتا ئەمرۆ بەردەوام بووە و لە توخمە سەرەکییەکانی مێژووی هاوچەرخە. بەواتایەکی دیکە، یادگەی جەمعی

و وشیاری مێژوویی ئیتنیکێك و سیستەمێکی شوناسی دەربڕی هەمدیس نوێنی هێمایی بەسەرهاتی دوێنی و ئەمڕۆ و ڕەنگە چارەنووسی داهاتووی ئەو ئێتنیکەیە (گودرزی، ١٣٨٥: ٣٢). شوناسی ئێتنیکی، نەریتی کولتوری هاوبەش و هەستی شوناسێکە، کە ئێتنیك وەك گرووپێکی لاوەکی لە کۆمەڵگایەکی گەورەتر دەست نیشان دەکات و ئەندامانی هەر گرووپێکی ئێتنیکی لە بواری تایبەتمەندییە کولتورییەکان لە ئەندامانی دیکەی کۆمەڵگا خۆیان بە جیاواز دەزانن (داوری، ١٣٧٦: ٤٤).

لە تاوتوێ کردنی پرۆسەی گۆڕینی ئایینزای شیعەکانی عەرەبی خوزستان بۆ وەهابیەت پرۆسەیەکی چوار قۆناغی لەلایەن لێکۆڵەرەوە دەست نیشان کراوە کە لەودا تاکەکان سەرەتا تووشی دوودڵی لە بیروباوەڕی شیعە دەبن، لە قۆناغی دووەم بە لادانی شیعەگەری، وەك ئایینزای سەرتر، ئێنتما بۆ وەهابیەت پەیدا دەکەن و لە قۆناغی سێیەم، وەك وەهابی تەکفیری سەرقاڵی تەبلیغ دەبن و لە دوایین قۆناغدا بە باوەڕهێنان بە ئاراستەی سەلەفی جیهادی و پەنا بردنە بەرخەباتی چەکداری و کرداری تیرۆریستی، بە دووی جیاکردنەوەی خوزستان و بە ناوی سەربەخۆیی الاحوازدەبن و لە ڕێگەی ئەویترسازی شوناسی ئێتنیکی و ئایینزایی خۆیان وەك « وەهابی الاحوازی» لەبەرامبەر عەرەبی « شیعەی ئێرانی» دەست لە شیعەگەری هەڵدەگرن و لەبەرامبەرشوناسی ئێرانی ئیسلامی خۆیان نۆژەن و دەناسنەوە. لەم پرۆسەدا سنوورو کاتێکی دیاریکراو بۆ هەرقۆناغێك لە پرۆسەی گۆڕینی ئایینزا بوونی نییە و بەم بۆنەوە خێرایی بڵاوبوونەوەی وەهابیەت و سەیال بوونی بابەت و پەیوەندی ئەولەگەڵ ئێنیکگەرایی جودایخوازانە لە نێو هەندێ کەسی عەرەبی خوزستان شرۆڤەی بارودۆخی ئەم کەسانە لەگەڵ سەرباشقە باوەکان لە تەکفیری بوونی سونییەکانی دانیشووی ناوچەکە، بەتەواوی جیاوازبووە ووەك ئێزدواجیەتی «وەهابی. شیعە» (کەسێکی وەهابی کە پێشترشیعە بووە) نەك « سونی. شیعە» (کەسێکی سونی کە پێشترشیعە بووە) خراوەتە بەرباس و لە ئاستی خۆیدا دەگمەن بووە، کە دەربڕی شوناسێکی جیاوازلەژێرناویی «شوناسی فرەتوێژاڵی خۆدەرخەر»ە، واتە کەسێکی ئێتنیکگەرا کە بە وەهابی بووە و بە گۆڕینی ئایینزای خۆی لە چەند قوناغدا، توێژاڵە جیاوازەکانی شوناس بۆ خۆی پەیدا دەکات.

بیندراوە وێنایەکان

بە شێوەی گشتی ئاماری ورد و دیکۆمێنتاری لە ژمارە و ڕێژەی سەدی دانیشتوانی عەرەبی ئێران وژمارەی ئێنتما پەیداکردوو بۆوەهابیەت بوونی نییە. بەمەیشەوە لەم توێژینەوەدا ژمارەی ٣٤ کەس لەوکەسانەی ئایینزای خۆیان گۆڕیوە لە ماوەی دوو ساڵی ١٣٩٩ و ١٤٠٠ لە سەد و دە کۆبوونەوەی سێ کاتژمێری باس و گفتوگۆ و چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کراوە. کەسانی هەڵبژێردراو لە هەندێ ناوچەی پەراوێزنشین لە ناوەندی پارێزگا و شارەکانی زۆرتر عەرەب نشین بە تایبەت باوی، کوت عەبدوڵلا، حەمیدیە، شادگان، ماهشار، خورەمشار، شادگان و سوسەنگرد بوون. لەمبارەیەوە لەگەڵ شەش کەس لە کەسانی شارەزای ناوچەکەن بە شێوەی تایبەت چاوپێکەوتن کراوە. بیندراوەکانی خوارەوە لە شیکاری بەمشێوەیە دەستەبەربووە:

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

.ڕێژەی ئێنتما بۆوەهابیەت لە نێوان گەنجانی ژێر ٣٠ ساڵ لە سەدا ٥٢، لە نێوان تەمەنی ٢٠ هەتا ٣٠ ساڵ نزیکەی لە سەدا ٤٠ ولە نێوان کەسانی سەرەوەی ٤٠ ساڵ لە سەدا ٨ بووە.

.ئاستی خوێندەواری لە سەدا ٥٠ی ئەوان لە خوارەوەی دواناوەندی بووە ولە سەدا ٣٨یش بڕوانامەی دواناوەندییان هەبووە. کەمترلە سەدا ١٠ ئەوان خاوەنی بڕوانامەی بکالۆریۆس بوون وتەنها لە سەدا ١یان بڕوانامەی ماستەریان هەبووە.

لەم نێوەندەدا لە سەدا ٥٣یان بێکار، لە سەدا ٢٦ کرێکار، لە سەدا ١٥ چەرچی ولە سەدا ٦ فەرمانبەربوون.

بیندراوەکانی لێکۆڵینەوە

١ .پرۆسەی گۆڕینی ئایینزا لە شیعەوە بۆوەهابیەت لە ناوچەکانی شەڕو عەرەب نشینی خوزستان

پێش لە دەست پێکردنی شەڕ، گوندەکانی ناوچەی عەرەب نشینی خوزستان، بەتایبەت گوندەکانی دەوروبەری سنوور، تا ڕادەیەك سیستەمی خۆبژێوی و پشت بەستوو بە ئابووری بژێوییان هەبووە. دانیشتوانی گوندەکانی دەوروبەری سنوورلە هور (تالاب) وەك سەرچاوەی گەورەی ئابووری کەڵکیان لێ وەردەگرت و گوندنیشگەلێك کە مەودایان لە سنوور هەبوو زۆربەی کات سەرقاڵی کێڵانی جۆو گەنم و باخەوانی و ئاژەڵداری بوون. بە دەست پێکردنی شەڕ، گوندەکانی نزیك سنوورو ناوچەکانی دەوروبەری، هەموویان بوونە ناوچەی شەڕو بەناچاری گوندنشینەکان ئەوناوچانەیان بەجێهێشت وبەسەرگوند و شار وپارێزگاکانی دیکەدا بڵاوەیان کرد، کە زۆربەی ئەم گوندنشیانە دوای ساڵەکانی یەکەم شەڕلە گوندەکانی دەوروبەر و هەروەها دەوروبەری شاری ئەهواز نیشتەجێ بوون، بۆیە بە کۆچکردنی گوندنشینەکان و بەجێهێشتنی زێدی خۆیان، سیستەمی خۆبژێوی ئابووری و بژێوی ئەوان لەبەریەك هەڵوەشایەوە و بە جێگیربوون لە پەراوێزی شارەکان، زیانێکی زۆریان بە ناوچە ئاماژەپێدراوەکان گەیاند. نەبوونی ئامادەیی بۆ قەبوڵ کردنی ڕۆڵەکانی ژینگەی نوێ بووە هۆی ئەوەی هەندێ لەوان پەنا بەرنە بەرپیشەی ڕەش وتەنانەت نایاسایی وژمارەیەکی دیکەش گرفتاری جۆرێك پەریشانی و نایەکبوونی کۆمەڵایەتی بن، بە شێوەیەك کە هاوکات لەگەڵ پاراستنی هەندێ تایبەتمەندی کولتوری خۆیان، ناچاربە پەسەندکردنی بەها ونەریتەکانی ژینگەی نوێ بوون ولە ئەنجامدا بە ئەزموونی جۆرێك لە دیسان بە کولتوری بوون، بەشێك لە شوناسی کولتوری خۆیان لە دەست دا. لە شوناسی کۆمەڵایەتی نوێدا کولتوری ئێزدواجی بە نۆرمگەلێکی جیاوازو هەندێ کات دژیەك و ناکۆك سەریهەڵدابوو. بۆیە شوناسی ئەم کەسانە لە بارودۆخی ژینگەی نوێ گرفتاری گۆڕانکاری زۆری کولتوری و کۆمەڵایەتی بوو.

سەپاندنی شەڕی هەشت ساڵەی حکومەتی بەعسی عێراق و شکستی ئەو لە جیاکردنەوەی خوزستان، جیا لە زیانی مادی و کاوڵکردنی ناوچە باسکراوەکان، گۆڕانکاری گەورەی لە بوارە جیاوازەکانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری و کولتوری لەم ناوچانەدا دروست کرد. بارودۆخی دوای

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

شەڕلە خوزستان بەتایبەت « هەڵاوسانی زۆر» ،» ئابووری و نەبوونی چالاکییەکانی بەرهەمهێنان»، «لێپرسراویەتی لە ڕادەبەدەری حکومەت»، « جێگۆڕکێی دانیشتوان لە گوندەوە بۆ شار» ، « گەشەکردنی قەراخ شارنشینی»، « زۆربوونی دەڵاڵی و چالاکییە نابەرهەمهێنەرەکان» و « نەبوونی دەرفەتی کاریی لە ڕادەبەدەر» بووە هۆی ڕوودانی دژەنۆرمە کۆمەڵایەتییەکان و دروستکردنی بەستێکی چالاکی گرووپەکان و گرووپی قاچاخی مادە هۆشبەرو دزی و شەڕانگێزی و لات و خوێڕیە شارییەکان و دەستەگەلێکی تاوانکاری لە ناوچەکانی شەڕکە بە کۆتایی شەڕو گەڕانەوەی خەڵك بۆ ماڵ و حاڵی خۆیان، کێشە و نائارامییەکانی سەردەمی ئاوەدانی دوو بەرامبەرگوشاری لەسەرشانی خەڵکی عەرەبی پارێزگا دروست کرد و بە گۆڕینی ئایدیۆلۆژیا خەباتی هەندێ بژاردەی ئێتنیکەرای عەرەبی خوزستان بە پشتیوانی وڵاتانی سەلەفی بە ڕابەری عەرەبستانی سعودی (کە هەتا پێش ئەمە سەرقاڵی پشتیوانی لە عەرەبە ئێتنیکگەرا شیعەکان نەبوون) و پەیوەندی ئێنتما ئێتنیکگەرا و جوداییخوازی لەگەڵ وەهابیگەری و سەلەفیەتی تەکفیری بووە هۆی بیچم گرتنی پرۆسەی گۆڕینی ئایینزای کەسانی ئێتنیکگەرا و جوداییخوازی عەرەبی خوزستان لە شیعەوە بۆ وەهابیەت (هاشمی نژاد، ١٣٩١: ٢٢).

لە کۆتاییەکانی ساڵەکانی ٦٠ و سەرەتای ساڵەکانی ٧٠ کەسێك بە ناوی سەید عەبد نزاری یەکەمین گرووپی تەکفیری لە خوزستان و ناوچە گوندنشینەکانی ئەهوازپێك هێنا و لەژێرکاریگەری ئەودا، ناوکی فیکری و کولتوریی جۆراوجۆر لە گوندەکانی ناوچەی عەرەب نشین دروست بوو و ڕەوتێکی نوێ بە ناوی « حرکە السنی» بیچمی گرت (هاشمی نژاد، ١٣٩٣:٢٤). خوێندنەوە لە بوارەکانی جوداییخوازی و سەلەفیگەری پێشانی دا گۆڕینی ئایینزا لە ناوکی سەرەتاییەوە بووە هۆی ئەوەی ژمارەیەکی بەرچاو لە توخمە ئێتنیکگەرا و جوادیخوازی عەرەبی خوزستان، بیروباوەڕی ئایینزای شیعی خۆیان بە لاوە بنێن و بە ئێنتما بۆوەهابیەت، بەبێ ئەوەی کە خۆیان بە وەهابی بناسێنن، کەڵك لە وشەکانی « موسڵمان»، « سونی»، « موەحد» و « ناموقەلد» وەربگرن. بەم واتایە کە ئەوان پێش ئەوەی، نەك موسلمانێکی شیعە بەڵکوو موشرکێک بوون. دوای ئەوە بە دروستکردنی هەندێ گومان لەبارەی ڕێوڕەسمی شیعی، جەختیان لەسەرناکۆکییە ئایینزا و ئێتنیکیەکان و تەرخان کردنی بودجەی زۆرولە هەندێ حاڵەت، دانی پارەی نەخت لە گوندەکان و ناوچەگەلێك کە خەڵکی ئەولە بواری ئابووری، کولتوری و ئایینزاییەوە لە ئاستێکی نزمدان بە شێوەی نهێنی و ئەنجومەنی و گرووپی چالاکی تەبلیغی خۆیان بەرفراوان کردووە (مصاحبە با محرابی، ١٤٠٠).

نیگەرانی لە دوورخستنەوە لەلایەن کۆمەڵگا وە سەپاندنی تێچووی مەعنەوی بە تایبەت بچڕانی پەیوەندی کۆمەڵایەتی ویان ڕووبەڕووبوونەوەی ئەمنی لەگەڵ ئەوانەی ئێنتمایان پەیدا کردووە و خێزانەکانی ئەوان لە نێو نەوەی یەکەمی بە وەهابی بووەکان، بووە هۆی پێشکەش نەکردنی شیکاری ورد لە بارودۆخی ئارایی وەهابیەت و سەلفیەتی تەکفیری لە خوزستاندا و ئاماری ورد وڕەسمی لە ئاستی ئێنتما بۆوەهابیەت

و ژمارەی کەسانێك کە ئایینزای خۆیان گۆڕیوە، بوونی نییە، بەڵام دوای خۆپێشاندان و نائارامییەکانی خاکەلێوەی ١٣٨٤ بە بەهانەی بڵاوکردنەوەی نامەیەك کە درابووە پاڵ ئەبتەحی، سەرۆکی نووسینگەی سەرکۆماری ئەو کات لەبارەی گۆڕینی پێکهاتەی دانیشتوانی ناوچە ئاماژەپێدراوەکان . لە سەروبەندی هەشتامین ساڵیادی دەستگیرکردنی شێخ خەزعەل لەلایەن ڕەزا شاوە، کە ڕەوتی جودابیخوازەوبە ڕاپەڕینی میسان ناو دێنێت . دیاردەی وێناکراو لە کۆمەڵگادا ڕووی خۆی پێشان دەدات و ڕەوتی زۆربوونی ڕووداوە تێرۆریستییەکان و بازادانی تەساعودی بیچم گرتنی ئەم دیاردە لە سەرەتاوە هەتا ئێستا پێشان دەدات، کە کەسانێك کە ئایینزای خۆیان گۆڕیوە لە ژێر کاریگەری پڕوپاگەندەی فیکری وەهابی کاری تیرۆریستی و تێکدەرانەی جۆراوجۆریان لە خوزستان ئەنجام داوە و سیستەمی سیاسی وڵاتیان ڕووبەڕووی دیاردەیەکی یەکتربڕ، فرەلایەن و ئالۆز کردۆتەوە.

دەرکەوتنی بابەتی و ئاشکرای ئەم پرۆسە، دوژمنی پراکتیکی تاك لەگەڵ فیکری ڕابردووی خۆی و باوەڕداران بەوە کە بە باوەڕی خۆی بە بەجێهێشتی بیروباوەڕی کوفر، بووە موەحد و دوایی لەژێر ناوی جنوداللە متعال، شانازی کوشتنی شیعەکان و خەبات لەدژی حکومەتی تاغوت، واتە کۆماری ئیسلامی ئێرانی پەیدا کردووە، واتە ئەوان پێش لەمەش نەك موسلمانی شیعە، بەڵکو موشرکێک بوون. هەتا پێش لە ساڵی ١٣٨٤ لە ژمارەی ئەو شیعانەی ئایینزای خۆیان گۆڕیوە زانیاری بابەتی و ئاشکرا تۆمار نەکراوە، تەبلیغی وەهابیەت ئەوەندە ئاشکرا نەبووە و بابەتی ئێنتما بۆ وەهابیەت لە کۆمەڵگادا ئاشکرا نەبووە و ڕەوتی گۆڕانکاری ئایینزا بە شێوەیەکی تاکەکەسی و لە نێو تو خمە ئێتنیکی و زۆرتر لە گوندەکان و ناوچەکانی هەژار لە بواری ئابووری، کولتوری و ئایینزای لە حاڵی بیچم گرتندا بوو.

" بانگەشەی فەیس تو فەیس» و« پشتیوانی میدیای کەناڵە ئاسمانییەکانی ڕەوتی سەلەفیەتی سەر بە عەرەبستانی سعودی» لەم قۆناغەدا ئێنتما بۆ وەهابیەتی بردۆتە نێو قۆناغێکی نوێیەوە. وەهابییەکان بە دروستکردنی هەندێ گومان لەبارەی ڕێوڕەسمی شیعەگەری سەرقاڵی بانگەشە بۆ هزرەکانی خۆیان دەبن و بە تایبەت جەختی زۆر لە سەر جیاوازیی ئێتنیکی و ئایینزایی دەکەنەوە. بانگخوازانی وەهابی بۆ گەیشتن بە ئامانجەکەیان بودجەی زۆریان خەرج کردووە و لە هەندێ حاڵەت، بە شێوەی نەختی بەسەر خەڵکی خوزستاندا پارەیان دابەش دەکرد، کە ئەم بابەتە بووە هۆی دروستبوونی جیاوازیی ئایینزایی لە نێوان عەرەبە شیعەکانی خوزستان لەگەڵ سیستەمی شیعەی کۆماری ئیسلامی ئێران. کەسانی بەرچاوی ڕەوتی جودابیخوازدوای گۆڕینی ئایینزا چڕبوونەتە سەر بەهێزکردنی وێنەکانی ئەویترسازی شوناس و قوڵ کردنەوەی کەلێن لەگەڵ دەسەڵاتداریەتی لە ڕێگەی پۆمپاژ کردنی هەواڵی نەرێنی لە چوارچێوەی وشە سەرەکییەکانی هەڵاواردنی ڕێکخراو، نەبوونی ئازادی ئایینزایی، بێبەش بوونی بەئەنقسەتی ناوچە عەرەب نشینەکان، سنووردارکردنی عەرەبەکان و بە خەسارداني مافی ئەوان لە ئێراندا.

هۆکارەکان، بەسێتن و پاڵنەرەکانی گۆڕینی ئاییزا لە خوزستان

١. هۆکارەکان

نارەزایەتییە کۆمەڵایەتییە کەڵەکە بووەکان، خواستی سیاسی و کۆمەڵایەتی دەستەبەر نەبوو و جێبەجێ کردنی ناسەرکەوتووانەی پرۆژەی پەرەسەندنی خوزستان و بەکارهێنانی ژمارەیەك بەڕێوەبەری ناسەرکەوتوو لە ناوچە عەرەب نشینەکانی پارێزگا لەلایەك و لەبەر دەست نەبوونی سەرباشقەکانی تەکفیری وەك ئایدیایەك بۆ ئامرازی بەرهەڵستکاری و نارەزایەتی لەدژی کۆماری ئیسلامی و ئێنتمای توخمە جوداییخوازەکان بۆ بینینەوەی سەرباشقەکانی شوناس بەخشی ڕادیکاڵانەی پەسەند کراو لەلایەن وڵاتانی سونی ناوچە بە ڕابەری عەرەبستان سعودیا لەلایەکی دیکەوە، لە هۆکارە سەرەکی و بنچینییەکانی گۆڕینی ئاییزا لە خوزستانە کە بە کورتی بریتین لە:

. بێبەشبوونە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان: بە هۆی بوونی ئەگەری بەراوردکردنی ئاستی سوودوەرگرتنی خەڵکی وڵاتانی ناوچەی کەنداو، بێبەش بوونی ڕێژەیی و هەست کردن بە بێبەشیی ڕۆڵی لە ئێنتما بۆ جوداییخوازی و فیکری ناهاوسازو ناکۆك لەنێو ئێتنیکی عەرەب هەیە (مصاحبە با شفیعی، ١٣٩٩)

.هەست کردن بە هەڵاواردن: لە بەڵگەکانی هەڵاواردنی ئێتنێکێتی، نەبوونی ئەگەری دەستڕاگەیشتن بە بەرپرسیاریەتییە باڵاکانی پارێزگا لەلایەن عەرەبەکانە کە لەوپەڕی شایستە بوون، تەنها بە هۆی ئێتنیکیان و لە سەربنەمای ئاراستە نەنووسراوو دەستکردەکان بۆ هەندێ کەس، ئامادە نەبوون بەرپرسیاریەتی بەوان بدرێت (مصاحبە با مجدمی، ١٤٠٠).

.ڕکابەری ئایدیۆلۆژیا: بە سوودوەرگرتن لە هەندێ پارامەتری شوناسی هاوبەش وەك نزیکایەتی زمانی و هەندێ هاوبەشی کولتوری و دەمارگرژی ئێتنیکی و هەندێ بێبەش بوون و نائارامی کولتوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی و ئابووری ئارایی لە ناوچە عەرەب نشینەکانی وڵات بە تایبەت هەژاری، بێکاری، کاولکارییەکانی دوای شەڕ، بە وەهابی بوون بە دووی گێڕانی ڕۆڵ لە گۆڕانکارییەکانی شوناسی ئێتنیکی و ئاییزایی خەڵکی شیعەی عەرەبی پارێزگا بووە و بە ئامانجی جیاکردنەوەی عەرەبستان و بنیاتنانی وڵاتی عەرەبی الاحواز لەسەر دەستکرد بوونی شونای دژیەك و جیاواز لە گەڵ شوناسی نەتەوەیی ئیسلامی ئێرانی کاردەکەن. لەبەرامبەردا پشتیوانی سیاسی، دارایی و میدیایی سعودییەکان، ڕەوتی جوداییخوازی عەرەبی خوزستانیش پابەندی توندترکردنی شوناسی ئێتینکی و گۆڕینی شوناسی ئاییزای هاووڵاتیان عەرەبی خوزستان بووە و بە جێبەجێکردنی هەنگاوی تێرۆریستی وەك هێرشکردنە سەرڕێوڕەسمی ڕێژەی ٣١ شەهریوەری ١٣٩٧ لە ئەهوازبە دووی دەستەبەرکردنی ئەو ئامانجانەوەن، کە مەبەستیانە.

.بوونی ئێنتمای ئێتنیکی

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

٢. بەستێنەكان

جیا لە هۆكارە باسكراوەكان، ژینگەی نالەباری خێزان، كەوتنە ژێر كاریگەری هاوڕێیانێك كە ئێنتمایان بۆ پرسە ئێتنیكییەكان پەیدا كردووە، كەوتنە ژێر كاریگەری كەناڵە ئاسمانییەكان و گرووپەكانی چالاك لە فەزای مەجازی، هەستی دوورخستنەوە و پەسەند نەكردن وكەڵك وەرگرتنی ئامرازی لە ئێتنكێتی عەرەب و پەراوێزنشینی لە بەستێنەكانی هۆكارسازی دزەكردن، گەشەكردن و بەرفراوانبوونی وەهابیەت لە ناوچە ئاماژەپێدراوەكان بووە (مصاحبە با شفیعی، ١٣٩٩).

٣. پاڵنەرەكان (بارودۆخی دەستێوەردەر)

دەستڕاگەیشتنی ئاسان بە چەك (مصاحبە با محرابی، ١٤٠٠)، بە ئاسانی پەرپنەوەی نایاسایی لە سنوور(مصاحبە با حزباوی، ١٤٠٠)، بۆشایی یاسایی وڕێنەگرتنی یاساكان بەپێچەوانەی ڕەفتاری توندوتیژی چەندین ساڵی ڕابردوو لەگەڵ توخمە سەرەكییەكان بانگخوازی وەهابیەت، سووكایەتی و ڕق لێبوونەوەی ئێتنیكی، ئێنتما بۆ شێوازە نایاساییەكانی نارەزایەتی، لاوازیی ئاشنابوون و زاڵبوون بەسەر زمانی فارسی، گرنگی پێدانی عەرەبستان لە بواری ئێتنیكێتی عەرەب بە جەخت كردنەوە و كەموكۆڕییە ئارابیەكانەوە (مصاحبە با شفیعی، ١٣٩٩)، پشتیوانی دەرەكی و ئاسانكاری بۆ بارودۆخی پەنابەری و ناكارامەیی و بێتوانایی ژێدەرە كاریگەرییە نەریتییەكان (بەتایبەت پیاوانی ئایینی كە لەبەرامبەرهەجمەی پڕوپاگەندەی وەهابییەكان لەم ناوچانەدا نەگونجاو بووە) وەك پاڵنەرەكانی گۆڕینی ئایینزا لە خوزستان بە دەستێوەردان لەم پرۆسە، جێبەجێكردنی ستراتیژییەكانی ئاسان و خێراتر كردووە.

ستراتیژییەكانی گۆڕینی ئایینزا لە خوزستان

كەسانی وەهابی بە ستراتیژییەكانی خوارەوە بە دووی بەرجەستەكردنەوەی جیاوازییە ئێتنیكییەكان بوون بۆ ئەوەی بەكبوونی كۆمەڵایەتی و شوناسی نەتەوەیی لاواز بكەن.

١. بانگهێشت و تەبلیغ: هەموو ئەو كەسانەی چاوپێكەوتنیان لەگەڵ كراوەو جەختیان لەسەر زەرورەتی بانگهێشت و تەبلیغ و ئەوەی كە « دەبێت هەمووان بۆ ئایینی دروست ڕێنمایی بكەن» كردۆتەوە. فێركردنی شێوازەكانی ڕاكێشان لە نێو خێزان، خێڵ و برادەران بە سوودوەرگرتن لە بارودۆخ و نارەزایەتییە ئارابیە ئابوورییەكان هەتا دروستكردنی گرووپی تایبەتی تەمەنی منداڵ و مێرمنداڵ وكچان، بە دانانی پۆلی فێركردنی لەبەرخوێندنەوە، خوێندن ولەبەركردنی قورئان و عەرەبی پاراو لە حاڵی جێبەجێكردندا بووە و كەسانی بە وەهابی بوو لە بەندیخانەش لە خۆدەگرێت (مصاحبە با باقر، ١٤٠٠). ئەم هەنگاوە بە لە پێشتر بوونی ڕاكێشان لە نێو دەستبژێرە خۆجیی ولۆكاڵییەكان لە دەستووری كاردایە.

٢. نائەمن كردن و دروستكردنی نائارامی، ئاژاوە و دەرگیری چەكداری: وا هەست ئەكرێت بەكارهێنانی هۆكاری توندوتیژی بۆ بزاوتنی هەستی ئێتنیكگەرایانە بە سەرنجدان بە ڕۆحیەتی شەڕانگێزی لە نێو عەشایر

و دانیشتوانی سنووری عەرەبی پارێزگا لە ستراتیژیی کەسانی بەوەهابی بووی پارێزگاکە دایە.

۳. دروستکردنی تۆڕ و بەرفراوانکردنی پەیوەندی تاکەکەسی و گرووپ لەگەڵ ناوەندەکانی وەهابیگەری بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی.

٤. کەڵك وەرگرتن لە هێما و ئامرازە کولتورییەکان: ڕەتکردنەوەی پێویستی بوونی زمانێکی هاوبەش و خواستی خوێندن بە زمانی دایکی لە چالاکییەکانی دیکەی کەسانی بە وەهابی بوو بە کەڵك وەرگرتنی خراپ لە هەستی هاووڵاتیان و گواستنەوەی پڕژوبڵاوی شوناسە و جیا لە بڕەوپێدان بە زمان و ئەدەبی ئێتنیکی زۆرتر لە زمانی شیعر، کە گوتاری باوی چالاکییە ئەدەبییەکانی خەڵکی عەرەبی خوزستانە، بۆ باسکردنی خواستەکانی خۆیان سوودی لێ وەردەگرن (مصاحبه با دبیری، ١٤٠٠). ژمارەیەك لە شاعیرانی ئێتنیکگەرا کە پێشینەی هۆنینەوەی شیعریان بۆ بنەماڵەی ئال سعودیش هەیە، بە ئامادەبوون لە پرسەکان و خوێندنەوەی شیعر بە کەڵک وەرگرتن لە وشەگەلێك وەک « داگیرکەر»، «دوژمن»، « مافی من» و... بە زمانی شیعر هەستی ئێتنیکی بەرپێژەکانی خۆیان دەبزوێنن (مصاحبه با نادر، ١٣٩٩). لەسەرنانی چەفیەی سوور کە هێمای وەهابییەکانی سعودیە لە ناوچەکەیە لەلایەن ئەم کەسانەوە لە ناوچە عەرەب نشینەکانی خوزستان جەختی لەسەردەکرێتەوە. دروستکردنی ئالای ساختەی الاحوازیش وەك هێمایەکی شوناس پێدەرو ناڕەزایەتی هەمیشە جەختی لەسەردەکرێتەوە و بەشێك لە سیاسەتە دژە نەتەوەییەکانی ئەم ڕەوتەیە.

٥. دەستکاری کردنی مێژوو بۆ دروستکردنی شوناس

شوێنکەوتووانی وەهابیەت لە خوزستان لە چوارچێوەی چالاکییە کولتورییەکان بە دووی توخکردنەوەی جیاوازییە ئێتنیکی و زمانییەکان بوون و هەوڵ دەدەن بە ناوی نووسینی مێژوو، ژینگە بۆ چالاکییە دژە نەتەوەییەکان برەخسێنن. ئەم هەوڵانە زۆرتر چڕبووەتەوە سەردەستکاری کردنی شوناسی ئێرانی خوزستان و ئافراندنی شوناسی عەرەبی بۆی، بۆ ئەوەی پێشان بدرێت خوزستان سەرزەمینێکی عەرەبییە. ئەوان شوناسی عەرەبی خۆیان لە چوارچێوەی شوناسی گەورەتر کە بریتییە لە شوناسی عەرەبی وڵاتانی کەنداو پێناسە کردووە و وای پێشان دەدەن کە لەگەڵ شوناسی ئێرانیدا نامۆن و هەر ئەم بابەتە جوداییخوازی و سەربەخۆیی خوازی ئەوانی بە دواوەیە. گۆڤاری الوطن الاحوازیە هاوکات لەگەڵ جەخت کردنەوە لەسەر عەرەبی بوون و سەربەخۆبوونی الاحواز و باسکردنی هەندێ کێشەی کۆمەلایەتی و کەسانێك کە بە ناوگیانی خۆیان بە بۆنەی خەڵکی اهواز لە بەرامبەر دوژمنی ئێرانی فارس بەخت کردووە، هەندی وتاری بڵاوکردۆتەوە (الوطن الاحوازیە، ٢٠١٩: ١٤).

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

دەرئەنجامەکانی ئێنتما بۆوەهابیەت لە خوزستان

بەتێپەڕبوونی کات، بابەتی بەرفراوانبوونی وەهابیەت لە نێو هەندێ لە خەڵکی عەرەبی پارێزگای خوزستان، ڕەهەند و ئەنجامی جۆراوجۆری پەیدا کردووە و شیکاری بابەتەکەی ئالۆزتر کردووە. دەتوانین گرنگترین دەرئەنجامەکانی ئێنتما بۆوەهابیەت لە ناوچە عەرەب نشینەکانی خوزستان بەمشێوەی خوارەوە باس بکەین:

١. توندتربوونی کەلێنی ئێتنیکی

"هەوڵدان بۆ دروستکردنی ترس لەنێو خێزانە عەرەبەکان و ڕێگەگرتن لە چالاکی کچانیان لە بەسیج و حەوزەی علمیە» و «جەخت کردنەوە لەسەرنەبوونی متمانە بە خێزانە بەسیحییەکان، حەوزەیی و هاوڕێ لە سیستەم و دوورکردنەوەی خێزانە عەرەبەکان لە خزمایەتی لەگەڵ ئەوان» دوو ئاراستەی کەسانی بەوەهابی بوو بۆ توندترکردنی کەلێنی ئێتنیکی لە پارێزگای خوزستانە. « لەگەڵ گرووپی کێشانی ئاڵا لەسەردیواری ماڵان و قوتابخانە، نووسینی دروشم، هەڕەشە و هێرشکردنە سەربنکەی بەسیج و کاروانی راهیان نور لە بەرنامەی کاریاندا بووە» (مصاحبه با ناجی، ١٣٩٩).

٢. «ئەویترسازی» شوناسی ئایینزایی

پێکهێنانی کۆبوونەوە و پۆلی فێرکاری لەژێر چەتری فێرکردنی قورئان، ڕاکێشانی خێزانەکانی خۆیان بۆ نێو فیکری تەکفیری، وەبەرهێنان لەسەرگەنجانی عەرەبی خوێندەوار، ئامادەکردن و دابەشکردنی بەرهەمی کولتوری وەهابیەت، نوێژکردن بە جەماعەت، هەیئی، جەژنی قوربان، جەژنی ڕەمەزان و تەراویح بە شێوازی وەهابییەکان، چالاکی تەبلیغی بەرفراوان لە فەزای مەجازی لەدژی ئایینزای شیعە، پەیوەندی گرتن لەگەڵ توخم وزانایانی سونی ڕەسمی وڵات و توخمە وەهابییەکان لە شارە جیاوازەکانی پارێزگا، پەیوەندی گرتن لەگەڵ زانایانی وەهابی سعودیا لە فەزای مەجازی و... بووەتە هۆی ئێنتمای ئەوان بۆوەهابیەت و چالاکییەکانی ئەم ڕەوتە لەگەڵ هیچ یەك لە ئایینزاکانی سونی لە پەیوەندیدا نەبووە و بە وەهابی بووەکان لە خوزستان تا ڕادەیەك هیچ مەعریفەیەکیان لە چوار ئایینزاکە نییە. هەروەها ئەوان بە پێکهێنانی گرووپی چەند کەسی لەگەڵ گرووپەکانی دیکە لە ناوچەکانی دیکە پەیوەندی دەگرن و بەشداری لە پرۆگرامەکانی یەکتردا دەکەن.

٣. زۆربوونی توخمە سەلەفی. جیهادییەکان و بەرفراوانبوونی کرداری تیرۆریستی

زۆربوونی ئێنتمای بەوەهابی بووەکان بۆکۆچ کردن و دەرچوون لە وڵات و بەدەستهێنانی پەنابەری سیاسی لە وڵاتانی عەرەبی بۆبیچم پێدان بە ژیانێکی ئایینی دوای زۆربوونی بوارەکانی دەستڕاگەیشتن، فێرکردن و شارەزاییە تاکەکەسییەکان و کۆمەڵەکانی تەکفیری بۆ خەبات، زۆربوونی ژمارەی توخمە تەکفیرییەکانی ئامادەی جێبەجێ کردنی کرداری تێرۆریستی بە تەقلید لە داعش وەکو هێرشی چەکدارانەی ٣١ی شەهریوەری ٩٧ و شەهید کردنی ٢٦ کەس لە هاووڵاتیانی خوزستانی دەبێتە هۆی زۆربوونی کردارە تیرۆریستییەکان. لە هەنگاوێکی سەلەفی ئاسا لەدژی کافرەکان (خەڵکی شیعەی ئێران) جیهادیان ڕاگەیاند و لە ڕاگەیندراوی

جیهادی خۆیاندا، شیعەکانیان تەکفیرکردووە و داوایان لە سونییەکان کردووە لەدژی ئەوان شەڕبکەن و بەڵێنی شەڕو خوێنڕیشتن فی سبیل اللهیان دا کە ئەم بابەتە دەرئەنجامی قەرەبوونەبووی بە تایبەت زۆربوونی توخمە سەلەفییە. جیهادییەکان و کرداری تیرۆریستی بە دواوە دەبێت.

٤. جیاکردنەوەی خوزستان و سەربەخۆیی بە ناووڵاتی الاحواز

لە شیکاریی سەرباشقەی پرۆسەی ئێنتما بۆ وەهابیەت لە خوزستان بەدەر دەکەوێت کە کەسانی ئێتنیکگەرای ناڕازی لە دۆخی ئارایی لە نێو خەڵکی عەرەبی پارێزگا وەك بەستێنی سەرەتایی بڕەوپێدان بە جوداییخوازی لە دوو بواری خەباتی نەرم و زبربەکارهێنراوە بۆ ئەوەی بە دەستکرد بوونی شوناسی ئێتنیکی و ئایینزایی نویێ لە دواییدا بوار بۆ جیابوونەوە بڕەخسێنن. بە شێوەیەك کە لە بەشی نەرم ژمارەیەکی کەم لە کەسانێك بە بێ گۆڕینی شوناسی ئایینزای خۆیان بە دووی بەدیهێنانی شوناسی ئێتینکی و لە دواییدا جیابوونەوە دان وهەندێ کەسیش بە دەستەبەرکردنی بەستێنی پشتیوانی مادی و مەعنەوی ڕەوتی وەهابییەکان کەوتوونەتە ژێر کاریگەری وتاری جوداییخوازانەوە و بە گۆڕینی شوناسی ئایینزایی خۆیان لە شیعەوە بۆ وەهابیەت لەم بوارەوە هەنگاو دەنن. لە قۆناغی خەباتی چەکدارانەش گۆڕینی ئایینزا بۆ خێراترکردن لە پرۆسەی جیابوونەوەی خوزستان و بە ناوبەدەستهێنانی سەربەخۆیی الاحواز ڕوویداوە و بە باوەڕبە خەباتی چەکداری و هەنگاونانی تێرۆریستی بە شێوازی داعش، دەکەونە دووی ئەو جوداییخوازییە، کە لە هێلکاری خوارەوە وێنا کراوە.

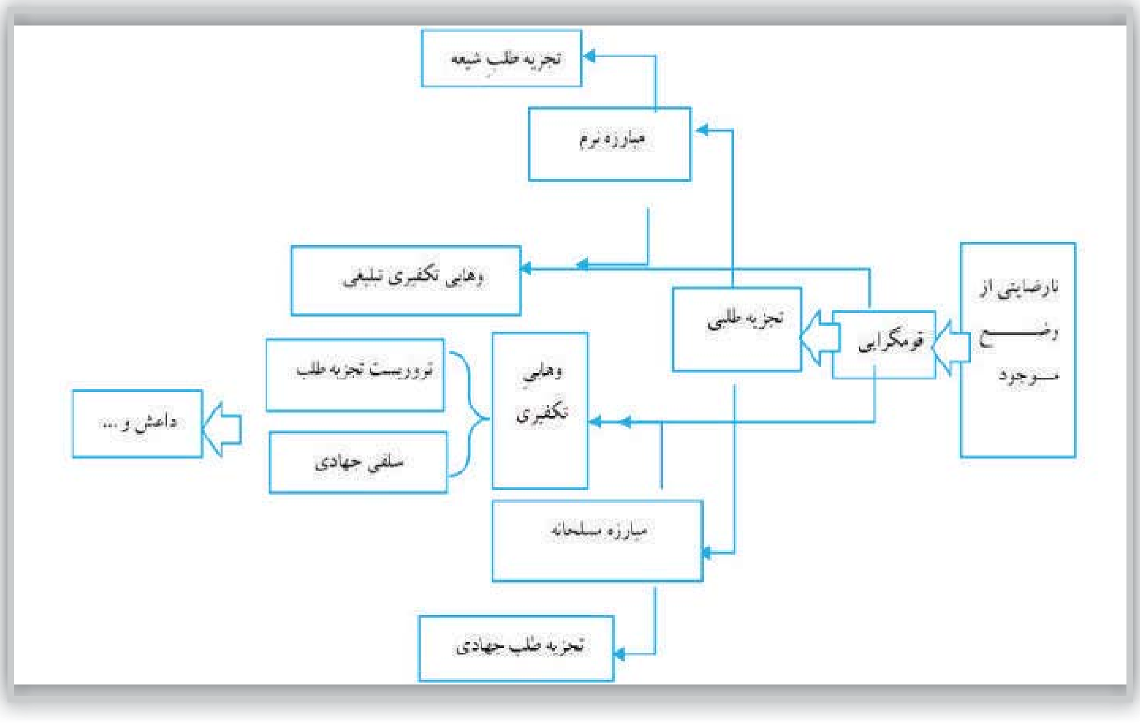

وێنەی ژمارە١: پرۆسەی ئێنتما بۆ وەهابیت لە خوزستان

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

بە هەنگاوە میدیاییەکان، دیپلۆماسی، کرداری سیاسی وکولتوری وکرداری سەربازی بە هەرشێوەیەکی لواو، گۆڕینی ئاییزا و ئێنتما بۆوەهابیەت بە ئامانجی جیاکردنەوەی خوزستان و بە ناوی بەدەست هێنانی سەربەخۆیی وڵاتی الاحوازبەدواداچوونی بۆدەکرێت، بۆ ئەوەی لەسەربنەمای دەستکردبوونی شوناسی ئێتنیکی و ئاییزایی جیاوازی ئێتنیکی عەرەبی خوزستان لە ژێرناوی عەرەبی وەهابی ئەهوازی لەبەرامبەر شوناسی ئێرانی ئیسلامی لە ژێر ناوی شوناسی « ئەویتر” و«ئەویترسازی» ئەم بابەتە ئاسانکاری بۆبکرێت. جوولە لەم پرۆسەدا لە چوارتوێژاڵ و بە شێوەی خوارەوە بیچم دەگرێت:

توێژاڵی یەکەم: ئێتنیك گەرا ناڕازییەکان لە دۆخی نالەباری سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابووری ئارایی لە ناوچە پەراوێزنشینەکانی عەرەبی پارێزگا، لەژێرکاریگەری دەوروبەری خۆیان وکەناڵە ئاسمانییەکانی سەر بە ڕەوتی وەهابیەت « تووشی وەهم بووە» ولە ئاست لەسەرهەق بوون و باڵادەستی شیعە لەبەرامبەر سونییەکان دوودڵ بووە ولە ماوەیەکی زەمەنی شەش مانگ هەتا سێ ساڵی ڕەنگە تاکەکان دەرگیربکەن.

توێژاڵی دووەم: « ئەوانەی ئاییزایان گۆڕیوە»، بەتاکەکەسی چالاکی دەکەن وتەنها وا پێشان دەدەن کە هەندێ کات ئەم قۆناغە لە سێ هەتا یەك ساڵ ڕەنگە درێژە بکێشێت و تاکەکان لە ئاستی دووەمی هەرەمی شوناسی فرەتوێژاڵی خۆدەرخەرپشت لە شوناسی ئێرانی ئیسلامی بکەن.

توێژاڵی سێیەم: « تەکفیری .تەبلیغی «ییەکان زۆرترین ژمارە لە بەدەنەی سەرەکی ڕەوتی وەهابیەت لە پارێزگا دێنە ئەژمارو بە ئاراستەی تەبلیغی بە دووی ڕاکێشان و بانگهێشت کردنی ئەوانیتربۆ ئاییزای نوێن. لەم ئاستەدا کەسەکان زۆربەی کات لە شەش مانگ هەتا دوو ساڵ سەرقاڵی جێگیرکردنی شوناسی نوێی ئێتنیکی و ئاییزایی خۆیان دەبن.

توێژاڵی چوارەم: « تەکفیرییە جیهادییەکان» خاوەنی فیکری تەکفیری بە ئاراستەی سەلەفیەتی جیهادی بووە وبە « باوەڕبە جیهان» و« باوەڕبە کۆچ» بەیعەتیان بە داعش داوە ووەك موفتی پشتیوانی دارایی و چەك و تەقەمەنی لە گرووپە وەهابییەکان و نادرنی کەسانی تەکفیری بۆ دەرەوەی وڵات کاردەکەن. ڕاوەستان لەم ئاستە وەك دوایین قۆناغی شوناسی فرەتوێژاڵی خۆدەرخەر، ڕەنگە لە دوو هەتا چوارساڵ درێژە بکێشێت.

دەرئەنجام

بەهەمان شێوە کە ئامارێکی ورد لە پێکهاتەی دانیشتوانی پارێزگا و ڕێژەی سەدی عەرەبی ئێران پێشکەش نەکراوە و لەبەر دەستدا نییە، مەزەندەکردنێکی ورد لە ئاماری شیعەکانی بە وەهابی بوو لە پارێزگای خوزستانیش لەبەردەستدا نییە. هەرچەندە کە بە سەرنجدان بە فرەچەشنی کۆمەڵگای ئاماری (لە کرێکارانی سادەوە هەتا مامۆستایانی پەروەردە، لە کەسانی کەم خوێندەوار و نەخوێندەوار هەتا خوێندەوارەکان، لە چالاکانی بواری کولتوری و کۆمەلایەتی هەتا بازارییەکان، لە کچانەوە هەتا باوك و دایکان و هەروەها عەشایری عەرەبی خوزستان)، ئەوەی سەلماوە تێکەڵکردنی شوناسی ئایینزایی (ئێنتما بۆ وەهابیەت) و شوناسی ئێتنیکی (ئێنتما بۆ جیابوونەوە) بووە هۆی گەشەکردنی ژمارەی ئەو کەسانەی ئێنتمایان بۆ وەهابیەت پەیدا کردووە و گەشەکردنی ڕوانگەی تەکفیری لە ناوچە عەرەب نشینەکانی پارێزگاکەدا.

زەرورەتی دروستکردنی چەمکە نوێیەکان و کەشفی پەیوەندی نێوان ئێتنیکگەرایی و جوداییخوازیی لەگەڵ وەهابیگەری لە نێو ژمارەیەك لە خەڵکی عەرەبی پارێزگا بە سەرنجدان بە تایبەت بوونی پارێزگای خوزستان و جیاوازبوونی بارودۆخی ئێتنیکی و ئایینزای زاڵ بەسەر ئەودا هەستیار دەبوو، بەلام بە هۆی نەبوونی ئاماری ورد و ڕەسمی لە ئاستی ئێنتما بۆ وەهابیەت و ژمارەی شیعە عەرەبە بە وەهابی بووەکان لە خوزستان و گرنگتر لەویش شاردنەوەی هەندێ لە ئێنتما پەیدا کردووەکان بە هۆی لۆمەکردنی کەسانی نزیکیانەوە، برادەران و یان ڕووبەڕووبونەوەی سیستەمی کۆماری ئیسلامی و یان لەگەڵ خێزانەکانیان و ڕەچاوکردن و بەکارهێنانی هەندێ تێبینی سیاسی و ئەمنی پاڵنەری تەواوی بە لێکۆڵەران دا بۆ ئەوەی بە چاوپێکەوتن لەگەڵ ٣٤ کەس لە کەسانێك کە ئایینزایان گۆڕیبوو و بە وەهابی ببوون و خاوەنی فیکری تەبلیغی و سەلەفی بوون و هەروەها ٦ کەس لە دەستبژێرە ئاگادار و خاوەن بۆچوونەکان بۆشایی تیۆری ئارایی چارەسەربکات و شرۆڤەی پرۆسەی بەوەهابی بوونی ژمارەیەك لە خەڵکی عەرەبی پارێزگاکە بکات کە دەست نیشان کرا پەیوەندی ئێتنیکگەرایی و وەهابیەت دوای شەڕلە چوار ئاست ئەم کەسانەی دەرگیر کردووە.

لە ئاستی یەکەم، ئێتنیکە گەرا نارازییەکان لە دۆخی ناشیاوی سیاسی، کۆمەلایەتی و ئابووری، کە لە ژێر کاریگەری دەوروبەریان و کەناڵە ئاسمانییەکانی سەربە ڕەوتی وەهابیەت « تووشی وەهم بوون» و لە ئاست لەسەر هەق بوون و باڵادەستی شیعە لەبەرامبەر سوننی دووڵ بوون و لە ئاستی دووەم، دوای ماوەیەك چالاکی تاکەکەسی « کەسی ئایینزا گۆڕاو» و بە خۆنوێنی و ئەنجامدانی کرداری پەرستن بە شێوازی وەهابییەکان بە پشت کردن لە شوناسی ئێرانی. ئیسلامی سەرقاڵ بووە و بە ئاراستەی تەبلیغی بە دووی ڕاکێشان و بانگهێشت کردنی ئەوانیتر بۆ ئایینزای نوێ دەبن. لە ئاستی سێیەم، دەچنە قۆناغی « تەکفیری .تەبلیغی» کە زۆرترین ژمارە لە بەدەنەی سەرەکی وەهابیەت لە پارێزگا لەم ئاستەدا دەبن و لەم قوناغەدا ئەوان سەرقاڵی جێگیرکردنی شوناسی نوێی ئێتنیکی و ئایینزایی خۆیان دەبن. ژمارەیەك لەوان بە» باوەڕهێنان بە جیهاد» و « باوەڕ بە کۆچکردن» لە ژێر ناوی « تەکفیری جیهادی» خاوەنی فیکری تەکفیری بە ئاراستەی

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

سەلەفیەتی جیهادین و بەیعەت بە داعش دەدەن و دەچنە ئاستی چوارەمەوە. چەمکی « شوناسی فرەتوێژاڵی خۆدەرخەر” بۆشایی تیۆری ئارایی چارەسەرکردووە و تێگەیشتن لە پرۆسەی دروستکردنی شوناسی دژ لەگەڵ شوناسی ئێران و ئیسلامی لەنێو کۆمەڵگای نموونەمان ئاسان کردووە، لەبەرئەوەی کە بە ڕوونی ئاستی جیاوازیی شوناس لە نێو ئەوانەی ئێنتمایان بۆ وەهابیەت پەیدا کردوو، پێشان دەدات و دیاری دەکات کە چلۆن توخمێکی ئێتنیکگەرای ناڕازی لە دۆخی ئارایی، دەبێتە سەلەفییەکی جهادی، بۆیە، دەتوانین بانگەشەی ئەوە بکەین کە ئەم چەمکە توانایی شرۆڤەکردنی جیاکردنەوەی خوزستان و بە دەستهێنانی بە ناوسەربەخۆیی ئەهوازلەلایەن توخمە ئێتنیکی بە وەهابی بوو لە بەستێنی نالەباری ناوخۆ و پشتیوانی ئەل سعود بۆ دروستکردنی ئەم شوناسە هەیە.

پێشنیارە جێبەجێکارییەکان

بەسەرنجدان بەوەی کە دوایین ئامانجی ئێتنیکگەرایانی وەهابی، جیاکردنەوەی خوزستان ودروستکردنی پرسیارلە یەکپارچەیی وڵات بە کەڵك وەرگرتن لە ئامرازە جۆراوجۆرەکان بەتایبەت هەنگاوی دیپلۆماسی لە ئاستی نێودەوڵەتی، هەنگاوی میدیایی، هەنگاوی کولتوری وکۆمەلایەتی و هەنگاوی سەربازییە، بۆیە بۆ تێپەڕبوون لەم بارودۆخە پێش لە هەرشتێك پەرەسەندن و دابەشکردنی هاوسەنگی دەرفەت و ئێمکانات و سامانی نەتەوەیی لە نێوان ناوچەکە دەبێت پێکەوە، بەبێ خەسارداانی ئایین و بە دانەوەی قەرز بە ناوچەکانی شەڕو پەرەنەگرتووی خوزستان بەدواداچوونی بۆبکرێت. بۆیە هاوکات دووریگرتن لە ئاراستەی ئەمنی بۆناوچە عەرەب نشینەکانی پارێزگا و دانە پاڵی خواستی هاووڵاتی بە خواستی ئێتنیکی، چارەسەر پێکەوەیی «بێبەشبوون» و « هەڵاواردن» کە دەبێتە هۆی چارەسەرکردنی « هەستی بێبەشبوون» و « هەستی هەڵاواردن»، مەرجی سەرکەوتنی سیاسەتە جێبەجێکارییەکانی حکومەت دەبێت، کە لەم حاڵەتەدا ڕاکێشانی هێزبۆڕەوتی جوداییخوازو وەهابیتی سەلەفی جیهادی بە دی نایت.

یادداشتەکان

١ .عوسمان ڕایگەیاندووە: « ئەوان حەزیان بوو لە چۆنیەتی بەرگری کردنی من لە بیروباوەڕی سونی و ڕەفزکردنی شیعە و داوایان لەمن کرد بۆئەوەی لە ئیمارەت ئەوان ببینم بۆئەوەی بەکەڵك وەرگرتنی زۆرتر و باشترلە بارەی من لە پرۆگرامەکان قسە بکەن» (مصاحبە با عصمان، ١٣٩٩).

٢ .ئەبووەسام بە ئاماژە بە ئێنتمای ئێتنیکی خۆیان پێش لە ئێنتما بۆوەهابیەت لە شیکاری هۆکاری وەهابی بوون خۆی گوتوویەتی: « بە کەوتنە ژێرکاریگەری هاوڕێنام لە لجنە الوفاق گرووپی ئێتنیکی عەرەبی چالاك لە ساڵەکانی هەشتا لە ناوچە عەرەب نشینەکانی خوزستان (بەدووی هەندێ لە مافی خەڵکی عەرەب لە حکومەت بووین» (مصاحبە با ابووسام، ١٣٩٩). ئەبو جویدێریش دەڵێت: « پێشتر خاوەنی فیکری ئێتنیکی و عەرەبی بووە بەڵام بە گۆڕینی بیروباوەڕم لە ئاست سیستەم ڕەشبین بووم و بە ئاشکرا

بانگەشەم بۆ ئەمە دەکرد» (مصاحبه با ابوجویدر، ١٤٠٠). عاشوریش گووتوویەتی: « دەبێت بە شێوەیەکی جیدی بەدواداچوون بۆ جیابوونەوەی خوزستان بکرێت. لە ساڵیانی ڕاپەڕینی میسان (نائارامی خاکەلێوەی ٨٤) دەموویست بە دەرگیری چەکدارانە دەست بگرین بەسەربنکەکەدا کە دەستگیربووین» (مصاحبه با عاشور، ١٤٠٠).

٣. زۆربەی ئەو کەسانەی چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کردووە بە ئاسانی لە چوونەدەرلە وڵات و نیشتەجێ بوون لە وڵاتانی عەرەبی یان ژمارەیەك لە وڵاتانی ئەوروپایی قسەیان دەکرد کە حەزباوی بە ئاماژەپێدان بەم بابەتە دەڵێت: « بۆ دەرچوون لە وڵات و وەرگرتنی پەنابەری لە سوریا کارم کرد و لە یەکێك لە کەسانی چالاکی الاحوازیش داوام کرد بواربۆ مانەوەم لە ئیمارەت برەخسێنێت بۆ ئەوەی بتوانم لەوێوە بۆ دانیمارك گەشت بکەم".

٤. ڕەفتاری ناشیاو وکەڵك وەرگرتنی خراپ لە ئێمکانیاتی حکومەتی و دامەزراندنی ناڕێکوپێك لە پشتیوانی لە ئامانجی خێڵایەتی و گرووپی ژمارەیەك لە ئێتنیکەکان لە خوزستان بە تایبەت دزفولییەکان و هەندێ کات بەختیارییەکان و نیگای هاوڕێ لەگەڵ سووکایەتی بە عەرەبەکانی پارێزگا بووەتە هۆی توندتربوونی هەستی هەڵاواردن و بە سەرچاوەی چالاکی پرژوبڵاوی لە بەدەنەی کۆمەڵایەتی ئەم ئێتنیکە وەك پەرچەکردارێکی جەبری گۆڕاوە، لەلایەکی دیکەوە، بۆچوونی ئێتنیك تەوەرانە بەشێك لە دەستبژێرەکان و سیما بەرچاوە سیاسی، ئایینییەکان و... لە پەرەپێدان بە قەیرانی ئاراییش کاریگەرە.

٥. بە هۆی نەبوونی هەژمۆنی و ئێنتما بۆ قسەکردن بە زمانی فارسی، وەك بەریەککەوتن لەگەڵ شوناسی نەتەوەیی و زمانی ڕەسمی وڵات، لە حاڵی دیسان بەرهەمهێنانەوەی ئەویترسازی شوناسی ئێتنیکی بووە و هیچ یەك لەو کەسانەی چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کراوە ئامادە نەبوون بە زمانی فارسی قسە بکەن و هەموو چاوپێکەوتنەکان بۆ تێگەیشتنی پێکەوەی باشتر بە زمانی عەرەبی ئەنجام دراوە.

٦. لە نێو قسەی زۆربەی ئەو کەسانەی چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کراوە ئاماژەگەلێك بۆ«وەبەرهێنان بە مەبەستی دروستکردنی ئاژاوەی ئێتنیکی لە پارێزگای خوزستان بە تایبەت لە بواری ئابووری و ناڕەزایەتییەکان» و« هەوڵدان بۆ ڕاکێشانی شیخەکان، کەسانی دەستڕۆشتوو و گەورەپیاوانی ئێتنیکی عەرەب بۆ بەرفراوانتر کردنی بەستێنی بەرهەڵستکاری لەگەڵ کۆماری ئیسلامی» لەلایەن عەرەبستانەوە بوونی هەبووە.

٧.ئەبو موسلم لەو کەسانەی چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کراوە لەم بارەیەوە دەڵێت: « براکەم لە هولەندا توانیویەتی لەگەڵ منداڵەکانی المقاومه الشعبیه بەدواداچوون بۆ خواستی منداڵەکانی الاحوازبکات. لە ساڵی ٨٤ خوشکم و مێردەکەی بۆ سوید کۆچیان کرد. برای دیکەم هەواڵی بۆم دەنارد و ئەویش بە هولەند ڕۆشت و چووە ڕیزی کوڕەکانەوە» (مصاحبه با ابو مسلم، ١٣٩٩).

٨. موقماس لە کەسانێك کە لەئاست بیروباوەڕی شیعە تووشی دوودڵی بووە دەڵێت: « من پێشتر

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

خزمەتکاری ئەهلی بەیت (ع) بووم و تا ڕادەیەك هەموو نوێژەکانی خۆم لە مزگەوت و بە جەماعەت دەخوێند، بەڵام ئێستا ناڕۆم بۆ مزگەوت لەبەرئەوەی ناتوانن وەڵامی گومانە باسکراوەکان لەدژی ئاییننزای شیعە بدەنەوە» (مصاحبە با مقماس، ١٣٩٩).

٩. ئەبو نەبیل گوتوویەتی: « کەڵك وەرگرتن لە توانایی پیشەکان، مامۆستایان و سەندیکاکان بۆ دروستکردنی کۆبوونەوەی نارشەزایەتی بە ئێمەیان گوتبوو» (مصاحبە با ابونبیل، ١٣٩٩).

١٠. ئەبوزەید دەڵێت: « چەندین جارکارەبای شارمان بڕی، سەیارەیەکی سەربازی کە لە سەرشەقام ڕاگیرابوو تێکمان دا و بەردەمان گرتە بنکەی پۆلیس، دواییش دزیمان لە بانکەکان کرد. ویستمان بەرەو سوپا بڕۆین کە بە تەقەکردنی سوپا یەکێك لە هاوڕێیەکانمان کوژرا و چەند کەسی دیکەش بریندار بوون» (مصاحبە با ابوزید، ١٤٠٠). ئەبوعوسمانیش دەڵێت: « هاوڕێ لەگەڵ هاوڕێیان ژمارەیەك بۆمبی دەنگیمان بە ئامانجی ترساندنی هاوولاتیانی حیزب ئوڵلاهی ئامادە کرد» (مصاحبە با ابوعثمان، ١٣٩٩). ئەبونەبیل بەردەوام پەیوەندی لەگەڵ گرووپە جوداییخوازەکانی دەرەوە ولات هەبووە ولەوبارەیەوە دەڵێت: « بۆناردنی هێز بۆ عەرەبستان بۆ فێربوونی کاروباری سەربازو پێکهێنانی سوپای عەرەبەکانی ئەهواز پلانمان هەبوو... لەو باوەڕەداین کە دەبێت دوژمن (کۆماری ئیسلامی ئێران) گەمارۆ بدەین بۆئەوەی ناچاری بکەین بگەڕێتەوە و دورشمەکانمان بگاتە هەرشارو گوندێك» (مصاحبە با ابونبیل، ١٣٩٩). جاسم لەوانەی کە بووە وەهابی دەڵێت: « ئەگەر ئاژاوەیەك لەلایەن عەرەبەکانەوە ئەنجام بدرێت، لە پشتیوانی لەوبە تریلی دەچمە نێو بینای قایمماقمییەوە. بەڕای من توندی دەرگیرییەکان لەبارەی کێشەکان و ئەگەری هێرشی ئێمە زیاد دەبێت و دەبێ زەربەی لێ بدەین و سەری عەحەمەکان پان بکەینەوە و ئەمە ئاواتی هەمووی ئێمەیە. لە لەنێوبردنی کامڵ و کۆتایی هێنانی بە حکومەت کات بەخەسار نادەین. ئەمڕۆ ئێمە شەڕی ئاشکرامان لەدژی دوژمنی فارس دەست پێکردووە و بڕیاری سەرکەوتن و شەهید بوونمان داوە ولەم ڕێگایە ناگەڕێنەوە و تەسلیم نابین. خوا بۆ براکانمان لە شارەکانی ئەهوازمەرگێکی بۆ نیشمان ناردووە بۆئەوەی منداڵەکانمان بەڵێن بدەن کە ئەهواز ببێتە دەوڵەتزدەبێ ویستێکی شێرانەمان هەبێت و بە لهیب و تووڕەیی و ئیمان، حکومەتی بتە فارسە مەجوسییەکان بروخێنین و نیشتمانی خۆمان لە دەستی ئەوان ئازاد بکەین» (مصاحبە با جاسم، ١٣٩٩).

١١ . لەم بارەیەوە ئەبووەلید گووتوویەتی کە « لەگەڵ چەند کەس لە منداڵەکانی گرووپ بۆ گرتنی پەیوەندی، چاوپێکەوتن لەگەڵ سوننییەکان و ئاشنا بوون لەگەڵ ئەوان بۆ پارێزگارکانی باشوورولات بە تایبەت بەندەرعەباس و بوشەهر گەشتمان کرد» (مصاحبە با ابوولید، ١٤٠٠). حەسون لەوکەسانی کە لە شادگان بووەتە وەهابی دەڵێت: « دوای گۆڕینی ئاییننزا و بانگەشە بۆسونی بۆ چارەسەرکردنی گومانە ئاییننزاکان لەگەڵ زانایان و جەماعەتی تەبلیغی سونی لە پارێزگاکانی باشووری ولات پەیوەندیمان گرت بۆ ئەوەی لە وانە تەبلیغییەکاندا توانیمان وەك ڕاهێنەرئامادەیی و چالاکی بەردەواممان هەبێت» (مصاحبە با حسون، ١٣٩٩).

١٢. لەمبارەیەوە تاتورە دەڵێت: «کوڕەکەم بە دانانی جامانەی سووروشداشەی کورت خۆی کردبووە هاوشێوەی کەسانی سەلەفی سعودیا» (مصاحبە با تاتورە، ١٤٠٠). ئەوان لە هێماسازی خۆیان پەنایان دەبردە بەرهەموو ئامرازێك وبە دووی پێناسەی شوناسی سەربەخۆی خۆیان لە ڕێگای هێما دیارەکانەوەن. بۆنموونە، ئەبونەبیل لەوبارەیەوە دەڵێت: «لەگەڵ هاوڕێیانم دامەزراوەی کولتوری ئەلهیلالمان ڕێکخست و بە خستنەبەرباسی باسە مێژوویی وکولتورسازی بە ئامادەکردنی ڕۆژمێر، پۆستەر، لەزگە بۆ ئامانجەکەمان و بڵاوکردنەوەی لە پارێزگا توانایەکی باشمان هەبوو کە لە دامەزراوەیی پەیگیری ئامادەکردنی ٢٠٠٠ دشداشە بۆلەبەرکردنی قوتابیان لە ڕۆژی یەکەمی ساڵی خوێندین بووین» (مصاحبە با ابونبیل، ١٣٩٩).

١٣. ئارماشی لەوکەسانەی کە بە وەهابی بووە بە لادەرهێنانە ئەژماری ئایینزای شیعە، دەڵێت: «ئایینی دروست هەمان ئەوشتەیە کە کەناڵەکانی وەسال وسەفا باسی دەکەن وشیعە ئایینزایەکی لادەرانەیە و ڕێگەم لەوە گرت ئەندامانی خێزانەکەم ئەرکە ئایینیەکانیان بە شێوەی شیعەکان بەجێ بێنن ولە شەوانی یەکەمی موحەرەم هاوکات لەگەڵ ڕێگە گرتن لە ڕەش پۆش بوونی دایك و خوشکم، ڕێگەم لەوە گرت بەشداری لە ڕێورەسمی ئیمان حوسین بکەن و خۆراکی نەزی کە بۆمانیان دەنارد دەمرشت» (مصاحبە با ارماشی، ١٤٠٠). تاتورەش بە ئاشکرا باسی کردووە: «بۆچی دەبێت ئیچمە ئایینێك بپەرستین کە دەستکرد بێت» (مصاحبە با تاتورە، ١٤٠٠).

١٤. شێخ سەعید بە ئاماژەپێدان بەم پرسە دەڵێت: «لە کۆبوونەوەی گرووپەکانی دیکەی سونی لە ناوچە جیاوازەکانی شاری ئەهوازبۆڕاکێشان وبەڕێوەبردنی کۆبوونەوەی تەبلیغی ئامادە بووم» (مصاحبە با شیخ سعید، ١٤٠٠). یەکێکی دیکە لەوشیعانەی بووەتە وەهابی لە خوزستان لەوبوارەوە دەڵێ:» بە دووی ئەوەوەین بەستێن خۆش بکەین بۆ ئەوەی خاتوونەکانیش ڕاکێشین بۆ ئەوەی ئەوانیش لەگەڵ خۆمان هاوڕێ بکەین» (مصاحبە با ابن السید، ١٤٠٠).

١٥. سەعد دەڵێت: «لەگەڵ هاوڕێیانم لەوباوەڕەداین کە دەبێت حکومەتی داعش لە خوزستان بە سەنتەربوونی ئەهوازپێك بێت» (مصاحبە با سعد، ١٤٠٠). سەید جەواد لەوانەی لە خوزستان بوونەتە وەهابی دەڵێت: «دەمویست لە ئەهوازئاگرێك بکەمەوە، کە ببێتە هۆی ڕاپەڕین ولەدژی شیعەکان بانگەشە بکەین کە ئەوان موشرکن وئەوان بە خراپ پێشان بدەین وبە ناردی فیلم بەیعەت بدەین وبۆداعشی بنێرین ودروستکردنی ئێمارەتی ئیسلامی لە ئەهوازدەبێت شوێنکەوتووی خەلافەت بێت وشەریعەتێك کە لە سوریا وعێراقدا هەیە لە ئەهوازیش جێبەجێی بکەین بە هەمان یاسایەوە کە هەیانە» (مصاحبە با سید جواد، ١٤٠٠). شێخ عەبدولحەمیدیش دەڵێت: «دوای ماوەیەك لە هاوکاری کردنی ئەلقاعیدە لەگەڵ زەرقاوی و دوای ئەوئەلبەغدادیش بەیعەتم دا. دوای تزیکە، بۆ ماوەی شەش مانك پەروەردەی تایبەتی سەربازیم وەرگرت و توانیم بەشداری لە چەند ئۆپراسیۆندا بکەم» (مصاحبە با عبدالحمید، ١٣٩٩).

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

پەراوێز

١. خوزستان و تهدیدات برساخت هویت قومی و مذهبی متغایر، فصلنامەی مطالعات ملی ؛ ی ٩٢ ، سال بیستوسوم، شمارهی ٤ ، ١٤٠١ ، زمستان، صص ١٠٩ -٨٥.

٢ . مامۆستای زانستە سیاسییەکانی، زانکۆی عەلامە تەباتەبایی، تاران، ئێران

٣. خوێندکاری دکتۆرای زانستە سیاسییەکان، زانکۆی تەباتەبایی (نووسەری بەرپرس)

سەرچاوەکان

-استنفورد، مایکل(١٣٨٧)؛ درآمدی بر تاریخ پژوهي، ترجمە: مسعود صادقی، چاپ سوم، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق.

-اشرفی، ابوایفضال (١٣٧٧) ؛بيهويتي اجتماعي وگرايش به غرب، بررسي عوامل اجتماعي فرهنگي مؤثربر گرايش نوجوانان به الگوهای فرهنگ غربي (رپ و هوی متال) درتهران، پايان نامه كارشناسی ارشد، دانشكده علوم انسانی، دانشگاه تربيت مدرس، دانشكده علوم انسانی.

-اکوانی، سیدحمدالله (١٣٨٧)؛ «گرایش به هویت ملی وقومی درعربهای خوزستان»، فصلنامه مطالعات ملی ٩(٣٦):١٢٦-٩٩

-آرون، ریمون (١٣٧٧)؛ مراحل اساسي سيرانديشه درجامعهشناسي، ترجمه: باقرپرهام، انتشارات علمی وفرهنگی، چاپ چهارم.

-احمدیو، حبی (١٣٨١)؛ بررسي رابطه ميزان هويت ملي وهويت قومي دربين جوانان تبريز، پايان نامه كارشناسی ارشد، تهران: دانشكده علوم انسانی دانشگاه تربيت مدرس.

-الوطن الاحوازیه، ٢٤غسطس ،٢٠١٩ مركز دراسات دورانتاش(DUSC)عدد الثالث، .١٠-٢٥

-برتون، رو ن (١٣٨٠)؛ قومشناسي سياسي، ترجمه: ناصرفكوهی، تهران: نشرنی.

-حافظ نیا، محمدرضا (١٣٨٨)؛ مقدمهای برروش تحقیق درعلوم انساني، تهران: سازمان مطالعه وتدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).

-داوری، رضا ()١٣٧٦؛ ناسيوناليسم و انقلاب، چاپ اول، تهران: دفترپژوهش و برنامهريزی فرهنگی

. -دانایی فرد، حسان، الوانی، سیدمهدی، آذر، عادل (١٣٨٣)؛ روشنـاسي پژوهش كيفي درمديريت، رويكردی جامع، تهران: صفار

. -داناييفرد، حسن؛ امامی، سيد مجتبی (١٣٨٦)؛ استراتژیهای پژوهش کیفی: تاملی برنظريه پردازی داده بنياد، انديشه مديريت،.١(٢)، ٩٧-٦٩.

-زرجینی، رسول (١٣٩٤)؛ تفهم ازدیدگاه دیلتای ووبر، اولین کنفرانس بین المللی علوم اجتماعي وجامعه شناسي، آباده.

-سالنامه آماری کشور، سرشماری عمومي نفوس و مسکن (١٣٩٦)؛ تهران: مرکز آمار ایران.

-سیادت، موسی (١٣٧٤)؛ تاريخ وجغرافيای عرب خوزستان، تهران: نشرآنزان.

–شرفی، محبوبه (١٣٩٠)؛ «نگرشی برمکتب تفهمی وکاربرد آن درتحقیقات تاریخی»، مجله پژوهش‌های تاریخي ایران و اسلام، .٩ (٢)، ٣٦-١٢.

صادقی، سیدشمس الدین (١٣٩٣)؛ انقلاب اسلامی و هویت سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامي، ١٣(٤): ١٣١-١١٠.

–صدیق اورعی غلامرضا، طلوع برکاتی محمدصادق (١٣٩٢)؛ بررسی و نقد کتاب اخلاق پروتستان و روح سرمایه داری، پژوهشنامه انتقادی متون وبرنامه های علوم انساني، پژوهشگاه علوم انسانی ومطالعات فرهنگی ١٣(٤): ١٣١-١١٠.

–غفاریان، وفا، علی احمدی، علیرضا (١٣٨١)؛ «بررسی علل شکست برنامه ریزی های استراتژی و ارائه دو یافته جدید»، فصلنامه مدرس، .٦(٣).

–فرتوک زاده، حمیدرضا و جواد وزیری (١٣٨٨)؛ «شایستگی دستیابی به سامانه‌های دفاعی، یک نظریه داده بنیان»، فصلنامه سیاست علم و فناوری، .٢(٢).

–فروند، ژولین (١٣٦٨)؛ جامعه‌شناسي ماکس وبر، ترجمه عبدالحسین نیک گهر، چاپ دوم، نشر ایران

. –گل محمدی، احمد (١٣٨١)؛ جهاني شدن فرهنگ هویت، تهران: نشر نی.

–گودرزی، حسین (١٣٨٥)؛ مفاهیم بنیادین درمطالعات قومي، تهران: انتشارات تمدن ایرانی

. –محمدپور، احمد (١٣٩٠)؛ روش تحقیق کیفي، ضدروش، منطق و طرح درروش شناسي کیفي، تهران: انتشارات جامعه شناسان

. –وبر، ماکس (١٣٩٥)؛ مفاهیم اساسي جامعه‌شناسي، ترجمه صدارتی، احمد، نشر مرکز.

–هاشمی‌نژاد، سیدمحمدجواد و همکاران (١٣٩١)؛ «پان عربسیم وتجزیه‌طلبی»، راهنما: ماهنامه مطالعات بین المللي تروریسم، ٢ (٨): ٣٧-٢١.

–هیوز استوارت (١٣٩٧)؛ آگاهي و جامعه، مترجم عزت الله فو دوند، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

– Creswell, J. W. (2005); Educational Research: Planning, Conducting, and Evalu ting Quantitative and Qualitative Research (2nd edition).

– Furrow, J.L., King, P.E. & White, K. (2004); “Religion and Positive Youth Development: Identity, Meaning, and Prosocial Concerns”, Applied Developmental Science, No. 8.

– Fredrick Copleston; A History of Philosophy; N. Y.: Anchor: 1978, vol. 7, pp. II, 140-147.

– Glaser, Barney G., & Strauss, Anselm L.(1967); The Discovery of Grounded Theory: The Strategies for Qualitative Research.

– Lee, J (2001); A Grounded Theory: Integration and Internalization in ERP Adoption and Use,Unpublished Doctoral Dissertation, University of Nebreska, In Proquest UMI Database.

– Strauss, Anselm L., & Corbin, Juliet (2008); Basics of Qualitative Research: Techniques and aProcedures for Developing Grounded Theory, 2nd Ed., Sage.

– Seul, J.R. (2010); “Religion, Identity and Integration Conflict”, Psychological Issues, Vol. 36,No. 5.

– Miles, M. and Huberman,A. (2002); Qualitative data analysis: a sourcebook ofnew methods, Sage London; Beverly Hills.

hewalname.com/ku ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە

مصاحبه‌ها

-مهى زاده، غلامرضا (٢٣/٨/١٣٩٩) ؛ مصاحبه با سیدمحسن شفیعی
.-مهى زاده، غلامرضا (١١/٤/١٤٠٠)؛ مصاحبه با ايوب مجدمی.
-مهى زاده، غلامرضا (١٧/١١/ ١٤٠٠)؛ مصاحبه با سید امیر موسوی.
-مهى زاده، غلامرضا (٢/٢/ ١٤٠٠)؛ مصاحبه با علی دبیری
.-مهى زاده، غلامرضا (١١/٤/١٤٠٠(؛ مصاحبه با علیرضا محرابی.
-مهى زاده، غلامرضا (٢٣/٩/١٤٠٠)؛ مصاحبه با علی داوودی
.-مهى زاده، غلامرضا (٥/١/١٣٩٩)؛ مصاحبه با ابووسام.
-مهى زاده، غلامرضا (٧/٢/١٣٩٩)؛ مصاحبه با ابومسلم. -
مهى زاده، غلامرضا (١٠/٣/١٣٩٩)؛ مصاحبه با ابونبیل.
-مهى زاده، غلامرضا (١٤/٤/١٣٩٩)؛ مصاحبه با ابوعثمان
-مهى زاده، غلامرضا (١٧/٥/١٣٩٩)؛ مصاحبه با مقماس.
-مهى زاده، غلامرضا (١٠/٦/١٣٩٩)؛ مصاحبه با حسون
-مهى زاده، غلامرضا (١٦/٦/١٣٩٩)؛ مصاحبه با جاسم.
-مهى زاده، غلامرضا (٥/٧/١٣٩٩)؛ مصاحبه با شیخ عبدالحمید.
-مهى زاده، غلامرضا (٢٣/٧/١٣٩٩)؛ مصاحبه با نادر.
-مهى زاده، غلامرضا (١١/١/١٤٠٠)؛ مصاحبه با ابوجویدر.
-مهى زاده، غلامرضا (٢٣/١/١٤٠٠)؛ مصاحبه با ابوزید.
-مهى زاده، غلامرضا (٣١/١/١٤٠٠)؛ مصاحبه با ابوولید. -
مهى زاده، غلامرضا (١٣/٢/١٤٠٠)؛ مصاحبه با باقر.
-مهى زاده، غلامرضا (١٦/٢/١٤٠٠)؛ مصاحبه با تاتوره. -
مهى زاده، غلامرضا (٣٠/٢/١٤٠٠)؛ مصاحبه با رسول عاشور.
-مهى زاده، غلامرضا (١/٣/١٤٠٠)؛ مصاحبه با حزباوی.
-مهى زاده، غلامرضا (٨/٤/١٤٠٠)؛ مصاحبه با ابن السید.
-مصاحبه مهى زاده، غلامرضا (١٥/٤/١٤٠٠)؛ مصاحبه با سیدجواد
.-مصاحبه مهى زاده، غلامرضا (٢٩/٥/١٤٠٠)؛ مصاحبه با عثمان.
-مهى زاده، غلامرضا (٣١/٥/١٤٠٠)؛ مصاحبه با سعد. -
مهى زاده، غلامرضا (٣/٦/١٤٠٠)؛ مصاحبه با شیخ سعید.
-مهى زاده، غلامرضا (١٣/٦/١٤٠٠)؛ مصاحبه با ارماشی
.-مهى زاده، غلامرضا (١/٧/١٤٠٠)؛ مصاحبه با عبدالحکیم.
-مهى زاده، غلامرضا (١٧/٧/١٤٠٠)؛ مصاحبه با ناجی

گوتاری میدیایی ئێران:

دروستکردنی کاریگەری و هەژموون لە جیهانی عەرەبیدا[١]

بوشوار یاسین

■ وەرگێڕانی: بارام سوبحی

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە
hewalname.com/ku

بەرایی

ئەم توێژنەوەیە هەوڵدەدات لێکۆڵینەوە لە کێشەیەکی ناوەندی بکات، دەیەوێت لە ئامادەگی شێوەکانی گوتاری سیاسی و ئایدۆلۆژی ئێران لەڕێگای ئامرازە میدیاییە جۆراجۆرەکانەوە تێبگات، ئەوانەی لە تارانەوە یان لەڕێگەی بریکارەکانییەوە لە ناوچەکەدا پەخش دەکرێن، هەروەها پێوانەی ڕادەی هەژموون و کاریگەرییەکەی لەسەرڕای گشتی عەرەبی بکات. توێژینەوەکە لە گریمانەیەکی بنەڕەتیەوە دەستپێدەکات کە میدیا دەکاتە دیارترین ئامرازی ستراتیژی کە ئێران لە جێبەجێکردنی پرۆژە سیاسی و تائیفەکەیدا پشتی پێدەبەستێت. ئامرازگەلێك کە دەتوانرێت لە بیرۆکەیەکی پروپاگەندەییدا پوخت بکرێتەوە کە بریتیە لە: «هەناردەکردنی شۆڕش و ڕاگرتنی هێزە باڵادەستەکان و هاوپەیمانەکانیان»، لەگەڵ هەوڵی دەستوەردان لە ناوچەکە و کۆنترۆڵکردنی کاریگەری هێزە چالاکەکانی ناوچەکە لەڕووی سیاسی و ئایینییەوە. ئەمەش لەبەرئەوەیە بەبێ تێگەیشتن لە شێوازی کارکردنی باڵی پروپاگەندەی میدیایی خۆی بەهەموو نەخش و ستراتیژ و سەرچاوەکانیانەوە، تێگەیشتن لە دینامیکیەتی بوونی ئێران لەناوچەکەدا بە هەموو قورسایی و هەژموون و فرەچەشنی سیاسی، سەربازی، عەقیدەیی و کلتورییەوە، کارێکی زەحمەت دەبێت.

ئێران لەڕووی مێژوو، شێوازی کارکردن، قەبارەو ئەنجامەکانیەوە، مۆدێلێکی ناوازەی پروپاگەندەی میدیایی پێشکەشکردووە. ئەوەش لە زۆربەی ڕووداوە گەورەکانی ناوچەکەدا دەبینرێت، هەر لە سەرەتای دەستپێکردنی ڕووداوەکانی شۆڕشەوە، تا شەڕی یەکەم و دووەمی کەنداو و شەڕی لوبنان لە ساڵی (٢٠٠٠) و (٢٠٠٦) تا دەگات بەو قۆناغەی کە بە «بەهاری عەرەبی» دەناسرێت، ئێران لەو ڕێگەیەوە هەوڵیداوە کار لە ڕای گشتی بکات و هەژموونی خۆی قووڵتر بکاتەوە، لەبەرامبەردا ئامادەگی هێزە کاریگەرەکان لە ناوچەکە لاواز بکات و ڕکابەرە هەرێمییەکانی لە قاڵب بدات، هەموو ئەمانەش بەشێکن لەو سیاسەتی بەرەنگارییەی «موقاوەمە« کە ئێران وەك ستراتیژێکی نەرم بۆ دروستکردنی کاریگەری دەیگرێتەبەر.

لە ڕوانگەی ئەم پێشەکییەوە، ئامانجی ئەم توێژینەوەیە وەڵامدانەوەی دوو پرسیاری سەرەکییە: بنەماو ڕوانگەکانی پروپاگەندەی سیاسی و تائیفی ئێران لە ناوچەی عەرەبیدا چین؟ تا چ ڕادەیەك لێکۆڵینەوە لە گوتاری میدیایی ئێران وامانلێدەکات لە عەقڵیەتی فراوانخوازی ئێران تێبگەین؟

یەکەم: پڕوپاگەندەی ئێرانی.. هەڵوەشاندنەوەی میکانیزمەکانی دروستکردنی کاریگەری

لەڕاستیدا باسکردن لە پڕوپاگەندەی ئێرانی، لە ناسنامەو مێژووی ئێران لەدوای شۆڕشی (١٩٧٩) جیاناکرێتەوە، کە دەتوانرێت بەم شێوەیە ڕوون بکرێتەوە:

١. شۆڕشێك بۆ هەموو موسڵمانان دەستپێکرد:

لە سەرەتای ڕووداوەکانی شۆڕشی ئێرانەوە، تاوەکو پێش گەیشتنە دەسەڵاتو دامەرزاندنی کۆماری نوێ، تۆڕی شۆڕش بە ئامانجی بەدەستهێنانی کاریگەری و ئاڕاستەکردنی ڕای گشتی ناوخۆیی و دەرەکی بەرەو ئامانجە چاوەڕوانکراوەکانی، مۆدێلێکی پڕوپاگەندەیی تۆکمەی دامەزراند کە کۆمەڵێکی بەرفراوانی گۆڕاو لەخۆدەگرێت. شۆڕش توانی ئامانجەکانی خۆی بەدیبهێنێت، بەو پێیەی مۆدێلی پڕوپاگەندەی شۆڕشگێڕانەی لەسەر دوو ئاڕاستەی سەرەکی دارشت: یەکەمیان بریتی بوو لە پەیڕەوکردنی «تیۆری تیۆکراسی» کە خۆی لە زیندووکردنەوەی ویلایەتی فەقیهدا دەبینیەوە، کە لە چوارچێوەی پڕکردنەوەی بۆشاییەکی گریمانەکراودا دەهات کە دەسەڵاتی پاشایەتی لەدوای خۆی بەجێیدەهێشت. دووەم: بەرهەمهێنانی گوتارێکی شۆڕشگێڕانەی پۆپۆلیستی بوو لەسەربنەمای بیرۆکەی بە شەیتانکردنی ئەوانیترو بێتاوانکردنی شۆڕشگێڕان، پاشان دروستکردنی میحوەرێکی بەرخۆدان کە نوێنەرایەتی «میحوەری چاکە» دەکات لە بەرامبەر میحوەری تەسلیمبوون کە «میحوەری خراپە« بەرجەستە دەکات.

دەستبەجێ لەگەڵ ڕووخاندنی ڕژێمی شادا، خومەینی درێغی نەکرد لە بەکارهێنانی هەموو ئەو ئامرازانەی لەبەردەستیدان، بەمەبەستی چەسپاندنی بنکەی دەسەڵاتەکەی و بەدەستهێنانی شەرعیەت لەناوخۆ و بەدەستهێنانی پشتیوانی زیاتر لە دەرەوەی وڵات، لە چاوەڕوانی دەرفەتێکدا بۆ هەناردەکردنی شۆڕش بۆ هەموو کونجێکی جیهانی ئیسلامی، بە بەکارهێنانی دروشمە پۆپۆلیستیەکانی وەکو «مەرگ بۆ ئەمریکا، مەرگ بۆ ئیسرائیل»، «خودا تەنهایە.. خومەینی سەرکردەیە«، هەروەها دروشمی دیکەش بە ئامانجی کاریگەری دانان لەسەرڕای گشتی ئیسلامی و کردنی شۆڕشی ئێران بە شۆڕشێك بۆ هەموو موسڵمانان، دژ بە هەژموونی ئەمریکاو دژی ئەو ڕژێمانەی ملکەچی ڕۆژئاوان.

ئەوپڕوپاگەندەیەی کە گوایە شۆڕشی خومەینی شۆڕشێکی ئیسلامییە، خۆی لەخۆیدا پڕوپاگەندەیەکی تەواو بوو، هەروەك چۆن شۆڕشی موسڵمانانە، نەوەکو تەنیا شۆڕشی ئێرانییە «پارێزگارەکان»١. ئامانجی ئەم گوتارە بە قۆستنەوەی هەلومەرجی سیاسی ئەودەمەی وڵاتانی عەرەبی، دروستکردنی بناغەیەکی پڕوپاگەندەیی بوو کە لەڕووی ئایدۆلۆژییەوە لەگەڵ تەواوی بزاڤە ئیسلامییە سوونییەکاندا هاوئاوازبێت، بەتایبەتی ئەو بزووتنەوە ئیسلامیانەی کە شۆڕشی ئێرانیان بە دەرفەتێك دەبینی بۆ بەدیهێنانی پێشبینیی ”ئیسلام چارەسەرە“ودامەزراندنی دەوڵەتێکی ئیسلامی هاوشێوەی دەستەخوشکە ئێرانییەکەی، کە بووە هۆی ئەوەی زۆرێك لە پێشەنگ و سەرکردەکانی بزووتنەوە ئیسلامییە سوونەکان شۆڕشەکە پیرۆزبکەن

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

و تا ڕادەی سەرسامبوون و دۆستایەتی هاوسۆزی لەگەڵیدا دەربڕن، لە نموونەی عەبدولسەلام یاسین دامەزرێنەری کۆمەڵەی «دادپەروەری و چاکەخوازی»ی مەغریبی، کە ڕاستەوخۆ لەدوای سەرکەوتنی شۆڕشەکە گۆڤاری «الجماعە»ی دەرکرد و بەشێکی زۆری لاپەڕەکانی ژمارەی یەکەمی تەرخانکردبوو بۆ ناساندنی کتێبەکەی ئایەتوڵڵا خومەینی بەناونیشانی «حکومەتی ئیسلامی»٢، هەر لە ژمارە یەکدا عەبدولسەلام یاسین ڕەخنەیەکی توندی لە زانایانی سووننە گرتبوو بە «خەوتووەکان» ناوی بردبوون٣.

هەرچی هەڵوێستی دەستەبژێری فەرمی ئایینی بوو لە مەغریب، پشتیوانیکردن بوو لە سیماکانی شۆڕش. لە مانگی شوباتی (١٩٧٩)دا ڕابەڵەی زانایانی مەغریب نامەیەکیان بە واژوی ئەمینداری گشتی عەبدوڵڵا کەنون بۆ خومەینی نارد، تیایدا سڵاویان ناردبوو بۆ «سەرکەوتنی بزاڤی ئیسلامیی لە ئێران» وەکو ناوزەدیان کردبوو، لە نامەکەدا دەڵێن «هەر ئەم بزوتنەوە پڕ بەرەکەتەیە کە ئێوە بە دانایی‌و بەرچاوڕوونی لە چوارچێوەی بووژانەوەی ئیسلامییدا سەرکردایەتی دەکەن، ئازادبوونە لە هەژموونی بیانی کە ڕۆژهەڵات‌و ڕۆژئاوا بەسەر سیاسەتکاران‌و گەلانی عەرەبی و ئیسلامیدا سەپاندویانە«، بەڵام دواتر لەو هەڵوێستی پشتیوانییە پاشگەزبوونەوە، بەڕادەیەك لە مانگی ئابی (١٩٨٠)دا فەتوای کافربوونی خومەینیان دەرکرد٤.

هەمان شت بەسەر «بزاڤی ئاڕاستەی ئیسلامیی: بزوتنەوەی نەهزەی ئێستادا» بە سەرۆکایەتی ڕاشد غەنوشی هات، کە ژمارە سێی ساڵی پێنجەمی گۆڤاری «مەعریفە« (یەکەم ڕوانگەی میدیایی بزاڤی ئیسلامیی تونسی) بۆ شۆڕشی ئێران تەرخانکرد. لەسەربەرگەکەی وێنەیەکی خومەینی هەبوو کە دەستی بەرز کردۆتەوە و نزا دەکات، لەگەڵ وێنەکەشدا بە مانشێتێکی گەورە بە ڕەنگی سوور نووسرابوو «ئیسلام سەرکەوتنی بەدەستهێنا»٥. لە ژمارە هەشتی هەمان ساڵدا لەسەر بەرگەکەی ئەم ناونیشانە هاتبوو «پێشبینییەکان هاتنەدی: پێغەمبەر، ئێران بۆ سەرکردایەتی هەڵدەبژێرێت». دەکرێت هەمان شت لەبارەی «بزوتنەوەی برایانی موسڵمان: الاخوان المسلمین» لە میسر بڵێین، کە لەڕێگەی گۆڤارە بەناوبانگەکەیانەوە «الدعوە» پێشوازییان لە سەرکەوتنی شۆڕشەکە کرد، هاوزەمان لەگەڵ ئەو ڕووداوەدا، هەندێك لە ژمارەکانی تەرخانکردبوو بۆ دەربڕینی خۆشی بەبۆنەی ئەو سەرکەوتنەوە، وەکو بڵاوکردنەوەی وێنەیەکی خومەینی لەسەربەرگی گۆڤارەکە لەگەڵ مانشێتی «خومەینی لەنێوان هیوای موسڵمانان‌و پلانگێڕی خاچپەرستان‌و شیوعییەکاندا».

لە ڕوانگەی ئەو هەڵوێستانەوە، ئاستی ئەو کاریگەرییە دەردەکەوێت کە شۆڕشی ئێران بەسەر عەقڵیەتی شۆڕشگێڕی و سیاسی ئایینی سووننەدا هێناویەتی. شۆڕشی ئێرانی هەستێکی گشتی نموونەیی سەبارەت بە ڕزگاری بەناوی ئایینەوە بەرهەمهێنا، هەروەها لە سەرهەڵدانەوەی کەسایەتی ئیسلامیی‌و بووژانەوەی خەلافەت دوای ڕوخاندنی خەلافەتی عوسمانی، بۆیە جۆش و خرۆشی کاراکتەر و دەستەبژێری ئایینی سووننەی ورووژاند، بەبێ گوێدانە جیاوازییە سۆسیۆلۆجی‌و مێژوویی‌و ئایینییەکانی نێوان ئەو دوو مەزهەبە.

ئەوەی لەم ئاماژەیەدا جێگەی سەرنجمانە، ئەو هەڵوێستانە نییە کە دەربڕدراون، بەڵکو مەبەستمان کاریگەری دەزگای پڕوپاگەندەی ئێرانە، کە شۆڕشەکەی کردووە بە "ئیسلامی"، واتە یەکخستنی هەستەکان و کۆکردنەوەی ڕای گشتی ئیسلامی لەسەریەک وتە، هەروەکو بینیمان بە ڕاشکاوی لەلایەن نوخبە ئایینییە سوننەکانەوە دەربڕدرا، هاوتەریب لەگەڵ بانگەوازەکانی ڕزگاربوون لە کۆت و بەندەکانی هەژموونی ڕۆژئاواو ستەمی دەسەڵاتداران و سەرلەنوێ دامەزراندنەوەی خەلافەتی ئیسلامی.

لەو سەردەمەدا پڕوپاگەندەی ئێران لە ڕاکێشانی بزووتنەوە ئیسلامییەکاندا سەرکەوتوو بوو، بەڵام ئامرازو دەزگایەکی پڕوپاگەندەیی بوو بۆ کرانەوەی جیهانی هاوچەرخی سوننە بەڕووی ئەزموونی عەقیدەی شیعەدا، کە لەڕاستیدا لە بڵاوبوونەوە و بووژانەوەی مەزهەبی شیعەدا هەنگاوێکی سەرەکی بوو. لە ڕوانگەیەکی تائیفی سیاسی بەجۆش و خرۆشەوە کە ملکەچبوون و سەرشۆڕی ڕەتدەکاتەوە و هاندەرە بەرەو دژایەتی و بەرخۆدان، بازاڕسازی کرد بۆ ئەو ساتەوەختە سیاسییەی کە کۆماری نوێ پێیدا تێدەپەڕی و دەرگای زیندووکردنەوەی کردەی گۆڕینی ئایینی بەرەو مەزهەبی شیعە کردەوە.

هێزێکی دیکەی بزوێنەربۆپڕوپاگەندە، وەبەرهێنانی هەموو هێزە نەرمەکان بوو کە لەبەردەستیدا بوون بۆ بەهێزکردنی بوونی خۆی لە ناوچەکەدا، هەروەها هەناردەکردنی مۆدێلی شۆڕشگێڕانەی خۆی بۆوڵاتانی ئیسلامی، جگە لە بەگەڕخستنی دەستەبژێرە ئایینییە سوننەکان و دامەزراوە میدیاییەکانیان وەکو ناوەندێك بۆگواستنەوەی هاوسۆزی و برەودان بە ڕۆحی شۆڕش لە جیهانی ئیسلامیدا.

لەم پرۆسەی پڕوپاگەندەیەدا، بیرۆکەی وەبەرهێنان لە هێما و یادەوەرییە ئایینییەکاندا، دەروازەیەکی هاوبەش بوو، چونکە خومەینی درێغی نەدەکرد خۆی وەك یەکێك لە ئەهلی بەیت پیشانبدات، واتە لە بنەماڵەی پێغەمبەر محەمەد (د.خ)، بەمەبەستی بەدەستهێنانی هاوسۆزی زیاتر لەسەر ئاستی ناوخۆیی و عەرەبی و ئیسلامی بە گشتی، لەوڕێگەیەشەوە بەهێزکردنی شەرعیەتی ئایینی خۆی وەك ڕێبەری ڕۆحی باڵا بۆکۆمارە نوێیەکەی.

هەروەها ئێرانیش لە هیچ هەوڵێك بۆ دەربڕینی خۆی وەك وڵاتێکی ستەملێکراوی ئیسلامی نەپرینگایەوە، لە ساتی دامەزراندنییەوە تا ئەمڕۆ، گوتاری قوربانی بوون وەك یەکێك لە پایەکانی گوتاری ئایینی و سیاسی ئێران ماوەتەوە. بۆ زیاتر بەهێزکردنی پێگەی خۆی و بەدەستهێنانی هاوسۆزی زیاتر، دۆزی فەڵەستین بووەتە چەقی ئەم پرۆسەی پڕوپاگەندەیە، ئیدی لەڕێگای دوژمنایەتی ئیسرائیل و ئەمریکاوە بێت وەکو پێشتر ئاماژەمان پێکرد، یان لە ڕێگای بریکارەکانیەوە بێت لە ناوچەکەدا وەکو «حیزبوڵڵا»، کە بەلای ئێرانەوە بووەتە بازرگانییەکی قازانج بەخش، پاش ئەوەی لە قۆناغی پێشوودا ئایکۆنێکی بەرخۆدانی ئیسلامی بوو، بەتایبەتی دوای زنجیرەیەك سەرکەوتنی مەیدانی و میدیایی کە لە دژی ئیسرائیل بەدەستیهێنا، بە تایبەتی لە ساڵانی (٢٠٠٠) و (٢٠٠٦)دا.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

٢. دروستکردنی ئایکۆن: مۆدێلی پۆستەری سیاسی

دۆخەکە لەئاستێکدایە کە کەسانی بیرکەرەوە لە ساتەوەختی لە دایکبوونی کۆماری ئیسلامیی ئێرانەوە، بەبێ هەوڵێکی زۆر تێبینی ئەوە دەکات کە دامەزراندنی دەوڵەتەکە بە شێوەیەکی سەرەکی بۆ کاریگەریی دەزگای پڕوپاگەندەیی دەگەڕێتەوە، چونکە لە دروستکردنی وێنەی کۆماری نوێدا ڕۆڵی یەکلاکەرەوەی هەبوو، ئەوەش بەڕوونی لە شیکردنەوەی میدیا و پۆستەرەکانی دیواردا دەردەکەوێت کە دیدگای شۆڕشیان ئاشکرا کردووەو بە وردبینییەکی زۆرەوە داڕێژراون، تاوەکو کاریگەری لەسەر بیروڕای گشتی ناوخۆیی و بەهێزکردنی پێگەی خۆی لە دەرەوە و بەدەستهێنانی پشتیوانی و داکۆکیی زیاتر هەبێت.

بەم مانایە، بەبێ ڕامان لە پۆستەری سیاسی وەك بەڵگەنامەیەکی میدیایی مێژوویی کە پرۆسەی دروستکردنی کاریگەریی پڕوپاگەندەیی پوخت دەکاتەوە، سەرنجدان لە گوتاری پڕوپاگەندەیی لە سەردەمی شۆڕش و تێگەیشتن لێی بە ناتەواوی دەمێنێتەوە، چونکە کاریگەرییەکانی تائێستا لە کارە پڕوپاگەندەییە هاوچەرخەکانی ئێراندا بەردەوامە، وەکو دواتر دەبینین.

کاتێك هەژموون دەگاتە بەرزترین ئاستی خۆی، لە باشترین حاڵەتدا کۆمەڵگە بۆ دەربڕینی هیواو خواستەکانی، خەریکی بەرهەمهێنانی گوزارشتی نوێ دەبێت. گوزارشتە هونەرییەکانیش بە یەکێك لەو ئامرازانە دادەنرێن کە کۆمەڵگە گوزارشتی لەخۆی پێدەکات، چونکە هونەر سەرقاڵی بنیاتنانی هێما و دژە ئەفسانە نوێیەکان دەبێت، بەم شێوەیە مانای نوێ بەرهەم دەهێنێت. ئەو پۆستەرە سیاسیانەی کە لە سەردەمی شۆڕشی ئێراندا، لەلایەن هونەرمەندانو داهێنەرانو ئەوانەی پابەندبوون بە ڕۆحی شۆڕشەکەوە بەرهەم دەهێنرا و بڵاودەکرایەوە، بەڕوونی ئەو بەها و نۆرمە کۆمەڵایەتیانەی پێناسە کردۆتەوە کە دەبێت بڕوایان پێ بهێنرێت٦. پۆستەرەکان لەمێژە وەك ئامرازێکی کاریگەر بۆ بڵاوکردنەوەی پەیامی ئایدیۆلۆژی جیاواز بە شێوەیەکی بەرفراوان لە قۆناغەکانی شۆڕش و شەڕدا بەکاردەهێنرێن، پەیامەکان نیگەرانییە کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئایینییەکان لەخۆدەگرن، زۆرجار لە ڕێگەی دەق و وێنەوە دەردەبڕدرێن. ئەم پۆستەر و گرافیکانە دەریدەخەن کە چۆن ئەم تەکنیکە وەك میکانیزمێکی کاریگەر بۆ کۆکردنەوە و پەیوەندیکردن لە سەردەمی شۆڕشی ئێراندا کاریکردووە٧. بەشێوەیەکی گشتی بەکارهێنانی پۆستەر، نەخشێکی پڕوپاگەندەییە کە بەوردی بیری لێکراوەتەوە، بەو پێیەی «خومەینی پاڵەوان» هەموو جۆرەکانی پەیوەندیکردنی داگیرکرد، چونکە لە فەزای گشتیدا لەڕێگەی پۆستەرو دیواربەندەکانەوە بەچڕی بڵاودەکرایەوە٨. پۆستەرە سیاسییەکان لە کاتی شۆڕشی ئێراندا بەرهەم دەهێنران و بڵاودەکرانەوە ڕیزپەڕ نەبوون، بەڵکو لەو کاتەدا تایبەتمەندییەکی ئەو سەردەمە بوون.

پڕوپاگەندەی ئێرانی هەوڵیداوە لەڕێگەی بەرهەمهێنانی تۆڕێکی کارلێککاریی بەرفراوانی کە لە «ئێمەو ئەوان (نەیارەکان)» پێکهاتووە، وێنایەکی دەروونی هەمەلایەنە بۆ چەمکەکانی چاکە و خراپە دروست بکات،

کە بە تەواوی سەرنجی لەسەر بە شەیتانکردنی نەیاران بووە، لەوانەش: محەمەد ڕەزا شای پەهلەوی، ئەمریکا و ئیسرائیل، سەدام حسێن سەرۆکی پێشووتری عێراق، کەسانی دیکەش. لەلایەکی دیکەوە ئەم پڕوپاگەندەیە کاریکردووە بۆ دروستکردنی وێنەیەکی ئایکۆنی بۆ «خومەینی» ڕابەری شۆڕشەکە، کە لە هەموو کاتەکاندا لە وێنەی «سوپەرمانێك»دا دەردەکەوێت.

خۆدیارە کە پڕوپاگەندەی ئێران گوزارشت لە ئاڕاستە سیاسییە گشتییەکانی ئەم شۆڕشە دەکات، بۆیە ئامانجی پشت ئەم تۆڕە کارلێککارە، نمایشکردنی ڕاستەوخۆی نەیارانی ئێران بوو بە شێوەیەك کە هەموو چین و توێژەکانی کۆمەڵگە بتوانن لێی تێبگەن. بەکورتی ئەم پرۆسەیە بریتییە لە داڕشتنی بیروڕای گشتی بە شێوەیەك کە گرەنتی دڵسۆزی جەماوەر بۆ بەهاکانی کۆماری نوێ بکات، هەروەها گرەنتی پشتیوانی بۆ بڕیار و هەڵبژاردنە سیاسی و ئایینییەکانی بکات.

بەکارهێنانی وێنەی ڕیتۆریکی لە شێوەی پۆستەری سیاسیدا لە داڕشتنی عەقڵیەتەکان و کۆکردنەوەی پشتیوانی زیاتردا، دەرئەنجامی گەورەی هەبوو، هەروەکو پێشتر ئاماژەمان پێدا. جەختکردنەوەی پڕوپاگەندە لەسەر یەك کەسایەتی، تەنها لەگەڵ ئەو دۆخە دەروونییە گرژەدا دەگونجا کە کۆمەڵگەی ئێرانی پێ دەناسرێتەوە، چونکە ئامادەبوون لەپشتی کەسایەتییەك کە توانای سەرکردایەتیکردنی یاخیبوونی لە دژی سیستمی کۆمەڵایەتی و سیاسی هەبوو، کۆببنەوە و پشتیوانی بکەن، بە هیوای دەرچوون لەو حاڵەتە بێچالاکی و شکستەی تیایدا دەژیان. بەم شێوەیە ئەو وێنە ئایکۆنییەی کە بەهۆی بەسەنتەرکردنی خومەینی دروستکرابوو، لەگەڵ بەستێنی گشتی و سروشتی کۆمەڵگەی ئێراندا دەگونجا، کە لە مێژە چاوەڕێی بەدیهێنانی هیوا دواخراوەکانی دەکات.

لەڕاستیدا ئەم پۆستەرانە تەنیا ڕەنگدانەوەیەکی لاوەکیی بزووتنەوە شۆڕشگێڕییەکە نەبوون، بەڵکو ڕۆڵێکی گرنگیان لە خەبات بۆ دەربڕین و داڕشتنی ئایدۆلۆژیا و بیرۆکەی دەستەجەمعیدا هەبوو۹. بەکارهێنانی پۆستەر و دیواربەندە سیاسییەکان، ئامرازەکانی میدیا و پەیوەندییکردن لە کاتی قۆناغی یەکەمی شۆڕشەکەدا بەردەست بوون، بەڕێکەوت نەبوو، بەڵکو بەکارهێنانێك بوو کە لەگەڵ واقیعی کۆمەڵایەتیدا دەگونجا، چونکە نەخوێندەواری و هەژاری باڵی بەسەردا کێشابوو. ئەو شێوازی پڕوپاگەندەیە ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو لە گەیاندنی هەستی شۆڕشگێڕانە بە کۆمەڵگەی ئێرانی و لەوێشەوە بۆ کۆمەڵگەی ئیسلامی، چونکە کۆمەڵگەکە لەسایەی نەبوونی سەرچاوەی بەدیلی زانیاری و پرۆسەی لە قاڵبدان و یەك ڕەنگ کردندا، لە چوارچێوەی «یەك میدیا و تاکە ڕاستی»دا، نەخوێندەواری و کەمی هۆشیاری سیاسی باڵی بەسەردا کێشابوو.

لە بەرامبەر ئەم بارودۆخانەدا، ئەرکی دەزگای پڕوپاگەندە، یەکخستنی هەستی شۆڕشگێڕانە و گەیاندنی بوو بە جەماوەر بە وردبینییەکی زۆرەوە، بەبێ ئەوەی هیچ گرووپێکی کۆمەڵایەتی بەدەربکات، هەروەها بۆ بە شیعەکردنی ڕۆحی شۆڕش بوو لەنێو خەڵکیدا، بەبێ گوێدانە پێگەی کۆمەڵایەتی و مەعریفیان. بۆیە

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

لەو سەردەمەدا پۆستەری سیاسی لە یەکخستنی هەستەکان و گەیاندنی بە خوێندەوار و نەخوێندەواران، بەبێ هیچ جیاوازییەك لەنێوان گرووپە کۆمەڵایەتییەکاندا ئامرازێکی کاریگەربوو. شۆڕش بۆبەرەوپێشبردنی بیرۆکە نوێیەکانی هەرلە ویلایەتی فەقیهەوە تا هەناردەکردنی شۆڕش، لە بەکارهێنانی هەموو ئامرازەکانی بەردەستی، وەکو: بڵاوکراوە، پۆستەر، گۆڤاری ڕۆشنبیری و هەموو میدیاکان، درێغی نەکرد.

دوای سەرکەوتنی پڕوپاگەندەی ئێرانی لە بەدیهێنانی ئامانجەکانی لە کۆنترۆڵکردنی دەسەڵاتدا، پاشان ئێران هەوڵی هەناردەکردنی شۆڕشی دا بۆتەواوی وڵاتانی ئیسلامی، بە پاساوی ئەوەی هەروەکو خومەینی بانگەشەی بۆدەکرد، دامەزراندنی حکومەتی ئیسلامی لە ئێران تەنها هەنگاوی یەکەمە بەرەو دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئیسلامیی جیهانی ١٠. ئەم دیدە فراوانخوازییە بووە هۆی سەرهەڵدانی ململانێ وڕکابەری و دووبەرەکی گەورە لەنێوان وڵاتانی جیهانی ئیسلامیدان، کە جەنگی یەکەمی کەنداو (شەڕی ئێران و عێراق) یەکێك لە ئەنجامەکانی بوو١١. ئەم دیدە فراوانخوازییە لەگەڵ بڵاوبوونەوەی کەناڵە ئاسمانییە سنووربەزێنەکاندا لەناوەندی سەدەی بیست ویەکدا بەشێوەیەکی چڕدەرکەوت، کە ئێران وەکو ئامرازێك بۆبەدیهێنانی ئامانجی فراوانخوازی خۆی و درێژکردنەوەی هەژموونی ئایدۆلۆژی خۆی لە ناوچەکەدا بەکاریدەهێنا. ئەم کەناڵانە بۆ بردنەوەی گرەوی کاریگەری و دروستکردنی هۆشیاری ئایینی و سیاسی بەکۆمەڵ، شاهێدی کێبڕکێیەکی توندی نێوان وڵاتانی جۆربەجۆر وبلۆکی ناوچەیی وڕێکخراوەکانن، ئەمەش وایکردووە ئەم کەناڵانە ببنە گۆڕەپانێکی نوێ بۆ شەڕە نەرمەکان، کە ئامانجەکانیان بەپێی چوارچێوە و بەرژەوەندییەکان دەگۆڕێت.

کۆماری ئیسلامی هەوڵی سنووردارکردنی کاریگەری بەرهەمی میدیایی دەرەکی داوە، بۆیە تەلەفزیۆنی حکومەت لە کۆتایی حەفتاکان و هەشتاکاندا دەستیکرد بە پەخشکردنی پرۆگرامی ئیسلامی کە ئامانجی سەرەکی بەهێزکردنی شەرعیەتی ئایینی سەرکردایەتی ئێران بوو، تا ئەوڕادەیەی بینەرانی ناڕازی ناوخۆ بەهۆی دووبارەبوونەوەی ناوەڕۆکەکەیەوە ناویان نابوو «مەلافزیۆن». کاتێك لە ساڵی (١٩٩٣) خزمەتگوزاری مانگی دەستکرد هاتە ئاراوە، لەسەرەتادا پرۆگرامە بیانییەکان لەلای بینەرانی ئێرانی زۆر جێی بایەخ بوون. لە وەڵامی ئەوەداو بۆ پاراستنیان لە «گەندەڵی ڕەوشتی» چاوەڕوانکراوی پەخشی کەناڵە بیانییەکان، حکومەتی ئێرانی لە ساڵی (١٩٩٥)دا سەتەلایتی قەدەغەکرد (ئەم یاسایە تائێستاش کاری پێدەکرێت)، بەڵام ئێرانییەکان بۆ خۆدزینەوە لەو قەدەغەکردنە، بەخێرایی ستراتیژی نوێیان داهێنا ١٢.

لە سایەی ئەو کێبڕکێیەدا، دەسەڵاتدارانی ئێران کاردەکەن بۆپەرەپێدانی میدیا وکردنی بە پایەیەکی بنەڕەتی لەناو بنکەو دەزگای پڕوپاگەندەی ئێرانیدا، بەتایبەتی کە مردنی «خومەینی» زۆرلە ئاڕاستەکانی پڕوپاگەندەی شۆڕشگێڕانەی «ڕۆحی شۆڕش»هکەی نەگۆڕی، بەڵکو عەلی خامنەیی جێگرەوەی درێژەی دا بە ڕێگای سەپاندنی کۆنترۆڵ و بەهێزکردنی شەرعیەت و درێژکردنەوەی هەژموونی ئێران، بە ئامانجی هەناردەکردنی شۆڕش، تاران لە دامەزراندنی دەزگای ڕاگەیاندنی جۆراوجۆر و فراوانکردنی تۆڕی پڕوپاگەندەی خۆی درێغی نەکرد.

دووەم: هەژموون و قۆرخکردنی گوتاری میدیایی و ڕۆژنامەوانی

دامەزراوەی ڕادیۆ و تەلەفزیۆن ڕاستەوخۆ بە ڕێبەری باڵاوە پەیوەستن. ئەم پەیوەندییە بەرجەستەکردنی سەرەتای ترسی ڕژێمی شۆڕشگێڕ بوو لە بەکارهێنانی میدیا لەلایەن هێزە دژە شۆڕشەکانەوە، بەڵام بەردەوامبوونی ئەم پەیوەندییە لەنێوان دامەزراوەی ڕاگەیاندنی فەرمی و باڵاترین دەسەڵاتی سیاسی وڵاتدا، وایکرد کە دواتر ئەم دامەزراوەیە و دەزگاکانی ببنە گوزارشتکەری سەرەکی ئاراستە سیاسییەکانی دەوڵەتی ئێران، هەروەک گرنگی ئەم دامەزراوەیەی لە بنیاتنانی بیروڕای گشتی، ناوخۆیی و دەرەکی ئاشکرا کرد، بە تایبەتی کە ئەو دامەزراوەیە لە پێکهاتە و ئاراستەکانیدا فراوانبوونی گەورەی بەخۆوە بینیوە، هەروەها ئەو فەرمانگانەی سەر بەم دامەزراوەیەن، لە داڕشتنی گوتاری ئێران لەبەرامبەر پرسە ستراتیژییەکاندا گرنگییەکی زۆریان هەیە ١٣.

سەپاندنی کۆنترۆڵ بەسەر تۆڕی ڕادیۆ و تەلەفزیۆندا، قەدەغەکردنی بەکارهێنانی سەتەلایت، هەروەها توندکردنەوەی چاودێری لەسەر تۆڕەکانی ئینتەرنێت، تەنیا وەڵامێکی ڕوونە بۆ ئەوەی کە پراکتیزەکردنی کاری ڕۆژنامەوانی لە کۆماری ئێراندا چۆنە، وەکو لە ماددەی (٤٤)ی دەستووردا هاتووە دەوڵەت قۆرخکاری پەخشی ڕادیۆ و تەلەفزیۆنە. هەر لە هەمان ئاراستەدا، لە ماددەی (١٧٥) دەستووردا هاتووە کە دامەزراندن و لابردنی سەرۆکی دەستەی ڕادیۆ و تەلەفزیۆن (IRIB) لە دەسەڵاتی ڕێبەری باڵادایە. میدیا لە سایەی ئەم دۆخە سیاسییە کۆت و بەند کراوەدا، وایکردووە تەنها ببێتە ئامرازێکی سیاسی سەرەکی بۆ سەپاندنی کۆنترۆڵ و بەدیهێنانی خواستەکانی ڕێبەری باڵا و هاوپەیمانەکانی.

بەشێوەیەکی گشتی میدیا بۆ نەهێشتنی ئۆپۆزسیۆن بەهەموو شێوەکانیەوە، یان بۆ شێواندنی ناوبانگیان و ناوبانگی هەندێك لە گەورە بەرپرسان بەکاردەهێنرێت، بە نموونە لە ساڵی (٢٠٠٩) لەکاتی هەڵبژاردنی سەرۆکایەتیدا، خامنەیی داوایەکی سەرۆکی پێشووتر عەلی ئەکبەر هاشمی ڕەفسنجانی ڕەتکردەوە کە دەیویست لەڕێگەی کەناڵەکانی ڕاگەیاندنەوە وەڵامی تۆمەتبارکردنی خۆی و خێزانەکەی بە گەندەڵی بداتەوە، کە لەکاتی دیمانەیەکی تەلەفزیۆنیدا لەلایەن کاندیدی سەرۆکایەتی ئەوکاتە مەحمودی ئەحمەدی نەژادەوە وروژێنرابوو (دواتر بووە سەرۆك کۆمار). مانگێك دوای هەڵبژاردنەکە، پەخشکردنی وتاری هەینی ڕەفسنجانی لە کەناڵەکانی ڕاگەیاندنەوە قەدەغەکرا، کە تیایدا ڕەخنەی لە سەرکوتکردنی خۆپیشاندانەکان گرتبوو، داوای بەدیهێنانی ئاشتەوایی سیاسی کردبوو لەپێناو تێپەڕاندنی ئەوەی بە قەیران ناوزەدی کردبوو١٤.

هاوتەریب لەگەڵ دەسەڵاتی ڕێبەری باڵا بەسەر حکومەت و لەوێوە بەسەر میدیادا، دوای خۆماڵیکردن و کۆنترۆڵکردنی سەرچاوەکانی لەلایەن دەوڵەتەوە، وایکردووە میدیا لەژێر کاریگەریی ژێردەستەیی و ملکەچبووندا بژی، بەو هۆیەوە میدیا گۆڕاوە بۆ ئامرازێك بۆ پاساو هێنانەوە بۆ سەرکوتکردن و توندوتیژی

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

دژی ئۆپۆزسیۆن، ئەو دۆخەش ڕەنگدانەوەیەکی نەرێنی لەسەرژینگەی میدیایی و ئازادییەکانی ڕادەربڕین و بیرو بۆچوون هەبووە. لە ئەنجامدا سەدان ڕۆژنامە و گۆڤارقەدەغە کران، کە هێڵی نووسینیان لەگەڵ ئەو ئاراستە سیاسی و مەزهەبییانەدا نەدەگونجا کە کۆماری نوێی ئێران گرتبوویەبەر، پاساوەکەش ئەوەبوو لەگەڵ ئامانج و ڕۆحی شۆڕشدا ناگونجێن.

ئەم شێوازە سەروەرییە کە میدیاکان و ناوەندەکانی پەیوەندیکردنی پێ ڕووپۆش کراوە، ئەوپەڕی گرنگی ئەم دامەزراوانە لە سیاسەتە ستراتیژییەکانی ئێراندا دەردەخات. ڕەنگە گرێدانی ئەم ناوەندانە بە سەرپەرشتی ڕاستەوخۆی ڕێبەری باڵاوە، ئاماژەبێت بەوەی کە میدیاکان گرنگییان لە تەواوی دامەزراوە سیادییەکانی دیکە کەمتر نییە، وەکو دامەزراوەی سەربازی و ئایینی لە کۆماری ئێراندا.

تائێستاش کۆت و بەندەکان لەسەر میدیاکان بەردەوامن، ژمارەیەك لە ڕۆژنامەنووسان دووچاری چەوساندنەوەو دەستگیرکردنی هەڕەمەکیانەو سزای قورس دەبنەوە. ئێران لە ڕیزبەندی خراپترین دەوڵەتەکاندایە بۆ کاری ڕۆژنامەوانی. بەگوێرەی ئەنجامەکانی ڕاپۆرتی پێوەرەکانی ئازادی ڕۆژنامەگەری جیهانی کە ڕێکخراوی «پەیامنێرانی بێ سنوور» بڵاوی دەکاتەوە، ئێران لەکۆی (١٨٠) دەوڵەت پلەی سێیەمی پێش کۆتایی وەرگرتووە، تەنها پێشی هەریەکە لە کۆریای باکورو ئەریتریا کەوتووە، ئەم ڕیزبەندییەش ڕەنگدانەوەی دۆخی ڕاگەیاندن وڕۆژنامەوانییە لە تاران، لەئێستادا ژمارەی ڕۆژنامەنووسە دەستگیرکراوەکان لە زیندانەکانی ئێراندا گەیشتۆتە (٥١٢) ڕۆژنامەنووس لە هەردوو ڕەگەزەکە[١٥].

بەردەوامبوونی هەراسانکردنی ڕۆژنامەنووسان و تۆقاندن و دەستگیرکردنی هەڕەمەکیانەیان، قۆرخکردنی سەرچاوەکانی هەواڵ لەلایەن دەستەی ڕادیۆ و تەلەفزیۆنەوە (IRIB)، هەموو ئەمانە ڕەنگدانەوەی وێنەی ئایدۆلۆژی فەرمی دەوڵەتە، کە بەردەوامە لە هەوڵەکانی بۆسەپاندنی هەژموونی خۆی بەسەر مەرجەکانی بەرهەمهێنانی پرۆسەکانی پەیوەندیکردندا، لەوانەش کۆنترۆڵکردنی سەرچاوەکانی بڵاوبوونەوەی زانیاری.

وەك ئاماژەمان پێدا، ئەو بارودۆخە سیاسیە بەرتەسکە، هەروەها سەختی دەستڕاگەیشتن بە زانیاری و بڵاوکردنەوەی لە غیابی گرەنتی مەیدانیدا بۆ پاراستنی ڕۆژنامەنووسان لە هەراسانکردن و هەڕەشەکان، تاڕادەیەکی زۆر ئێرانی لە هەموو جیهان دابڕاندووە، هەروەها بەشداری کردووە لە فراوانکردنی ئەو بۆشاییەی لەنێوان واقیعی ئازادییەکانی تاران و باقی جیهاندا هەیە.

لە ساڵی (١٩٧٩) تا ئەمڕۆ، نزیکەی هەزار ڕۆژنامەنووس لەسەر دەستی حکومەتی ئێرانی دووچاری دەستگیرکردن، دەستبەسەرکردن، یان لەسێدارەدان هاتوون. هەڵمەتی توندی دژ بە ئازادی میدیایی تەنها ڕۆژنامەوانی ناوخۆی نەگرتۆتەوە، بەڵکو سەرکوتکردن ئەو پەیامنێرە ئێرانیانەشی گرتۆتەوە کە بۆ میدیا بیانیەکان کاردەکەن، ئەوانیش لە فشارو تەنگ پێهەڵچنین دەربازیان نەبووە[١٦]. هەموو ئەوانەش

بە پاساوی پێشێلکردنی بنەماکانی کۆمارە، لە ماددەی (٢٤)ی دەستوری ئێراندا دەقنووس کراوە: «ئازادی ڕۆژنامەگەری و بڵاوکراوەکان مسۆگەرو دانپێدانراوە، بەمەرجێك پێشێلی ڕێسا ئیسلامییەکان و نەزمی گشتی نەکات». هەروەك لە دیباجەی دەستوریشدا جەختی لێکراوەتەوە، کە ئەرکی کەناڵەکانی ڕاگەیاندنی گشتی و ڕادیۆ و تەلەفزیۆنی کورتکردۆتەوە لە: «بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری ئیسلامیی، هاوتەریب لەگەڵ ڕێبازی تەواوەتی شۆڕشی ئیسلامی».

ئەم سنووردارکردن و کۆنترۆڵکردنەی دەزگای ڕۆژنامەگەری و ڕاگەیاندن لە یاسای ڕۆژنامەوانی ئێراندا بە ڕوونتر دەقنووس کراوە، کە لە بەرامبەردا قەیرانێکی ڕاستەقینەی لێکدانەوە دروست دەکات، ڕێگە بە دەزگای چاودێری ڕۆژنامەوانی دەدات هەڵوێست و بڕیارەکانی خۆی بەرامبەر بە دەزگا ڕۆژنامەوانیەکان بەشێوەی میزاجی سیاسی بدات.

یەکێك لە لایەنەکانی ئەو قەیرانە، دەرکردنی بڕیاری داخستنی ڕۆژنامەیەکی ناوچەیی بوو بەناوی «کلید»، بە پاساوی بەدڕەفتاری بەرانبەر بە دەسەڵاتی باڵای دەوڵەت، کە گرێدانی هێڵی هەژاری بوو بە ڕابەری باڵاوە، ڕۆژنامەکە وێنەیەکی کاریکاتێری لەبارەی هێڵی هەژاری بڵاوکردبوویەوە، لە تەنیشتی دەست و قەڵەمێك هەبوو کە ئاماژە بەوە دەکات نامەنووسی خامنەییە١٧. ئەم بڕیارەش ڕەوایەتی لە دەقی ماددەی (٢٧) لە یاسای ڕۆژنامەگەری وەرگرتبوو، کە تێیدا هاتووە: لە ئەگەری سوکایەتیکردن بە ڕابەری باڵا، مۆڵەتی بڵاوکردنەوە وەردەگیرێتەوەو هەڵدەوەشێنرێتەوە. هەروەها بەڕێوبەری گشتی و سەرنووسەریش دەخرێنە بەردەم لێپێچینەوەی دادوەرییەوە، ئەمەش بەبێ ئەوەی سروشت و شێوەی ئەم سووکایەتییە ئاشکرابکرێت، ئایا بەنموونە دەکرێت ڕەخنەیەکی بەم جۆرە بە سووکایەتی هەژماربکرێت؟ کەی ڕەخنە دەبێتە ڕەخنە و کەی دەبێتە سوکایەتی؟

لەکاتێکدا ڕژێم کاری ڕۆژنامەوانی لە ناوخۆدا قۆرخکردوە، بە ڕابەرایەتی چالاکوان و ڕۆژنامەنووسان و نەیارانی ڕژێمی ئێران لە دەرەوەی وڵات، فەزای نوێی میدیایی لە ئێران سەریهەڵداوە. ئەم کەناڵە میدیاییانە ئاڵەنگاری گەورەیان بۆ پروپاگەندەی فەرمی ئێران دروستکردووە، بەتایبەتی لە سایەی بەردەوامبوونی دۆخی شڵەژاو و گرژی کۆمەڵایەتیدا. لەبەرئەوە ڕژێم هیچ هەوڵێك بەزایە نادات بۆ شێواندن یان بە شەیتانکردن و تۆمەتبارکردنیان بە بەکرێگیراوی دەرەکی.

لە سایەی دابەزینی ئاستی متمانەکردن بە میدیای گشتی ناوخۆیی، خواستی ئێرانییەکان لەسەرکەناڵە بیانییەکان و کەناڵەکانی نەیاری گوتاری فەرمی زیادیکردوە. پێویستە ئاماژە بەوە بکرێت کە پەسەندکردنی گوتاری میدیای دەرەکی ئێرانی بەسەر گوتاری ناوخۆییدا، بەشێوەیەکی سەرەکی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بارودۆخەی کە ئەو ڕۆژنامەنووس و پەیامنێرە نێودەوڵەتیانە ئەزموونیان کردووە، لەوانە ڕۆژنامەنووسان و چالاکانی مافی مرۆڤ کە ناچاربوون وڵاتەکەیان بەجێبهێڵن.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

بەگوێرەی ڕاپرسی ناوەندێکی توێژینەوەی سەربەخۆ کە بارەگاکەی لە هۆڵەندایە، ئەویش «ئاژانسی گامان»ی پسپۆڕە لە شیکردنەوەو پێوانەکردنی هەڵوێستەکان لە ئێران، لە ماوەی نێوان (١٧ – ٢٦/ شوبات/٢٠٢١) لەگەڵ نموونەیەکی نوێنەرایەتی کە ژمارەیان لە (٢٧) هەزار کەس زیاتر بووە، لەبارەی ئاڕاستەکانی ڕای گشتی لە ئێراندا، لەنێویاندا سەرچاوەکانی وەرگرتنی هەواڵ، دەرکەوتووە هەریەکە لە کەناڵەکانی «ئێران ئینتەرناشناڵ، من و تۆ، بی بی سی فارسی، دەنگی ئەمریکا»، لە جەماوەریترین و کاریگەرترین سەرچاوەکانی هەواڵن لە ئێراندا، زیاتر لە نیوەی بەشداربووانی ڕاپرسیەکە متمانەی خۆیان بە کەناڵی «ئێران ئینتەرناشناڵ و من و تۆ» پیشانداوە، لەکاتێکدا کەناڵی «بی بی سی فارسی» متمانەی (٢٧٪) بەشداربووانی بەدەستهێناوە، تەلەفزیۆنی فەرمی حکومەتی ئێرانیش ڕێژەی (١٤٪) دەنگی بەشداربووانی ڕاپرسیەکەی بەرکەوتووە. هەر لەو میانەیەدا (٤٧٪) بەشداربووان ڕایانگەیاندووە هەرگیز متمانە بە تەلەفزیۆنی فەرمی حکومەتی ئێران ناکەن. بەگوێرەی ئەنجامەکان (٣٣٪) بەشداربووان دەڵێن بەشێوەیەکی ڕۆژانە تەماشای کەناڵی «ئێران ئینتەرناشناڵ» دەکەن، ئەمەش وایکردووە ئەم کەناڵە هەواڵییە بیانییە کە بە زمانی فارسی بەرنامەکانی پەخش دەکات پڕ جەماوەرترین کەناڵ بێت لە ئێراندا[١٨].

هەندێك لە ڕاپۆرتە ڕۆژنامەوانییە ناوخۆییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کەمبوونەوەی ئارەزوو بۆ میدیای گشتی ئێرانی دەگەڕێتەوە بۆ زیادبوونی فشارە سیاسیەکان لەسەر میدیا سەربەخۆکان، هەر ئەوەش زۆرێکیانی ناچارکردووە وڵات بەجێبهێڵن. لەوبارەیەوە ڕۆژنامەی «شەرق[١٩]»ی ئێرانی هاتنی کەناڵی «ئێران ئینتەرناشناڵ» لەسەرووی لیستی کاریگەرترین کەناڵەکان لە ڕای گشتی ئێرانیدا، بەشێوەیەکی سەرەکی دەگێڕێتەوە بۆ ئەو ڕۆژنامەنووس و میدیاکارە بەتوانایانەی کە لەو دامەزراوە نێودەوڵەتییەدا دامەزراون و ڕۆڵ دەگێڕن، دوای ئەوەی وڵاتەکەیان بەجێهێشت، بەهۆی ئەو بارودۆخە دژوارەی کە بۆ ئەنجامدانی ئەرکی پیشەییانەی خۆیان هانیان نادات.

سەرەڕای بەجێهێشتنی وڵات، بەڵام هەڵمەتەکانی پەلاماردان و تەخوینکردن و تۆقاندن ڕانەوەستاوە، لە ساڵی (٢٠١٧) دەسەڵاتدارانی ئێران لێکۆڵینەوەی تاوانکاریيان لەگەڵ (١٥٠) کارمەند لە «بی بی سی» دەستپێکرد، بە تۆمەتی «پلانگێڕی دژی ئاسایشی نیشتیمانی»، هەموو سامانەکانیان لەناوخۆی وڵاتدا بلۆك کرا[٢٠]. میدیاکانی سەر بە حکومەتی ئێران وێنەی چەند ڕۆژنامەنووسێکی ئێرانیان بڵاوکردەوە کە لە لەندەن دەژیان و تەنها بە «باندێکی مافیا[٢١]» وەسفیان کردن. بەهەرحاڵ ئەو ڕۆژنامەنووسانە تەنانەت لە دەرەوەی تارانیش لە ڕاوەدوونانی ڕژێم ڕزگاریان نەبووە. لە ڕاپۆرتێکدا کە ڕۆژنامەی «تایمز»ی بەریتانی لە کانوونی یەکەمی (٢٠١٩) بڵاویکردەوە، دەڵێت: دەسەڵاتدارانی ئێران هەڵمەتێکی تۆقاندنیان لەدژی ڕۆژنامەنووسان و فەرمانبەرانی کەناڵی «ئێران ئینتەرناشناڵ» دەستپێکردوە کە بارەگاکەی لە لەندەنە، لێپێچینەوە لە کەسوکارەکانیان کراوە و دەست بەسەر موڵك و ماڵیاندا گیراوە، هەروەها هەڕەشەی ڕفاندنیان لە شەقامەکانی بەریتانیا لێکراوە، ئەگەر بێتو واز لە کارەکانیان لەو کەناڵە نەهێنن. چونکە

کەناڵەکە چەند دیمەنێکی خۆپیشاندانە بەرفراوانەکانی شەقامەکانی ئێرانی پەخشکرد، کە بەهۆی بەرزبوونەوەی نرخی بەنزینەوە ئەنجامدرابوون٢٢.

دەیان ڕۆژنامەنووس لە کەناڵی «بی بی سی» دووچاری هەمان مامەڵە هاتن، ئەم کەناڵەش لە کۆنگرەیەکی ڕۆژنامەوانیدا سەرکۆنەی ئەو پەلاماردانە بەکۆمەڵە بێ وێنەیەی کرد، بەڕادەیەك هەڕەشەکان گەیشتە ڕادەی لێسەندنەوەی پاسپۆرتەکانیان، هەروەها قەدەغەکردنی کڕین یان فرۆشتنی موڵك و ماڵەکانیان. بەگوێرەی ڕاپرسیەکی ناوخۆیی ڕادیۆی «بی بی سی» بەریتانی (٤٥) فەرمانبەر لە «بی بی سی فارسی» ڕایانگەیاندوە کە دەسەڵاتدارانی ئێران لێپێچنەوەیان لەگەڵ باوکیاندا کردووە، چل فەرمانبەری دیکەش ڕایانگەیاندوە لێپێچینەوە لەگەڵ خوشك و براکانیاندا کراوە٢٣. گومانی تێدا نییە ئەم جۆرە کارانەی ئێران بۆ کۆنترۆڵکردنی سەرچاوەکانی زانیاری، وایکردووە کاری ڕۆژنامەگەری لە ئێران لە مەحاڵ نزیك ببێتەوە.

بەدرێژایی چل ساڵ، میدیاکانی ئێران تەنها بۆ گواستنەوەی زانیارییە دڵخوازەکانی ڕژێمی ئێران نەبووە، بەڵکو بۆ تۆقاندنی ڕۆژنامەنووسان و نەیاران و بێدەنگکردنیان لە ناوخۆی تاران یان دەرەوە بەکارهێنراوە. دەستەی ڕادیۆ و تەلەفزیۆنی ئێران لەڕێگەی چاوپێکەوتن و بەرنامەی ڕادیۆیی و تەلەفزیۆنی تایبەتمەند بە ناوزڕاندن و چەواشەکاری، هەموو جۆرەکانی ئەشکەنجەدانی دەروونی و ناوزڕاندن و دانپێدانانی بەزۆرو پێشێلکردنی تایبەتمەندییەکانی نەیاران و خێزانەکانیانی پراکتیزە کردووە.

بەگوێرەی ڕاپۆرتێکی فیدراسیۆنی نێودەوڵەتی بۆ مافەکانی مرۆڤ (FIDH) کە لە ساڵی (٢٠٢٠) بەناونیشانی «میدیای ئێرانی وەك ئامرازێك بۆ سەرکوتکردنی بەکۆمەڵ» بڵاوکراوەتەوە، دیمەن و شێوازەکانی بەکارهێنانی میدیای بۆ سەرکوتکردنی نەیاران تۆمارکردووە، ڕاپۆرتەکە خوێندنەوەیەکی شیکاری چڕوپڕی بۆ (١٥١) بەرنامە لەخۆگرتووە، کە لەماوەی دەیەی ڕابردوودا لە دەستەی ڕادیۆ و تەلەفزیۆن بڵاوکراونەتەوە، لەنێویاندا دانپێدانانی (٣٥٥) کەسایەتی-قوربانی، جگە لە ناواخنی ناوزڕاندن لەدژی (٥٠٥) کەس. بەگوێرەی لێدوانی قوربانیان ئەو جۆرە ڕەفتارە میدیاییە سەرکوتکارانە جۆرێکە لە ئەشکەنجەدانی دەروونی و کاریگەری درێژخایەنی هەبووە، جەختیان لەوە کردۆتەوە کە کاریگەری ئەو بەرنامانە لە ژیانی خێزانی و ناوبانگیاندا بە ئاسانی تێناپەڕێت، لەبەرئەوەی ژمارەیەکی زۆری بینەران ناتوانن دەستیان بە سەرچاوەی زانیاری سەربەخۆ بگات، بۆیە وا بڕوا دەکەن ئەو تۆمەتی ناوزڕاندنانە ڕاستن کە لەو جۆرە بەرنامانەدا پەخشدەکرێن.

هیچ گومانی تێدانییە کە ژینگەی میدیای ئێران سنووردارە، تەنانەت سەرکوتکەر و ڕێگریشە لە پراکتیزەکردنی کاری میدیایی و ڕۆژنامەوانی. بەگوێرەی وەسفی ڕێکخراوی «پەیامنێرانی بێ سنوور»، تائێستا ئێران یەکێکە لە پێنج گەورەترین زیندانەکانی جیهان بۆ چالاکوان و کارمەندان لە بواری میدیادا. سەرباری ئەم دۆخە قەیراناوییە و هەموو ئەوانەی پێشتر باسکران، هێشتا کاربەدەستانی ئێران میدیا وەك ئامرازێك بۆ دزەکردنە ناو ناوچەکە و پشتیوانیکردن لە تێزە تائیفی و سیاسیەکانیان دەبینن.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

لەپێناوی ئەوەدا، ئێران پارەکانی بەشێوەیەکی زۆر لە بواری پیشەسازی میدیادا وەبەردەهێنێت، هەروەها هەوڵەکانی بۆ دروستکردنی میدیایەکی دیبلۆماسی ڕکابەرخستۆتەگەڕ(وەکو هەندێك لە دەوڵەتە گەورەکانی ناوچەکە ئەنجامی دەدەن)، بەناوی ڕژێمی ئێرانیەوە دەدوێت و بارودۆخی ناوخۆیی و دەرەکی بۆ دەسازێنێت، جا لەڕێگەی بریکارەکانیەوە بێت یان لەڕێگەی فەرمانبەرە فەرمییەکانی ڕژێمەوە بێت، بەڵام ئامانجی کۆتایی لە هەموو ئەمانەدا دروستکردنی بۆچونێکی گشتی ناوخۆییە کە لەگەڵ بیروباوەڕەکانی ڕژێمەکەدا بگونجێت، لەوانەش دەستەبەرکردنی ئەو دەروازە دەرەکیانەی کە گوزارشت لە دیدگای تاران لەبارەی جیهانەوە دەکەن، هەروەها بڵاوکردنەوەی ئەوەی بە «بەها-هەناردەکردنی شۆڕش» دەناسرێت، لەسەرئاستێکی بەرفراوانی ناوچەیی بۆخزمەتکردن بە پەرەسەندنی ئامادەگیی ئێران لە ناوچەکەدا وەکو زلهێزێکی ناوچەیی، جگە لە دەستەبەرکردنی فراوانبوونی بازنەی هەژموونی لە دەرەوەی سنووری ناوچەییە نەریتییەکاندا.

سێیەم: میدیای ئێران و مەیلی کۆنترۆڵکردن.. گرەوی گواستنەوە لە کاریگەرییەوە بۆ دروستکردنی هەژموون

ڕەنگە چاودێرانی دۆخی ئێران جیاوازییەکی ئەوتۆیان نەبێت لەبارەی ئەو ڕۆڵە پێشەنگانەی کە میدیا لە ژیانی سیاسی ئێراندا دەیگێڕێت. هەروەکو پێشتر ئاماژەمان پێدا، پڕوپاگەندەی میدیایی بەشێکی دانەبڕاوە لە مێژووی کۆماری ئێران. پڕوپاگەندە لە چوارچێوەی دامەزراوەیەکی زەبەلاحدا ئامادەدەکرێت کە خۆی لە «دەستەی ڕادیۆ و تەلەفزیۆن»دا دەبینێتەوە، کە گوزارشت لە هێڵی نووسینی ئایدۆلۆژیای شۆڕشگێڕانەی ئێران دەکات کە لەسەربیرۆکەی بەرخۆدان و پێشخستنی لە ئاست و بوارە جیاوازە ناوخۆیی و ناوچەیی و نێودەوڵەتییەکاندا بەندە. ئەم ڕێبازە خۆی لە چوارچێوەیەکی یەککگرتوودا لەگەڵ دامەزراوە گەورەکاندا دەخاتەڕوو، هەرلە دامەزراوەی ڕێبەری باڵاو «پاسداران»هوە تا دەگات بە دەستە ئابووری و دیبلۆماسییە فەرمییەکان و بریکارەکانی ئێران لەهەموو چین و توێژەکاندا، لە دەوڵەت و دامەزراوە و ڕێکخراو و میلیشیا هاوتەریبەکاندا. لەوانەیە یەکێك لە لایەنەکانی ئەمەش، بانگەوازێکی ئەم دوایەی خامنەیی بێت بۆ «جیهادی میدیایی» بۆ بەرەنگاربوونەوەی داگیرکاری میدیایی، هەروەکو ناوی لێنابوو٢٥.

ئێران لەبەردەم هەوڵەکانیدا بۆ پەلهاویشتن و فراوانخوازی لە ناوچەکەدا گرەو لەسەر میدیاکان دەکات، بەمەبەستی دروستکردنی سیماکان و شێوەکانی ئامادەبوونی لە فەزای گشتیدا، جا ناوخۆیی بن یان دەرەکی. تێبینی ئەوەش دەکرێت وەبەرهێنانی تاران لە پیشەسازی میدیاییدا بایەخی کەمترنەبێت لە تەواوی پیشەسازییە ستراتیژییەکانی دیکەی وەکو سەربازی و ئەمنی، بۆیە لە سەپاندنی باسکی میدیایی خۆی لە ناوچەکەدا هیچ درێغییەك ناکات، ئەمەش بە ئەنجامی ژمارەیەك ڕاپۆرتی چڕوپڕلەبارەی دیمەنی میدیای ئێرانییەوە پشتڕاست دەکرێتەوە.

بەگوێرەی ڕاپۆرتێکی ناوەندی توێژینەوەکانی پەرلەمانی ئێران، داهاتی دەستەی ڕادیۆ و تەلەفزیۆن دەگاتە نزیکەی (١٤٠) تریلیۆن ڕیاڵ کە دەکاتە (٥٦٠) ملیۆن دۆلار، ئەمە بەبێ گوێدانە پشکەکەی لە بودجەی حکومەتدا، کە یەکسانە بەکۆی باجی مووچەی ساڵانەی سەرجەم فەرمانبەرانی حکومەت و دەگاتە (٥٠) تریلیۆن ڕیاڵ کە دەکاتە (٢٠٠) ملیۆن دۆلارلە بودجەی حکومەت٢٦، جگە لەوەی حکومەتی تاران لە بودجەی ساڵی (٢٠٢١)دا بڕی (٧١,٤) ملیۆن دۆلاری دیکەی بۆ بەرنامەکانی فەزای ئەلیکترۆنی تەرخانکردووە کە دەستەی ڕادیۆ و تەلەفزیۆن بە پشکی (٦٣) ملیۆن دۆلار سوودی لێ دەبینێت، لەکاتێکدا بەشی سایبەر لە «ڕێکخراوی پڕوپاگەندەی ئیسلامیIDO» بڕی ئەو (٨,٤) ملیۆن دۆلارەی ماوەتەوە وەردەگرێت.

ڕاپۆرتێکی «ڕوانگەی دیمەنی میدیایی»ی سەر بە «سەنتەری ڕۆژنامەوانی ئەوروپی (EJC)»، مۆنۆگرافیایەکی گشتی دیمەنی میدیای ئێرانی دەخاتەڕوو، دەستەی ڕادیۆ و تەلەفزیۆن بە گرنگترین دامەزراوەی میدیایی لە ناوچەی ئاسیاو زەریای ئارام و تەنانەت لە جیهانیشدا دادەنێت، بەهۆی بوونی توانایەکی وەبەرهێنانی مرۆیی گەورە، چونکە زیاتر لە چل هەزار فەرمانبەر لە سەرانسەری جیهاندا لەخۆدەگرێت، لە زیاتر لە بیست دەوڵەتدا لقی هەیە، خزمەتگوزارییەکانی بە چەندین زمان پێشکەش دەکات، هەروەك حەڤدە کەناڵی نیشتیمانی، سی کەناڵی هەرێمی، نۆ کەناڵی نێودەوڵەتی بەڕێوەدەبات. لە گرنگترینی ئەو کەناڵانەش: کەناڵی (العالم) بە زمانی عەرەبی، کە ساڵی (٢٠٠٣) دەستی بە پەخش کرد، بە شێوازێکی هاوشێوەی کەناڵە عەرەبییە هەواڵییە گەورەکانی دیکەی وەکو (الجزیره) و (العربیه). هەروەها کەناڵی «پرێس تیڤی» کە ساڵی (٢٠٠٧) بە زمانی ئینگلیزی دەستی بە پەخش کرد، کەناڵی «سەحەر» بە چەندین زمان، ساڵی (١٩٩٠) دەستی بە پەخش کرد و بەرنامەکانی بە زمانەکانی: کوردی، ئۆردی، ئازەری، بۆسنی، فەرەنسی پەخش دەکات٢٨، زمانەکانی دیکەی وەك زمانە ئەفریقییەکان لە نموونەی هاوساو سواحیلی٢٩، جگە لە تۆڕی میدیایی «ئیسپان تیڤی» بە زمانی ئیسپانی، کە بەگوێرەی توێژینەوەك کە پەیمانگەی پۆڵەندی بۆ کاروباری نێودەوڵەتی ئەنجامیداوە، بە یەکێك لە جەماوەریترین تۆڕەکان لە ئەمریکای لاتین دادەنرێت٣٠.

لەلایەکی دیکەوە، ئاژانسە هەواڵییەکانی ئێران لە چالاکترین ئاژانسەکانن لە جیهاندا، لەپێشی هەموویانەوە «ئاژانسی هەواڵی کۆماری ئیسلامی» کە بە ناوە کورتکراوەکەی «ئێرنا: IRNA» دەناسرێت، وەك تاکە ئاژانسی فەرمی لە کۆماردا خزمەت دەکات، سەرباری «ئاژانسی هەواڵی فارس» کە خۆی بە ئاژانسێکی سەربەخۆ دەناسێنێت (لقێکی نیمچە فەرمی سوپای پاسدارانە)، لە ئاژانسە گرنگەکانە چونکە هەواڵەکانی بە چەندین زمان پەخش دەکات. لە گرنگترین ئاژانسە نافەرمییەکانیش ئاژانسی «مهرە: MEHR» کە تایبەتە بە هەواڵە سیاسیە دەرەکییەکانی ئێران، لە ساڵی (٢٠٠٣) دامەزرێنراوە، ڕووماڵی ڕووداوە سیاسی و ئابووری و کلتوری و ئایینیەکان بە چەندین زمانی جۆراوجۆر دەکات، وەکو: عەرەبی،

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

ئینگلیزی، تورکی، ڕووسی، فارسی، ئەڵمانی، زیاترلە (٣٠٠) پەیامنێری هەیە، پێنج نووسینگەی هەرێمی هەیە، ڕێککەوتننامەی هاوکاری لەگەڵ زیاترلە حەڤدە ئاژانسی بیانی لە ئاسیا و ئەوروپادا هەیە. جگە لەم ئاژانسە گەورانە کە خزمەتگوزارییەکانیان لە کەرتە جۆراجۆرەکاندا پێشکەش دەکەن، ژمارەیەك ئاژانسی هەواڵی تایبەتمەند هەن کە جەخت لە چەند دۆزێکی دیاریکراوی ناوخۆیی و دەرەکی دەکەنەوە، گرنگترینیان ئاژانسی هەواڵەکانی «قودس»ە کە ئاژانسێکی تایبەتە بە کاروباری فەلەستین، هەروەك ئاژانسەکانی «ئاژانسی هەواڵی خوێندکاران»، «ئاژانسی هەواڵی ژنان»و«ئاژانسی هەواڵی قورئان» هەن٣١.

لەبەرڕۆشنایی ئەم دیمەنە، دەتوانین بگەینە ئەنجامێکی پوخت ئەویش ئەوەیە پەلهاویشتنی ئێران لەناوچەکەدا بەکتوپڕی نەهاتووە، یاخود دەرەنجامی ڕاستەوخۆی شکستی ڕژێمە عەرەبییەکان و هەژموونی ئەمریکا و ئیسرائیل بەسەرناوچەکەدا نەبووە وەکو پڕوپاگەندەی بۆدەکرێت، بەڵکو بەشێکی گەورەی بۆ ئەو هۆکارانە دەگەڕێتەوە، جگە لە کۆمەڵێك فاکتەری یەکانگیر، هەروەك بۆ هۆشیاری تاران دەگەڕێتەوە لەبارەی ئەو ڕۆڵە ستراتیژییەی کە پڕوپاگەندەی میدیایی لە بەهێزکردنی هەڵوێستەکانی و بەرەو پێشبردنیان لە ئاستێکی بەرفراواندا دەیگێڕێت، لەوانەش کاریگەری لەسەرڕای گشتی ولەوێوە فشار خستنە سەر حکومەتەکان.

ماوەی زیاترلە چوار دەیەیە ئێران کار بۆ گەشەپێدانی تۆڕە میدیاییەکانی دەکات، بەڕادەیەك ئاستی کاریگەری هەژموونەکەی سنووری ناوخۆیی و ناوچەیی تێپەڕاندوە و گەیشتۆتە ئاستی نێودەوڵەتی، بەجۆرێك پێشتر ئەمریکا کۆمەڵێك ماڵپەڕی سەر بە ژمارەیەك دەزگای ڕاگەیاندنی ئێرانی داخست، هەندێکیان فەرمی و هەندێکی دیکەشیان هی گرووپەکانی سەربە ئێران بوون، چونکە لە بڵاوکردنەوەی هەواڵی درۆ و بەشداریکردن لە هەڵمەتی چەواشەکاری ئاڕاستەکراودا تێوەگلابوون. بۆ نموونە کەناڵی (المسیره) کە حوسییەکان بەڕێوەیان دەبرد، کەناڵەکانی (العالم، الکوثر، الفلسطین الیوم، الؤلؤه)و چەندین کەناڵی دیکە. ئێرانیش ئەوەی قبووڵ نەکرد، چونکە بە پێشێلکردنی ئازادی ڕادەربڕینی دادەنێت، هەروەها نەیهێشت ئەم دەرفەتە بەبێ باسکردن لە «میحوەری بەرخۆدان لە بەرامبەر میحوەری تەسلیمبوون» تێپەڕێت. دەستەی ڕادیۆ و تەلەفزیۆنی ئێرانی لە ماڵپەڕەکەیدا ڕوونیکردۆتەوە «لەکاتێکدا حکومەتی دیموکراسی ویلایەتە یەکگرتووەکان جەخت لە پشتیوانیکردنی ئازادی ڕادەربڕین دەکاتەوە، بەڵام بە پاڵپشتی دوو هاوپەیمانە مێژوییەکەی واشنتۆن لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا: ئیسرائیل و سعودییە، بەکرداری چەندین کەناڵ دادەخات»٣٢.

لەوانەیە لەنێو ئەو شتانەی کە سەرنج ڕادەکێشن هەوڵی تاران بێت بۆ بە شەیتانکردنی هەندێك دەوڵەتی نادۆست لە ناوچەکەدا، هەروەکو بینیمان چۆن لەگەڵ شانشینی عەرەبی سعودییەدا کردی، کە لەدیدگای تیۆری پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانەوە بە سەرچاوەیەك لە سەرچاوەکانی هاوسەنگی هێز لەناوچەکەدا لەنێوان بلۆکی سوونی و شیعیدا دادەنرێت.

ساڵانێکی زۆرە کەناڵەکانی دەنگوباسی ئێران خۆیان خزاندۆتە ناو بازاڕی میدیای عەرەبییەوە، بەشێوەیەکی سەرەکی لەڕێگەی کەشتی سەرەکی سەتەلایت هەڵگری عەرەبی «عەرەبسات»و«نایلسات» بە پلەیەکی کەمتر، ئێرانیش کەوتۆتە شەڕێکی ستراتیژییەوە لەسەر دڵ و میشکی جیهانی عەرەبیی. بۆیە ئێران هەوڵی شێواندنی ناوبانگی ڕکابەرە سەرەکییەکانی لە ناوچەکە و کەناڵە میدیاییەکانیان دەدات، لەڕێگەی بانگەشەکردن بۆ ئەو بیرۆکەیەی کە میدیا ڕکابەرە نزیکەکان لە کۆشکی سپی، متمانەی ئەو لەناوچەکەدا تێکدەدات. زۆرجار میدیاکانی ئێران میدیاکانی کەنداو بەوە تۆمەتبار دەکەن کە لایەنگری زایۆنیزمن، ئەمەش گەمەکردنی «پڕوپاگەندەی ئێرانە» لەسەر ژێی قەیرانەکەو قۆستنەوەی هەستی دژە ئەمریکایە لە سەرانسەری جیهانی عەرەبیدا، بەمەبەستی بەهێزکردنی هەژموون و برەودان بە مۆدێلە پڕوپاگەندەییەکەی. لەمبارەیەوە قەیرانی یەمەن بە نموونەیەکی ڕوون دادەنرێت، کە لەڕێگەی ئەو گوتارە میدیایەی پێوەی گرێدراوە دەردەکەوێت، بۆیە هەموو هەوڵێکی عەرەبی بۆ چارەسەرکردنی ئەو پرسە لەرووی سیاسی و سەربازییەوە بە ئامانج دەگیرێت. بۆ نموونە زۆرجار دەبینین لە میدیاکانی لایەنگری تاراندا بە کەناڵی بیانی ئاماژە بە هێزە ئەمریکییەکان دەکرێت، کەناڵەکانی کەنداویش بەکرێگیراو ناودەبەن، ئەم وێناکردنەش یارمەتیدەرە لە شێواندنی ناوبانگی ئەو دەوڵەتانە و هاوپەیمانە سیاسی و سەربازییەکانیاندا، شەرعیەتیش دەبەخشێت بە هەر کۆمەکێکی سەربازی یان لۆجیستی گریمانەکراو کە ئێران پێشکەش بە حوسییەکانی بکات٣٣. هەروەها چەندین مامەڵەی میدیایی دیکە کە ئێران بەبێ گوێدانە ئاستی ڕاستگۆیی و بێلایەنی، بۆ گەیاندنی دیدگای خۆی بەجیهان بەکاریاندەهێنێت.

ئەگەرئێران توانیبێتی مۆدێلی میدیای پاوانخوازی خۆی بنیات بنێت، ئەوا ڕەنگە گۆڕەپانی میدیای عەرەبی بە ڕادەی پێویست لە گرنگی دەزگای ڕاگەیاندن بۆ پەیوەندیکردن لەگەڵ گەلانی دیکەدا تێنەگەیشتبێت، بە ئامانجی کارتێکردن لە بیروبۆچوونیان و لەکۆتاییدا لە حکومەتەکانیان، ئەمەش لەڕێگەی دەرەنجامی پرۆسەی چاودێری و ئەوەی لەبەردەست و لەبەر چاودایە دەردەکەوێت، بەڵگەش نەبوونی دامەزراوەی میدیایی عەرەبییە کە بەرنامەکانی بە زیاتر لە دە زمان پەخش بکات، هەروەکو چۆن لە پەخشی نێودەوڵەتی ئێراندا هەیە. بۆیە بەڕێکەوت نییە کە تێبینی فراوانبوونی چالاکی پڕوپاگەندەی ئێران لە دەرەوەی سنوورە نەریتییەکان بکرێت، کە ئەورووپای ڕۆژهەڵات و ئەمریکاو ئەفریقاو ئاسیای بە ئامانج گرتووە.

لەکاتێکدا هەر یەکێك لە کەناڵە عەرەبییە گەورەکان، جا لەلایەن قەتەر، سعودییە، ئیمارات یان دەوڵەتانی دیکەوە کۆمەك بکرێت، لە دروستکردنی ڕای گشتی ناوخۆیی و جیهانیدا مۆدێلێکی میدیای دیبلۆماسی کاریگەریان چێکردووە، بوونەتە ڕکابەرێکی بەهێزی میدیای ئێرانی، بەڵام نەبوونی تۆڕێکی هەماهەنگی ڕوون لە ئاستی دیدگاکاندا، کاریگەری بێ ئەندازەی لەسەر سەروەریی میدیایی لە ناوچەکەدا دەبێت، بوارێکی زیاتر دەکاتەوە تاوەکو گێڕانەوەی ئێرانی زیاتر بچێتە ناوەوە، چونکە لەبارەی ئەو دۆزانەی لەسەر ئاستی ناوچەیی و نێودەوڵەتی دەخرێنەڕوو، هەر لایەنێك کەناڵەکانی خۆی وەك میکانیزمێك بۆ

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

بەرەو پێشبردنی دیدگای تایبەتی خۆی تەیار دەکات.

پێدەچێت ئەم کێبڕکێیە کاریگەری لەسەر هەژموونی تاران لە ناوچەکەدا هەبێت، ئەگەر بەشێوەیەکی ڕێژەیش بێت. کە دەڵێین کاریگەری ڕێژەیی لەبنەڕەتدا هۆکارەکەی بۆ دۆخی گرژی ناوچەکە دەگەڕێتەوە، هەروەها بۆ نەیارە یەك لەدوای یەکەکانی نێوان وڵاتە جیاوازەکانی ناوچەکە، کە ڕەنگدانەوەی لەسەر ئاڕاستەی ئەو دامەزراوە میدیاییانە دەبێت، هەروەها لەسەر کاریگەریان لە فەزای گشتیدا دەبێت. لەکاتێکدا پڕوپاگەندەی ئێرانی بەدیاریکراوی سەرقاڵی شێواندنی وێنەی دەوڵەتانی ناوچەکەو بەهێزکردنی هەژموونی خۆیەتی، لەڕێگەی دروستکردنی ئایکۆنی ئایینی و سیاسی و ئابوری کاریگەرەوە، بەڵام میدیای عەرەبی زیاتر سەرقاڵی ناکۆکییە ناوخۆییەکان و ململانێ هاوبەشەکانە.

لە باسکردنی ئەم ڕاستییانەدا دەتوانین هەندێك دەرکەوتەی ئەوکاریگەرییانە ببینین، کە پڕوپاگەندەی ئێرانی لەناوچەکەدا لە ئاستە جیاجیاکاندا دروستیکردووە. سەرباری ئەو زنجیرە قەیرانە ناوخۆییانەی کە تاران تیایدا دەژی، هەروەها بەردەوامبوونی گەمارۆ نێودەوڵەتییەکان، بەڵام لەم ماوەیەی دواییدا سەرەڕای هەوڵە بەردەوامەکانی هێزە کاریگەرەکان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بۆ سنووردارکردنی ڕۆڵی گەشەکردوانەی ئێران لە ناوچەکەدا، توانیویەتی پێگەی خۆی وەك زلهێزێکی ناوچەیی بچەسپێنێت، بەتایبەتی دوای ڕووداوەکانی «بەهاری عەرەبی» لە ساڵی (٢٠١١)دا. ئێران لە سیاسەتی پەلهاویشتن لە ناوچەکەدا، بەڕێژەیەکی بەرچاو سەرکەوتوو بووەو هەنگاوی گەورەی ناوە، بەڕادەیەك چوار پایتەختی عەرەبی کەوتوونەتە ژێر دەسەڵاتی تارانەوە، کە بریتین لە: دیمەشق، بەغدا، بەیروت، سەنعا، جگە لە هەژموونی پاوانخوازانەی لە هەندێك لە دەوڵەتانی کیشوەری ئەفریقادا.

بونیاد لەسەر ئەو واقیعە، میدیای ئێرانی بەنزیکەیی لە هەموو شوێنێکدا هەیە، ئاڕاستەی هەموو چین و توێژە کۆمەڵایەتییەکان و تەمەنە جیاوازەکان دەکرێت، بۆ نموونە دەبینین لە پیشەسازی سینەمادا بەهەموو جۆرەکانیەوە، بە بەراورد لەگەڵ هاوتا عەرەبەکانیدا، پێشکەوتنی گەورەی بەدەستهێناوە. هەموو ساڵێك کێبڕکێی وەرگرتنی خەڵاتە نێودەوڵەتییەکانی وەکو «ئۆسکار» دەکات، بەجۆرێك لە دوو بۆنەی پێشوودا لە بەشی فیلمە بیانییەکان توانیویەتی ئەو خەڵاتە بەدەستبهێنێت. یەکەمیان لە ساڵی (٢٠١٢) بوو بۆ فیلمی «جیابوونەوە«، دووەمیان لە ساڵی (٢٠١٧) بوو بۆ فیلمی «فرۆشیارەکە« کە لە دەرهێنانی ئەسغەر فەرهادی بوو، فەرهادی وەکو نارەزاییەك لەدژی بڕیارەکەی سەرۆکی پێشووی ئەمریکا دۆناڵد ترەمپ، کە ڕێگەی بە هاووڵاتیانی هەندێك وڵات نەدەدا بچنە ناو ئەمریکاوە، لەنێویاندا ئێرانییەکان، بایکۆتی ئاهەنگی وەرگرتنی خەڵاتی ئۆسکاری کرد٣٤. هەمان شت بۆ ئەو کەناڵانەش دەگونجێت کە ئاڕاستەی منداڵان دەکرێن، بەو پێیەی فیلمی ئەنیمەیشنی ئێرانی «ئەوە من گورگم و مەڕەکان دەخۆم» لە ساڵی (٢٠٢١) لە لیستی فیلمە کارتۆنییە پاڵێوراوەکانی خەڵاتی ئۆسکاردا بوو٣٥. ئەم بایەخدانە بە فیلمی منداڵان ڕەنگدانەوەی بەسەرتۆڕی میدیای ئێرانی یان شیعەکاندا هەبووە کە ئاڕاستەی منداڵان

دەکرێن، کە لە هەردوو مانگی دەستکردنی «عەرەبسات»و «نایلسات»دا بەفراوانی بڵاوبوونەتەوەو خاوەنی جەماوەرێکی نەوعین لە ناوچەکەدا، وەکو کەناڵەکانی «هودهود» و «تەها».

پێویستە ئاماژە بەوە بکرێت کە پڕوپاگەندەی ئێرانی تەنها وەکو بابەتێکی خۆش و کات بەسەربردن مامەڵە لەگەڵ فیلمە ئەنیمەیشنەکاندا ناکات، بەڵکو لە چەقی کارە پڕوپاگەندەییەکانێتی، پێشتریش کۆمەڵێك فیلمی بەرهەمهێناوە کە پشتگیری لە ئەجێندای تاران دەکەن، وەکو فیلمی «تیرۆرکردنی دۆناڵد ترەمپ»، کە مشتومڕێکی زۆری نایەوە و دەستبەجێ دوای کوژرانی فەرماندەی «فەیلەقی قودس» قاسم سولەیمانی بڵاوکرایەوە. کارەکە لەم ئاستەدا نەوەستا، بەڵکو تاران بڕی سەد ملیۆن دۆلاری تەرخانکرد بۆ بەرهەمهێنانی زنجیرەی منداڵان بۆ بە شەیتانکردن و شێواندنی وێنەی ویلایەتە یەکگرتووەکان، لە نموونەی ئەو فیلمەی دوای ڕووداوی کوژرانی سلێمانی لە سەرەتای ساڵی (٢٠٢٠)دا بەرهەمهێنرا٣٦.

بەشێوەیەکی گشتی ئێران دەسەڵاتی میدیایی خۆی وەك سەکۆیەك بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی زیاتر و سەرلێشێواندنی نەیارەکانی بەکاردەهێنێت، بەتایبەتی دەوڵەتانی کەنداو. لەکاتێکدا شەڕێکی میدیایی درێژخایەن لەنێوانیاندا هەڵگیرسا، کە تیایدا هەردوولا چەندین شێوازی پڕوپاگەندە و میدیایی جۆراوجۆریان بەکارهێنا، تاران بە ئامادەبوونی چڕوپڕی لە ڕێگەی تۆڕی پەخشی تەلەفزیۆنی عەرەبییەوە دەریخست ئەو شێوازی پڕوپاگەندەیەی گرتویەتیەبەر، بە تەماحی فراوانخوازانە، هیچی لە پێکهاتە جۆراوجۆرەکانی دیکەی دیپلۆماسی و سەرووەری ئێران کەمتر نییە.

ئەم ئامادەییەی تاران بەم شێوەیە لە میدیاکاندا کە دەوڵەتانی ناوچەکەی بە ئامانج گرتووە، ئەو هەستی پاوانخوازییە ڕووندەکاتەوە کە بونیادی سیستمی سیاسی ئێرانی کۆنترۆڵ کردووە، کە بۆبەهێزکردنی هەژموونی خۆی لەناوچەکەدا وەکو مافێك دەیبینێت کە ڕەوایی لە بەرەنگاربوونەوەی هەژموونی ڕۆژئاواولە سەرکردایەتیکردنی پرۆژەی ئیسلامیی لە ناوچەکەدا وەرگرتووە، کە هاوتەریبە لەگەڵ مۆدێلی ئایدۆلۆژیای شیعە کە دژی تەسلیمبوونە، هەروەکو تێزی ئێرانی بانگەشەی بۆدەکات. لەکاتی شۆڕشی «ئیسلامییەوە» ئێران بانگەشە بۆ خۆی دەکات کە تەنها سایەی شەرعی تەواوی شیعەکانی ناوچەکەیە، ئەمەش ئەو خواستەی تێردەکات کە گەورەترین و تاکە نوێنەری هەموو موسڵمانانە. ئەم خواستە فراوانخوازییە کە بەسەر عەقڵی ئێرانیدا زاڵە، بەسەر ئەو کەناڵانەدا دەچەسپێت کە پشتیوانی لە پرۆژەی تائیفی لە ناوچەکەدا دەکەن.

لەڕێگەی چاودێریکردنی هەرەمەکی گرنگترین کەناڵە میدیاییەکان کە ئاڕاستەی ناوچەکە دەکرێن، دەکرێ سەدان کەناڵ بژمێردرێن کە پاشخانی تائیفی و سیاسی ئێرانیان هەیە، جا لە ناوخۆی تارانەوە یان لەڕێگەی بریکارەکانیەوە لە دەوڵەتە عەرەبی و ئەوروویپەکاندا پەخش بکرێن، کە ژمارەیان (٨٥) کەناڵەو پەیوەستن بە ئایدۆلۆژیای سیاسی و ئایینی ئێرانەوە. لەماوەی چل و دوو ساڵی تەمەنی ڕژێمەکەدا، ئەم

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

کەناڵانە بەشداربوون لە جێبەجێکردنی سیاسەتی میدیایی و پڕوپاگەندەی سیستماتیکدا کە ژینگەی ناوچەکە بە تایبەتی دەکاتە ئامانج، بەو پێیەی زیاتر سەرنجیان لەسەر: بانگەشەکردنە بۆ هاوکاری و وابەستەیی ڕژێمە عەرەبییەکان بە ڕۆژئاواوە، بڵاوکردنەوەی تۆوی ململانێی تائیفی بە گومانکردن لە ئیسلامی سووننە، زەمینە سازکردن بۆ بڵاوکردنەوەی مەزهەبی شیعە، برەودان بە پرۆژەی فراوانخوازی ئێران لە وڵاتانی ناوچەکەدا، بازرگانیکردن بە دۆزی فەلەستینەوە.

لەڕاستیدا، پێدەچێت ئەم کەناڵانە بەردەوام لەزیادبووندا بن، بەتێپەڕبوونی کات ئەم کەناڵانە لە ناوەندی کۆمەڵایەتی سووننەدا دەبنە خاوەنی جەماوەر و توانا، وەکو کەناڵەکانی (المیادین، ئای فیلم، العالم، فدك، هودهود، تەها، الکوثر...تاد)، بەبێ پشتگوێخستنی ئەندازیاری کۆمەڵایەتی ناوخۆیی شیعە کە لقێکی کولتووری و کۆمەڵایەتی و ئایینی پێکدەهێنێت کە ناتوانرێت تێپەڕێنرێت یان نکۆڵی لێ بکرێت، بەڵام ئەوپڕوپاگەندەیەی کە لە ڕێگەی هەندێك میدیاوە ئاراستەی ناوچەکە دەکرێت، هێشتا بە بیرۆکەی «ئێمە و ئەوی دیکە» تێردەکرێت. کەناڵی (فدك) بە مۆدێلێکی نموونەیی بۆ ئەم جۆرە پڕوپاگەندە تائیفیە دادەنرێت کە بەرمەبنای گوتاری ڕق لێبوونەوەیە. بۆیە ئەوەی لەم میانەیەدا بەلای ئێمەوە گرنگە لایەنی تائیفیە کە لە زۆرێك لە ئەزموونە میدیایەکاندا دەیبینین.

بە ئاسانی دەستڕاگەیشتن بە پڕوپاگەندەی ئێرانی لە ڕێگەی میدیای جۆراوجۆرەوەکانەوە، مەرج نییە بە شێوەیەکی میکانیکی و ڕاستەوخۆ ببێتە هۆی پشتیوانیکردنی پرۆژەی ئێران لە ناوچەکەدا، بەڵام ڕەنگە لە غیابی هەماهەنگی لایەنی دژبەری ئەم پرۆژەیە ببێتە هۆی دەرئەنجامی نەخوازراو، هەروەها لەدەستدانی خاڵی زیاتر لە نیشاندەرەکانی متمانە لەنێوان هاووڵاتیان و ئەکتەرە سەرەکییەکاندا (وەك سیاسەتمەداران، میدیاکاران، پیاوانی ئایینی و ناوەندەکانی توێژینەوە)دا، لەوێشەوە کاریگەری دانان لەسەر ئاراستەکانی ڕای گشتی عەرەبی، لەنێویاندا پشتیوانیکردنی ناڕاستەوخۆی هەڵوێستە سیاسی، کۆمەڵایەتی وتەنانەت ئایینیەکانیش، هەڵوێستگەلێك کە ڕەنگدانەوەی خواستە پڕوپاگەندەییەکانی ئێرانن. سیاسەتی «بەخێوکردنی پڕوپاگەندە»ی تاران لە میدیای جۆراوجۆردا، چ لە ڕێگەی تەلەفزیۆن، ڕادیۆ، ڕۆژنامە یان تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانەوە بێت، بۆ دروستکردنی تۆڕێکی هاوسەنگ و بزۆزسوودێکی نموونەیی یان تاکتیکی پێدەبەخشێت، تاوەکو بە شێوەیەکی نەرم و نیان بە هەموو ئاڕاستەکاندا بجووڵێت و هەموو گرووپە کۆمەڵایەتییەکان بکاتە ئامانج.

بۆ تەواوکردنی دیمەنی پڕوپاگەندەی ئێران لە ناوچەکەدا، دەبێت باس لە تۆڕەکانی پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکانیش (سۆسیال میدیا) بکەین، کە فەزایەکی گونجاوە بۆ بووژاندنەوەی سیاسەتی «بەخێوکردنی پڕوپاگەندە» کە ئێران کردویەتی بە ڕێبازێك بۆ بەهێزکردنی هەژموونی هەرێمی خۆی، لەکاتێکدا تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان دەبێتە دەرفەتێك بۆ خومەینییەکان بۆ پەلهاویشتنی زیاتر لە ناوچەکەدا، هەروەها بەلای ئۆپۆزسیۆنیشەوە دەبێتە ئامرازێکی دەربازبوون ئەگەرڕێژەیش بێت لە کۆنترۆڵی چاودێری

سەپێنراو لەلایەك، پاشان لە قۆرخكاری «دەستەی ڕادیۆ و تەلەفزیۆن» بەسەر سەرچاوەكانی پەخشدا لەلایەكی ترەوە. لەگەڵ ئەوەشدا دەسەڵاتداران بەشێوەیەكی ئاسایی ئەو پێگانە قەدەغە دەكەن كە لەگەڵ ئاراستە گشتییەكانی كۆمەڵگەی ئێرانیدا بە نەگونجاوی دەزانن. وەكو ماڵپەڕە ناحەزەكان بە بەها ئیسلامییەكان و ڕۆحی شۆڕش.

ئێرانییەكان بەزۆری پێیان باشە لەڕێگەی ئینتەرنێت و وێستگە بیانییەكانەوە بەدواداچوون بۆ هەواڵەكان بكەن، دوای ئەوەی لەلایەن دەسەڵاتدارانەوە بەكارهێنانی سەتەلایت قەدەغەكرا، نزیكەی (٧٠٪) ئێرانییەكان ئینتەرنێت بەكاردەهێنن، ئەگەر بەشێوەیەكی نایاسایش بێت، سەرباری بلۆككردنی ماڵپەڕە ئەلیكترۆنییەكان و ئامرازەكانی پەیوەندی كۆمەڵایەتی، وەكو سەكۆكانی «یوتیوب»و «فەیسبووك»و «تویتەر»و «تیلیگرام»وسەكۆكانی دیكە. ملیۆنان هاووڵاتی بەكاریاندەهێنن، بە چالاكوانان وئۆپۆزسیۆنیشەوە كە لەڕێگەی شكاندنی فیلتەرەكانەوە (وەكو گۆڕینی VPN) خۆیان دەگەیەننە ماڵپەڕە قەدەغەكراوەكان. هەروەك گرنگترین بەرپرسانیش پەڕەی تایبەتیان لە «فەیسبووك» و «تویتەر» هەیە ٣٩.

هاوتەریب لەگەڵ ئەم گۆڕانكارییانەدا كە ژینگەی ئینتەرنێت بەسەر دیمەنی میدیایی و بەسەر سیاسەتی پڕوپاگەندەی ئێرانیدا سەپاندویەتی، تێبینی ئەوە دەكرێت كە تاران چۆن هەوڵدەدات بەپێی توانا و بەتوندكردنەوەی چاودێری و خنكاندنی ئازادییەكان و كۆنترۆڵكردنی ڕۆیشتنی زانیارییەكان لەڕێگەیەوە، كۆنترۆڵی خۆی بەسەر ئەم تۆڕە كۆمەڵایەتیانەدا بسەپێنێت، لە هەمانكاتدا پەیڕەوی لە سیاسەتی شێواندن و بڵاوكردنەوەی هەواڵی ساختەوزانیاری ناڕاست دەكات. كۆمەڵێك سەكۆی دیجیتاڵی وەك ”تویتەر“ و ”فەیسبووك“ پێشتر تۆڕە ئێرانییەكانیان قەدەغەكردبوو، كە بە ئامانجی برەودان بە بەرژەوەندییە سیاسییەكانی ئێران، لە بڵاوكردنەوەی هەواڵی ناڕاست تێوەگلابوون.

بەلای ئێرانەوە لە سیاسەتی ناوخۆیی ودەرەكیدا، كۆنترۆڵكردنی زانیارییەكان تەوەرێكی ناوەندییە. ئێران خۆی بە تێوەگلاو لە شەڕی زانیاری هەمیشەیی لەدژی هێزە عەرەبیە سوننەكان، لەدژی هێزە داگیركەرە نوێیە ڕۆژئاواییەكان بەتایبەتی ئەمریكا دەزانێت. ژمارەیەك لە بەرپرسانی ئێران پێیانوایە ئەگەر جەنگی زانیاری بدۆڕێنن، ئەوا ڕوخانی دەوڵەتەكەیان دەبێتە حەتمی. بەگوێرەی ئەم بڕوایەش ئێران گەشەپێدانی تواناكانی پەخشكردنی دیجیتاڵی كردۆتە پێشینەی كارەكانی، كە لەلایەن ئەمریكا و هاوپەیمانەكانییەوە بە ئاسانی ناتوانرێت بە ئامانج بگیرێن.

لەپێناوی هەژموونكردن بەسەر زانیاریدا، تاران لە ساڵی (٢٠١٠)هوە دەستیكردوە بە دامەزراندنی سوپایەكی ئەكاونتی دیجیتاڵی لە سەكۆ دیجیتاڵییە جۆراوجۆرەكانی وەكو «فەیسبووك»و «تویتەر»دا كە بە «بوكەڵەی گۆرەوی: (Sockpuppets)» ناسراوە. كاتێك ئەمریكاو ئێران دەچنە قۆناغی دانوستانەوە، ژمارەی ئەو ئەكاونتانە بێشومارزیاد دەكەن، كە بۆ شێواندنی ڕای گشتی و برەودان بە پێشنیارەكانی ئێران

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی كتێب داگیراوە hewalname.com/ku

بەکاردەهێنرێن، زۆرجار ئەمە لەژێر پەردەی ڕاپۆرتی میدیا ناوخۆییەکاندا دەکرێت. تا ساڵی (٢٠٢٠) زیاتر لە (٢٢٠٠) ئەکاونت دەستنیشانکراون کە ڕاستەوخۆ کاریگەرییان لەسەر شەش ملیۆن بەکارهێنەری «فەیسبووک» هەیە، لەکاتێکدا سەکۆی «تویتەر» نزیکەی هەشت هەزار ئەکاونتی دەستنیشانکرد کە بەرپرسن لە نزیکەی (٨,٥) ملیۆن نامە.٤٠

لەم چوارچێوەیەدا کۆمەڵێك لە توێژەران لە زانکۆی ئۆکسفۆرد لە ساڵی (٢٠١٩) توێژینەوەیەکی شیکارییان لەبارەی نزیکەی (٧٧٠) ئەکاونتی ئێرانی ساختە لەسەر سەکۆی «تویتەر» کردووە، کە لە ساڵی (٢٠١٨)دا قەدەغەکران. توێژینەوەکە گەیشتووەتە ئەو ئەنجامەی بەکارهێنانی ناوەڕۆکی عەرەبی لە «تویتەر» ئامانج لێی پەیوەندیکردن لەگەڵ بەکارهێنەرانی عەرەبدا نییە، بەڵکو برەودانە بە پێگە دیجیتاڵی و میدیاییەکانی دیکەی ئێران. توێژینەوەکە بۆی دەرکەوتووە کاریگەری پڕوپاگەندەی ئێرانی لە سەکۆی «تویتەر»دا بە بەراورد بە «فەیسبوك» و «ئینستاگرام»و «یوتیوب» بە سنوورداری دەمێنێتەوە. سەرباری سنوورداری کاریگەرییەکەی، بەڵام پڕوپاگەندەی ئێرانی کە ئاڕاستەی بەکارهێنەری عەرەبی دەکرێت برەو بە گوتاری ئێران لە ناوچەکەدا دەدات، لەنێویاندا بەرەنگاربوونەوەی شانشینی سعودییەو ماڵباتی پادشایەتی، لەبەرامبەردا پشتگیری لە بەشار ئەسەدی سەرۆکی سوریا و حوسیەکانی یەمەن دەکات.

بە شیکردنەوەی ناوەڕۆکی زیاتر لە (٢٣) هەزار هاشتاگ بە زمانی عەرەبی، توێژینەوەکە گەیشتووە بە بوونی پەیوەندییەك لەنێوان بەکارهێنەرانی ئەم هاشتاگانە و ئەو پرسانەی پەیوەندییان بە تارانەوە هەیە، لەنێو هاشتاگە زۆر بەربڵاوەکاندا لە پلەی یەکەمدا هاشتاگێکی دژی شانشینی سعودییە دەبینین، لەلایەن (#Anti Saudi Arabia#)، پاشان بە پلەی دووەم یەمەن دێت بە هاشتاگی (#المسیره – عاجل/ #الیمن)، سوریا سێیەم بوو بە هاشتاگی (#سوریا)، عێراق چوارەم بوو بە هاشتاگی (#عێراق)، فەڵەستین پێنجەم بوو بە هاشتاگی (#فەڵەستین)، لیبیا شەشەم بوو بە هاشتاگی (#لیبیا - المختار)، بۆ پاساودانی ئەم هاشتاگانەش دەزگای پڕوپاگەندەی ئێران کاریکردووە بۆ بەکارهێنانی شێوازی جۆراوجۆر، لەوانەش خۆدزینەوە لە شێواز و خەسڵەتی دامەزراوە هەواڵی و سیاسییەکان، لە ماڵپەڕی کەسایەتییە گشتییەکان، لە میدیاکاران و چالاکوانانی مافی مرۆڤ و سیاسەتکاران و پیاوانی ئایینی، سەرباری بەکارهێنانی زمانی عەرەبی کەمتر فەرمی (شێوەزارە عەرەبییە ناوچەییەکان) لە هەموو تویتەکاندا٤١.

ئەم شێوازانەی کە بەکارهێنراون بە شێوەیەکی سەرەکی دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتا یەکەمینەکانی بووژانەوەی تۆڕی کۆمەڵایەتی لە ناوچەکەدا، بەو پێیەی عەلی خامنەیی ڕێبەری باڵا لە ساڵی (٢٠٠٩)دا بەڕاشکاوی داوای پەرەپێدانی ناوەڕۆکی ئێرانی لە ڕێگەی دیجیتاڵ میدیاوە کردبوو، بەراوردی کردبوو بەوەی: «پەرەپێدانی ناوەڕۆك بریتییە لە کاریگەرترین چەکی نێودەوڵەتی لەدژی نەیارانی بیانیمان». بنیاد لەسەر ئەم بانگەوازە، لە ساڵی (٢٠١١) دەستەی ڕادیۆو تەلەفزیۆن حەوت کەتیبەی ئەلیکترۆنی لە شارەزایانی ڕاگەیاندن و پسپۆڕان دروستکرد کە لە (٨٤) هەزار ئەندام پێکدێت، تایبەتمەندن بە پەرەپێدانی ناوەڕۆکی

ئێرانی لە تۆڕە کۆمەڵایەتیەکاندا٤٢.

لە ساڵی (٢٠١٨)دا «یەکێتی نێودەوڵەتی میدیای ئەلیکترۆنی (IUVM)» سەر بە ئێران ڕایگەیاند نیازی ئەوەیان هەیە کە ببنە گەورەترین تۆڕی میدیای ئەلیکترۆنی لە جیهاندا، بەجۆرێك «لەگەڵ بەها پتەوەکانی ئێران بۆ بەرگریکردن لە گەلانی ستەملێکراوی جیهان بگونجێت»٤٣. تۆڕەکە لە کۆمەڵەیەکی زەبەلاح پێکدێت، هەوڵدەدەن کاربکەنە سەر بەکارهێنەرانی تۆڕی ئینتەرنێت و لەپشت هەڵمەتێکی گەورەی چەواشەکاری میدیاییین، بەرهەمەکانیان بە زیاترلە (١١) زمانی جیهانی بڵاودەکەنەوە، بایەخ بە دروستکردنی بابەت لەسەرتۆڕی ئینتەرنێت دەدەن، وەکو خزمەتگوزاری هەواڵی بەپەلە و بڵاوکردنەوەی ئەپلیکەیشنی مۆبایل، بەرهەمهێنانی وێنەی ئەنیمەیشن و کاریکاتێری تەنز ئامێز، بابەتی ئایینی و جۆرەکانی تری پەیوەندی، بە ئامانجی بانگەشەکردن بۆسەکۆی میدیا ئێرانییەکان، لەنێویاندا بەڕێوەبردنی هەڵمەتی سیستماتیکی زانیاری چەواشە و بڵاوکردنەوەی هەواڵی ساختە، بەو جۆرەی خزمەت بە بەرژەوەندییە ستراتیژییەکانی ئێران دەکات. بەهۆی سروشتی پەیوەندییە دیبلۆماسییەکان وژێرخانی جیۆپۆلەتیکییەوە، ئەم دیدگایەی «خامنەیی» دیدی تاران بۆ ئامرازەکانی میدیای دیجیتاڵی دەردەخات، چونکە ئامرازێکی ستراتیژی هاوتەریبە. یەکێك لە توێژەرانی «ناوەندی ئەنجومەنی ئەتڵەسی» دەڵێت: «وەك بڵندگۆیەکی گەورە بۆ گەیاندنی پەیامەکانی ڕژێمی ئێران خزمەت دەکات»٤٤.

هەموو ئەم دیمەنانە کە دەتوانرێت بە ئاسانی لە سۆشیال میدیادا ببینرێن و دەستیان پێ بگات، نیشانی دەدەن کە ئێران چۆن سەیری ئامانج و ململانێ جیۆپۆلەتیکییەکانی دەکات، جا چ بە زیادەڕەویکردن لە قەبارەی تاران وەك میحوەری بەرخۆدان (موقاوەمە) لە ناوچەکەدا، یان زیادەڕەویکردن لە قەبارەی دەستێوەردانی دەرەکی، هەروەها بە شەیتانکردنی سعودییە و هاوپەیمانە عەرەبەکانی. ئەوەش هەمان ئەو پرۆسەیەیە کە لە پەخشی میدیای فەرمی یان لایەنگری تارانیشدا دەبینرێت، وەکو پێشترئاماژەمان پێدا.

بەکورتی، هەموو ئەم میکانیزمانەی پەیوەندیکردن، چ دیجیتاڵی بێت یان بیستراو و بینراو، دواجار ئامانجی یەکەمیان پاراستنی دەسەڵاتە، پاشان پاراستنی هەژموون و پێشخستنی بەرژەوەندییەکانیەتی لەڕێگەی پاراستنی هاوپەیمانە تەقلیدییەکانییەوە، لەوانەش فراوانکردنی هەژموونی خۆی لەڕێگەی بەدەستهێنانی هاوپەیمانی نوێ، جا چ لەناو هەژموونی نەریتی تاران یان لەدەرەوەی خولگەی هەرێمیدا بێت، لەسەر حیسابی زلهێزە ناوچەییە کێبڕکێکارەکان لەگەڵیدا.

لەبەرامبەرهەموو ئەو شتانەی کە ئاماژەمان پێدا، دەتوانین تێبینی ئەوە بکەین کە گوتاری میدیایی ئێران بە هەموو جۆرەکانییەوە، لە چوارچێوەی تاکتیکی پڕوپاگەندەدا دەجووڵێت کە تۆڕێکی بەرفراوان لە پەیامی ئاڵۆزی سیاسی و ئایینی دادەمەزرێنێت، ئەگەربە شێوەیەکی ڕێژەیش بێت لەگەڵ خواستەکانی جەماوەرێکی بەرفراواندا هاوتەریبە، بەدیاریکراوی لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، ئەوەش بە

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

قۆستنەوەی هەندێك لایەنی هەستە نەرێنییەکان کە ئێستا فەزای گشتی عەرەبی داگیرکردووە، وەکو ئاماژەدان بە لاوازی ئەدای حکومەت، دابەزینی متمانە و هۆکارەکانی تر. بۆ سەرکەوتنی ئەم تۆڕە، تاران کۆمەڵێك تەکنیکی وەك تەکنیکی «بوکەڵەی گۆرەوی» و زیادکردنی بەکارهێنەرانی میدیا بەکاردەهێنێت، وەکو میکانیزمی ناوەندی لە ستراتیژییەتی کاریگەری میدیا و دروستکردنی ڕای گشتی، بەجۆرێك لەگەڵ ئامانجەکانی سیاسەتی دەرەوەیدا هاوتەریب بێت.

هەندێك پێیانوایە پڕوپاگەندەی سیاسی لەڕێگەی میدیا نەریتییەکانەوە کاتی نەماوە، بەهۆی ئەو وەرچەرخانە تەکنەلۆژییەی لە بواری پیشەسازی میدیا و بڵاوبوونەوەی ئامرازەکانی پەخشی کراوەو بە ئاسانی دەستگەیشتن بە سەرچاوەکانی زانیاریدا ڕوویداوە، بەڵام ئێران بە باشی ئاگاداری ڕۆڵە کلاسیکەکانی پڕوپاگەندەی نەریتییە، بەشێوەیەکی گشتی نەك تەنها بۆ گەیاندنی تێڕوانینی خۆی بۆ جیهان بەکاریاندەهێنێت، بەڵکو بۆ دروستکردنی جۆرێك لە هاوسەنگیە لەنێوان ئەو پەیامانەی کە تاران لە ناوخۆدا وەریدەگرێت، یان بۆ ناردنی بەرەو دەرەوە بەرهەمی دەهێنێت. هەوڵدان بۆ ڕێگریکردن لە دەستڕاگەیشتن بە پەخشی نێودەوڵەتی، قەدەغەکردنی ماڵپەڕە دیجیتاڵییەکان، ناوزڕاندنی نەیاران لەسەر ئاستی ناوخۆ و پراکتیزەکردنی دیکە کە لەسەر بنەمای «تۆقاندنی ناوخۆیی»یە، بەمەبەستی کۆنترۆڵکردنی ڕەوتی گوتاری ئۆپۆزسیۆنە لە ناوخۆ و دەرەوەدا، لەلایەکی دیکەوە پشت بە میدیای مانگی دەستکردی نەریتی و تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان دەبەستێت، نەوەکو تەنها بۆ ئەوەی کاریگەری لەسەرڕاستگۆیی پەیامە میدیاییەکانی دژە تاران و شێواندنیان هەبێت، بەڵکو بۆ ئەوەی بابەتە میدیاییەکانی ئێران لە فەزای گشتی عەرەبیدا زیاتر بەناوبانگتربێت، بەم شێوەیە بگاتە بەرزترین ئاستەکانی کاریگەری کە لە «چوارچێوەی لایەنگری»دا خۆی دەنوێنێت، واتە بە هاندانی وەرگر بۆ هاوسۆز بوون لەگەڵ هەموو ئەو شتانەی بە تۆڕی پەیام و بابەتەکانەوە پەیوەستن کە خۆی لە ناوەندی پرۆسەی پڕوپاگەندەی ئێرانیدا دەبینێتەوە، دەرئەنجامی چاوەڕوانکراویش ئەوەیە کە بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ و ئۆتۆماتیکی وەرگر هاندەدات تاوەکو بکەوێتە داوی برەودان بە پڕوپاگەندەی ئێرانیەوە، بەبێ ئەوەی بە تەواوەتی ئاگاداری ئەوە بێت، ئەمەشمان لە یەکەم ساتەوەختی دەستپێکی شۆڕشی ئێران لەگەڵ بزووتنەوە ئیسلامییە سوننەکاندا بینیوە، کە میدیاکانیان کردە ناوەندێك بۆ برەودان بە "ڕۆحی شۆڕش"، بە لەبەرچاوگرتنی چوارچێوەو مەرجەکانی بەرهەمهێنانی ئەم کارە پڕوپاگەندەییە.

پوختە

ئێران لە دەیان ساڵی ڕابردوودا، لە سایەی سیاسەتە پڕوپاگەندەییەکانیدا توانیویەتی گێڕانەوەی سیاسی و تائیفی خۆی بەرەوپێش ببات. توانیویەتی بەسەر گۆڕەپانی سیاسی و ڕاگەیاندن لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا زاڵ بێت. بەبێ گوێدانە هەموو ئاماژەکان و بە لەبەرچاوگرتنی ئەنجامە جیاوازەکانی بەدەستهاتوو لە بوارەکەدا، هەروەها بەهۆی خێرابوونی ڕەوتی گۆڕانکارییە جیۆسیاسییە ناوچەیی و نێودەوڵەتییەکان و فراوانبوونی خولگەی جوگرافیی بەئامانجگیراو، دەرەنجامێکی بنەڕەتی هەیە، ئەویش ئەوەیە دەرکردنی حوکمێکی ڕاشکاوانە یان ڕێگەپێنەدراو سەبارەت بە ئاستی کاریگەری و ڕادەی چالاکی پڕوپاگەندەی ئێرانی بابەتێکە زۆر بەرێژەیی دەمێنێتەوە. لەڕاستیدا ئەم جیاوازییە لە ئاستەکانی کاریگەری، بابەتێکی زۆر گرنگە بۆ تێگەیشتن لە پرۆسەی دروستکردنی کاریگەری و پرۆسەی هاتنە ناوەوەی ئایدۆلۆژیای ئێران بۆ ناو فەزای گشتی عەرەبی و ئیسلامی، لەپێناوی پەرەپێدانی میکانیزمەکانی چاودێری، بەدواداچوون و هەڵسەنگاندندا.

لەڕاستیدا لانیکەم سێ دیدگای بنەڕەتی بۆ پێوانەکردنی ڕادەی کاریگەریی هەیە، بەبێ گوێدانە هەوڵەکانی تاران بۆ بەرزکردنەوەی خۆی وەك بەدیلێکی پێشەنگ بۆ جیهانی ئیسلامیی، لەوانە دزەکردنە ناو سەروەریی دەوڵەتان یان بەهێزکردنی هەژموونی خۆی. دیدگای یەکەم پێمان دەڵێت کە سەرکەوتنی پڕوپاگەندەی ئێران زۆر بەڕوونی پەیوەستە بە شکستی هێزە هاوسەنگکەرەکانی ناوچەکە، لەدەستدانی متمانەی ئەکتەرە سەرەکییەکان (سیاسەتمەداران، میدیاکاران، کەسایەتییە ئایینییەکان)، بۆشایی چاوەڕوانکراوی ئەو دۆخەش، دەروازەیەکی سەرەکییە بەرەو وروژاندنی هەستی ساختەی بەرەنگاری لەسایەی بڵاوبوونەوەی هەستی ناڕازیبوون و ناڕەزایی گشتیدا، بەتایبەتی کە ئێمە لەبەردەم گوتارێکی پڕوپاگەندەداین کە هەمیشە خۆی وەك لایەنێکی بێلایەن بۆ ئەوانی دیکە نمایشدەکات، هەروەها خۆی وەکو پشتیوانی بەسەرهاتی کۆمەڵگە چەوساوەکان/ستەملێکراوەکان پیشاندەدات، لەکاتێکدا وێنەیەکی شێواوی ڕکابەرە سەرەکییەکانی دەگوازێتەوە، وەکو پێشتر باسمانکرد.

سەبارەت بە دیدگای دووەم، بریتیە لە زانینی ئەوەی میدیا ئێرانییەکان دەیانەوێت لەبارەی خۆمانەوە چیمان پێ بڵێن، ئێمە لە ڕوانگەی پڕوپاگەندەی ئێرانەوە کێین؟ سەرقاڵبوون بەم جۆرە پرسیارە ڕێنماییکارانە بەسە بۆ دەستنیشانکردنی هەندێك وەڵامی سەرەتایی، کە لە بەرامبەردا پێویستی بە تۆڕێکی هەڵسەنگاندنی کۆمەڵناسیانە هەیە کە پەیوەندی بە نوێنەرایەتییەکانی تاکەوە هەبێت سەبارەت بە نیشتمانەکەی، پاشان سەبارەت بە ئێران و ئەو پرسانەی پشتیوانی لێدەکات. پاشان دەتوانین ڕادەی کاریگەری و دزەکردنی ئایدۆلۆژیای ئێران لە فەزای گشتی ناوخۆییدا ئاشکرا بکەین، لەوانەش پێوانەکردنی پلەی ئەگەری کەمیی یان لاوازی پڕوپاگەندەی دژ بە دەستدرێژی ئێران بۆ ناوچەکە.

دیدگای سێیەمیش، بریتیە لە تێگەیشتن لە پڕوپاگەندەی ئێران، لە سەرەتای دەستپێکردنی

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

دروستبوونی "میحوەری خۆڕاگری"یەوە وەك میکانیزمی تەیارکردنی سیاسی، بۆ بەردەوامبوونی هەژموونی هەرێمی خۆی پشت دەبەستێت بەڕادەی بەدەستهێنانی هاوپەیمانی نوێ، چ لە ناوچە نەریتیەکەیدا بێت یان لە دەرەوەیدا، بۆیە درێغی ناکات لە پاڵپشتیکردنی میلیشیاکان و دەستدرێژیکردنە سەرئەو ناوچانەی کە وا دەردەکەون لەلایەن وڵاتانی عەرەبییەوە پەراوێزخراون، یان باشتربڵێین هیچ گرنگییەکی ستراتیژی بۆ ئەوان نییە، بۆیە تاران پەرەی بە دەزگای پڕوپاگەندەی میدیایی خۆی داوە تاوەکوزۆربەی ناوچەکانی جیهان بگرێتەوە، لەوانەش ڕۆژئاوا و باکوورو ڕۆژهەڵاتی ئەفریقا، جگە لە ئەمریکای لاتین و هەندێك وڵاتی ئاسیا.

دەزگای پڕوپاگەندەی ئێران خاوەنی بونیادێکی فراوان و فرەلایەنە، هاوشێوەی ئەندامەکانی ئەکتۆپوس، بەو پێیەی میدیاکانی ئێران تەنها لە ئاستی هەواڵەکاندا سنووردار نییە، بەڵکو ڕکابەری تۆڕە میدیاییە نێودەوڵەتییە گەورەکانی پێدەکات، لە پیشەییترین ئاستەکانیدا لە گرنگی پیشەسازی میدیا تێگەیشتووە. زۆر بەکورتی، فەرامۆشکردنی ئەم پەلهاویشتنە ڕەنگە لە داهاتوودا ببێتە ڕێگەیەك بۆ تێکدان و کۆنترۆڵکردنی ڕکابەرە ناوچەییەکانی.

مجلة الدراسات الإيرانية •السنة السادسة • العدد السادس عشر• أكتوبر٢٠٢٢ م

پەراوێز

(١) الخطاب الإعلامي الإيراني وصناعة التأثيروالنفوذ في العالم العربي، مجلة الدراسات الإيرانية، دراسات وأبحاث علمية متخصصه، السنة السادسة – العدد السادس عشر– أكتوبر٢٠٢٢ م

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

المراجع والمصادر

١- سُس وإستراتيجيات الدعاية الإيراني.ة في المغرب،)دبي: مركز المسبار للدراسات عبد الحكيم أبو اللوز، ياسين بوشوار، أوالبحوث، الكتاب ١٤٠ ، أغسطس ٢٠١٨ م(، ص ١٧٥ .

٢- محمد ضريف، الحقل الديني المغربي، ثلاثي.ة السياسة والتدين والأمن،)الرباط: منشورات المجلة المغربي.ة لعلم ا لاجتماع السياسي، ٢٠١٧ م(، ص ٢٦٤ .

٣- وأنتم يا علماء المسلمين يا ملح الأرض، يا أيها الناعسون، أنتم أهل الحق فتكلموا، وإن العمامة أعاد إليها مجدها إخوانكم في إيران... انظر: مجلة الجماعة، العدد الأول، السنة الأولى، جماعة العدل والإحسان،) ١٩٧٩ م(تاريخ ا لاطلاع: ١٥ أغسطس ٢٠٢٢ م، https://bit.ly/3TiJoU

٤- عبد الحكيم أبو اللوز، تحولات الموقف المغربي الرسمي من التشييع ٢٠١٤ - ١٩٨١ م، من كتاب «إيران ودول المغرب.. المسألة الشيعية »، كتاب رقم ١١٥ ،)دبي: مركز المسبار للدراسات والبحوث، يوليو ٢٠١٦ م(، ص ٤٠ .

٥-ياسين بوشوار، جمال صيفي، تحولات الموقف التونسي من التشيع ٢٠١٦ - ١٩٨١ م، من كتاب «إيران ودول المغرب.. المسألة الشيعية »، كتاب رقم ١١٥ ،)دبي: مركز المسبار للدراسات والبحوث، يوليو ٢٠١٦ م(، ص ١٤٥ .

(6) Haggai Ram, Multiple Iconographies: Political Posters in the Iranian Revolution, In: Picturing Iran: Art, Society and

Revolution, Shiva Balaghi , Lynn Gumpert (Eds), (London: IB Tauris, 2002), p 90.

(7) The University of Chicago, The Graphics of Revolution and War: Iranian Poster Art, 2011, Accessed on: 12. August 12, 2022, https://bit.ly/2Hj9xBm

(8) Guide to the Middle Eastern Posters Collection 1970s-1990s, the University of Chicago, 2010, Accessed on: August

12, 2022, https://bit.ly/3dEMql3

(9) Haggai Ram, Multiple iconographies: Political posters in the Iranian Revolution, op. cit., p 90.

١٠- عبد الحكيم أبو اللوز، تحولات الموقف المغربي الرسمي من التشييع ٢٠١٤ - ١٩٨١ م، ص ٣٩ ..

١١- من الأساليب التي اعتمدتها إيران في هذه الحرب نشر الأخبار المضللة والمزيفة، إذ عمدت إلى تجاهل الحديث عن الخسائر الميداني.ة التي لحقت بها، في مقابل تضخيم خسائر الخصوم. كما تمكنت الأجهزة الإيراني.ة من اختراق نظام التليفزيون العراقي، والبث على قناتين السابعة والثامنة العراقيتين حينما ينتهي البث العراقي عليهما، وإعداد برامج خاصة بالمناسبات الشيعية، واستخدام الأغاني الحماسية باللغة العربي.ة مثل نشيد «الله واحد.. خميني قائد ». انظر: نهال عمر الفاروق، الدعاية الشيعية: من سرداب الإمام إلى عرش الفقيه،)القاهرة: العربي للنشر والتوزيع الطبعة الأولى، ٢٠١٧ م(، ص ٥٩ . وبعد سقوط نظام صدام حسين حاولت إيران وضع اليد

على العراق من خلال دعم الحواضن الشيعية الموالية لها من جهة، والميليشيات العسكرية المناهضة للوجود الأمريكي من جهة أخرى، وذلك بكل الوسائل الممكنة سياسيا، وعسكريا، وماليا، وديني.ا، وإعلاميا.

١٢- وقائع فناك، الإعلام في إيران،) ١٥ مايو ٢٠١٧ م(، تاريخ ا لاطلاع: ٠٥ أغسطس ٢٠٢٢ م، https://bit.ly/3AK-d3hH

١٣- حسام ميرو، الإعلام الإيراني وخطابه تجاه دول الخليج العربي،)الدوحة: مركز حرمون للدراسات المعاصرة، ٢٠١٧ م(، ص ٧.

(14) Media Landscapes, Iran, European Journalism Centre, Media landscapes Expert Analyses of the State of Media, (2021), Accessed on: August 11, 2022, https://bit.ly/3Aq5RWL

١٤- مراسلون بلا حدود، ا لانتهاكات الراهنة.. حالة إيران، تاريخ ا لاطلاع: ١٢ أغسطس ٢٠٢٢ م، https://bit.ly/3Cl4R8R

١٥- مراسلون بلا حدود، حالة إيران، تاريخ ا لاطلاع: ٠٥ أغسطس ٢٠٢٢ م، https://bit.ly/3Kbjo92

١٦- العربي.ة، رسم يغلق صحيفة.. يد خامنئي فوق أرقام الفقر في إيران،) ٠٨ نوفمبر ٢٠٢١ م(، تاريخ ا لاطلاع: ١١ سبتمبر ٢٠٢٢ م، https://bit.ly/3wujcvV

17- Iran International, Iran International TV Most Popular News Channel In Iran, Poll Shows, Iran International, (April 04, 2021), Accessed on: Sep. 12, 2022, https://bit.ly/3Q6bfnD

١٨- إيران إنترناشيونال، صحيفة إيرانية:«إيران إنترناشيونال » أكثروسائل الإعلام الأجنبي.ة تأثيرا في الشارع الإيراني، ٠٩ أغسطس ٢٠٢٢ م(، تاريخ ا لاطلاع: ١٩ أغسطس ٢٠٢٢ م، https://bit.ly/3D1PmTN

20-Matthew Moore, Iran Tries to Silence BBC Persian by Harassing Journalists' Families, The Times, (Nov. 18, 2017), (2) Accessed on: Sep. 12, 2022, https://bit.ly/٣RsHApL

(21) Marc Horne, BBC Adds to Accusations of Intimidation, The Times, (May 15, 2019), Accessed on: Sep. 12, 2022, https://bit.ly/3wM7wot

٢٢- إيران إنترناشيونال، «إيران إنترناشيونال » أكثروسائل الإعلام الأجنبي.ة تأثيرا في الشارع الإيراني.

(23) Marc Horne, BBC Adds to Accusations of Intimidation, op. cit.

(24) Orwellian State: Islamic Republic of Iran's State Media as a Weapon of Mass Suppression ; Country: Iran, (International Federation For Human Rights (FIDH), 2020), P 17.

٢٥- إيران إنترناشيونال، المرشد الإيراني يدعو إلى الجهاد لمواجهة «الغزو الإعلامي » ويؤكد: النظام يتعرض لهجوم مركب،) ٠٢ أغسطس ٢٠٢٢ م (، تاريخ ا لاطلاع: ١١ أغسطس ٢٠٢٢ م، https://bit.ly/3e1VWy

ئایندەی جووڵانەوە و نارەزاییەکانی ئێران
لە بەردەم شکست و بەردەوامیدا

ئامادەکردن و وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە:

■ ژیلوان لەتیف یارئەحمەد

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە
hewalname.com/ku

ئەو نائارامییەی کە لە مانگی ئەیلولی ساڵی ڕابردوو بە ڕێبەرایەتی ژنان، ئێرانی گرتووەتەوە، لە بنەڕەتدا پەیوەندی بەو ئەنجامانەوە هەیە کە لە شۆڕشی ئێراندا ئامانجەکانی سەرپێ کەوت، لە نموونەی بەدیهێنانی ئەو گۆڕانە هەمەلایەنانەی کە لایەنگرانی بیروڕای دیموکراسی هەوڵیان بۆدەدا، بەڵام نەخشی ڕۆحانی و تەریقەتگەرایی دامەزراوەی شیعە بەهۆی ڕێکخراوی و ئامادەییە پێشوەختەکەی، جڵەوی شۆڕشەکەی گرتە دەست، سیستەمی حوکمڕانی تیۆکراتیکی دامەزراند، لەسەربنەمای ئەم پاشخانە مێژووییە دوایین شەپۆلی ناڕەزایەتییەکان لە بنەڕەتدا دەیەوێت بگەڕێتەوە بۆ ئامانجە تەواونەکراوەکانی ئەو شۆڕشە، بەڵام ئایا دەتوانێت سەرکەوتوو بێت؟ لە کاتێکدا پۆلیسی ئەخلاقی ئێران، کە بەرهەمی شۆڕشی ئیسلامیی ئێرانە، ئەرکی کۆنترۆڵکردنی پۆشاک و ڕەفتارەکانی پێسپێردراوە، بەڵام بە مردنی «مەحسا ئەمینی»، کە لە مانگی ئەیلولدا لەلایەن پۆلیسی ئەخلاقەوە بە تۆمەتی پابەند نەبوون بە یاسای جل و بەرگی ناچاری ژنان دەستگیرکرا.

لەگەڵ ئەوەشدا، تورەیی قووڵ و هەستپێکراو لە ئێراندا هەیە لەبارەی بەئیسلامیکردنی پرسە کۆمەڵایەتییەکان، بە تایبەت زیادبوونی هەستیاریەکانی کۆمەڵگە بەرامبەر پۆلیسی ئەخلاقی ئێران، کە گریمانەی بەردەوامی ناڕەزایەتی لە ئێراندا تاو دەدەن، تەنانەت کاتێک (سەرپۆش) لە ساڵی ١٩٨٣دا کرایە ناچاری، لەو ڕۆژگارەوە پرسی کۆمەڵایەتی و تۆوی ناڕەزایەتی و هەستیاری لەنێو چینە کۆمەڵایەتییەکاندا پشکوت، بەجۆرێك سروشتی ناڕەزایەتییەکان کە لەو کاتەوە بەردەوامە و لە ئایندەشدا ڕاناوەستێت.

«ڕۆلا»، چالاکوان و توێژەری سیاسی ئێرانی دەڵێت، لەوەتەی ئیبراهیم ڕەئیسی لە ساڵی ٢٠٢١ بووەتە سەرۆککۆمار، ئاستی ناڕەزاییەتییەکان بە ئەندازەیەکی بەرچاو هەڵکشاوە پۆلیسی جلوبەرگی ژنان و هەڵوێستەکانی نیگەرانییەکانی پترکردووە. هەروەها «شادی شار»، پارێزەری مافی مرۆڤی ئێرانی دەڵێت: (بۆ دەیان ساڵە ئێرانییەکان سەرمایەگوزارییەکی زۆریان لەو بیرۆکەیە دەکرد کە سەرکردە ڕیفۆرمخوازەکان بەڵێنیان پێدەدان کە بارودۆخەکان دەگۆڕدرێن، بەڵام هیچ ڕووینەدا ... پەیامەکە ئێستا بە دەنگێکی بەرز و ڕوونە، کە ئەگەری بەردەوامی بۆ هەمیشە لێ بەدی دەکرێت).

سەرباری ئەوانە، ئێران بە زنجیرەیەك تەنگەژەی سیاسی وکۆمەڵایەتییەوە پێی خستووەتە ناوسەرەتاکانی ساڵی ٢٠٢٣، بەجۆرێك ستراتیژ و ڕێبازە سیاسییەکەی، لەبەردەم گریمانەکانی بەردەوام بوونی ناڕەزاییە ناوخۆییەکان و خراپی ئاستی پەیوەندییەکان و قوڵبوونەوەی زیاتری ناکۆکیی و ململانێ سیاسییەکانیەتی لەگەڵ ڕۆژئاوا، لە کاتێکدا نەیتوانیوە دەستبەرداری هەوڵەکانی ببێت بۆ چەسپاندنی پێگەی خۆی و زیادبوونی کاریگەرییە هەرێمییەکان لە پێناوپاراستنی نفوزی ناوچەییەکانی، ئەویش بە لەبەرچاوگرتنی دۆخە ئابوورییە خراپ و داڕماوەکەی (نەخۆش)ەکەی.

ئەگەرچی کێشەی کڵپەسەندووی خۆپیشاندەدران و شێوازی ناڕەزاییە توندڕەوەکانی سەرشەقام

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

تا ئەندازەیەك چووەتە قۆناغی متبوون و سڵەمینەوە، بەڵام بەرەو دیمەنی کۆتایی و شکستی یەکجاری نەڕۆشتووە، بە پێچەوانەی پێشبینیکردنی هەندێك لە گریمانە سیاسییەکان، هەنگاوەکانی ئەم دواییە دەرخەری ئەو ڕاستییەن، کە هێزو توانای شەقام لە قۆناغێکی تردایە بەجۆرێك کە بێ دەنگییەکانی ڕابرووی تێپەڕاندووە، دەشێ کاڵببنەوە بەڵام لەبن نەهاتووە، هەرچەندە وا پێدەچێت بەشێوەیەکی ڕوواڵەتی جموجوڵی شەقام سەرباری تایبەتمەندییە سیاسی و کۆمەڵایەتییە توندڕەوەکانی، بەڵام تا ئێستا سەرکەوتوو نەبووە لە هەژاندنی بناغە دامەزراوەکانی کۆماری ئیسلامی.

میتۆدی جیاوازو تایبەتمەندی خۆپیشاندانەکانی ئەم دواییەی ئێران نموونەیەکی نوێیە لە بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتیی هاوچەرخ بە ناوەڕۆکێکی سیاسی، کە پرشنگدارترین خاڵی بەردەوامیی و خۆڕاگرییە، وەك ئەوەی پتر لە سەد ڕۆژ بەسەر تێپەڕبوونی سەرهەڵدانی نارەزایەتییەکان لە سەرانسەری ئێران ڕۆیشت، بەڵام نارەزاییەکان پەرەیان سەندو بەشێکی بەرفراوانی ئەو وڵاتەی گرتەوە، ئەم ڕووداوە تایبەتمەندی جووڵانەوەیەکی نوێی نیشاندانی بەوەی ئێرانییەکان بە جیاوازی تەمەن، نەتەوە و ڕەگەزەکانەوە لە ئاستێکی فراواندا بەشداری خۆپیشاندانەکان بوون، ئەگەرچی ڕووخساری بنەڕەتی نارەزاییەتییەکان ئەو گەنجانە بوون کە بە هێزو توانایەکی نوێوە ڕژانە سەر شەقامەکان.

«ڕامیار حەسەن» وتەبێژی (ڕێکخراوی هەنگاو بۆ مافەکانی مرۆڤ) دەڵێت: (ژنان ئەم شەپۆلە نارەزایەتییەیان دەستپێکرد، بەڵام لە نێو ژنان و داخوازییەکانیدا قەتیس نەبوو، سەرجەم چین و توێژە جیاجیاکان بەشدارییان کرد، ئەمەش بووە یەکەمین شێوازی بڕیاردان لەسەر بنەمایەکی کارکردنی پێکەوەیی و نیشاندانی نارەزایەتییەکی بەرهەڵستکارانەی یەکگرتوو)، لەمەوە دەگەینە ئەوەی بۆ یەکەمین جار لە مێژووی هاوچەرخی ئێراندا لەدوای شۆڕشی ئیسلامییەوە، یەکرێزییەکی ناوازەیە لە نێوان نەتەوەکانی ئێراندا هاتۆتە کایەوە بەجۆرێك هەموان یەک دروشم دەڵێنەوە و داواکارییەکەیان وەک یەکە.

کەواتە بۆچی نارەزایەتییەکانی سەرەتای ئەمساڵی ئێران جیاوازن لە نارەزایەتیەکانی پێشوو؟

ئەوەی لە نارەزایەتییەکانی کۆتاییدا هەستپێدەکرا زۆر گەورەترو درێژخایەنتر لە نارەزایەتییەکانی ساڵی ٢٠١٩، بەو پێیەی هەموو چین و توێژەکانی کۆمەڵگەیان یەکخستووە، هەرچەندە لە ساڵی ٢٠١٩ چینە هەژارەکانی کۆمەڵگە نارەزایەتیان دەربڕی بەرامبەر بە بەرزبوونەوەی نرخی سووتەمەنی، لە کاتێکدا نائارامییەکان لە ساڵی ٢٠٠٩دا زیاتر لەسەر «پرسەکانی چینی ناوەند» بوو لە ساختەکاری لە دەنگەکاندا، بەڵام هۆکاری ئەم نارەزایەتییەی کۆتایی ئێران هۆکارەکەی سادەبوو، بەڵام ئاستی بە دەنگەوەهاتن و یەکگرتووییەکەی گەلەك زیاترە، بە تایبەت کە «ئەمینی» کچێکی ئاسایی بوو، خەڵکی شارێکی گەورە و چالاکوان نەبووە، هەر ئەمەش کێشە هەڵپەسێردراوەکانی پشت گرفتە کۆمەڵایەتییەکانی لە سێبەردا دەرهێنان و بەرەو تەقینەوەی برد.

ناڕەزایەتییەکان نموونەی چ فۆرمێکیان لە شێوازو ئاڕاستەکانیدا وەرگرتووە؟

ناڕەزاییەکانی پار ساڵی ئێران لە نموونەی بەرخۆدانێکی فرە جۆردا شێوەی گرتووە، بە جۆرێك ناڕەزایەتییەکی ئاشتیانەی دوور لە توندوتیژیان یاخود بەکارهێنانی توندوتیژیی تەواوەتی لە ئێراندا سەرپێ کەوت، لە ڕووی فراوانی ئاستی بەشداریکردن لە خۆپیشاندانە گەورەکانی سەرشەقامەکاندا، سەرجەم شارە گەورەکان و زۆرێك لە شارۆچکە بچووکەکان ڕوویاندا، ژنان حیجابەکانیان سووتاندووە، بۆ دامرکاندنەوەی هەستیاری چەندین ساڵەیان سەما دەکەن و قژیان دەبڕن، ئەم نموونانە لە ئێرانی ٢٠٢٣دا بە سانی بەرچاو دەکەون.

فۆرمی ناڕەزاییە بەرچاوەکەی ئێران نموونەیەك بوو لە ئاستێکی بەرفراواندا گوزارشتی لەخۆ کرد، بەو شێوەیەی مانگرتن لە قوتابخانەکان و زانکۆکان و کەرتی نەوت بایەخێکی چەند هێندەیان بە ناوەڕۆکی ناڕەزاییەتییەکاندا، قەبارەی مەزنی مانگرتنەکانی نیشاندا، لە هەمانکاتدا داخستنی دوکان و بازاڕەکان ئەو شێوە مانگرتنە کە ئەگەری چەندبارە بوونەوەیان لە ئایندەدا لێ بەدی دەکرێت، وەك مۆدێلێکی نوێی ڕووبەڕوونەوە و دەربڕینی ناڕەزایەتی.

نیشاندانی هەڵوێستی تیمی تۆپی پێی ئێران لە ٢١ی تشرینی دووەمی ٢٠٢٢ لە جامی جیهانی قەتەرو ئامادە نەبوونیان بۆ گوتنەوەی سروودی نەتەوەیی وڵاتەکەیان، هاوکات هەڵوێستی هاندەرانی ئێران لە دەرەوەی یاریگاکان کە دروشمیان دژی ڕژێمەکە دەگوتەوە زیندووترین فۆرم و شێوازی نوێی ناڕەزایەتییەکان بوون کە پێشتر نموونەی نەبووە. لەگەڵ ئەوانەشدا، یەکێک لە دروشمە سەرەکییەکانی وەك (ژن، ژیان، ئازادی)، دەستەواژەیەکە کە ڕەگ و ڕیشەی لە خەباتی ڕزگاریخوازی کورددا ڕسکاوە بە تایبەت کە لە بەرەکانی شەڕی سوریادا بە فراوانی و لە ئاستێکی گشتیدا بەکارهاتووە، ئەم خاڵە دەرخەری ئەو ڕاستییەیە کە ناڕەزاییەتییەکان فراوانترن لەوەی حکومەتی ئێران پێشبینی دەکات، تەنانەت سنوورەکانی دەرەوەی ئێرانی بڕیوە، چونکە سەرباری ئەوەی لە ناوخۆی ئێران پێکدادانی توندوتیژ ڕوویدا و خۆپیشاندەران بە ئاشکرا بیناکانی هێزە ئەمنییەکانیان سووتاند، نارەزایەتییەکان پەڕیوە ئەورووپا وژنان لە ستۆکهۆڵمەوە تا ئەسینای پایتەخت بۆ نیشاندانی هاودەنگی لەگەڵ مانگرتووەکاندا هەڵوێستیان وەرگرت.

تایبەتمەندی و شێوازی ناڕەزایەتییەکانی ئێران لە شێوازو مامەڵەی هێزە ئەمنییەکاندا بە ڕوونی هەست پێدەکرێت، لەمبارەیەوە (ئاژانسی هەواڵی چالاکی مافی مرۆڤی ئێران) کە بنکەکەی لە ئەمریکایە، تا مانگی کانوونی یەکەم ئاشکرایکردووە نزیکەی ٥٢٢ کەسی گیانیان لەدەستداوە کە ٧٠ کەسی منداڵ و چەند سەد کەس بریندار بوون، زیاتر لە ٢٠ هەزار دەستبەسەر، کە پێدەچێت ئەم ژمارانە زۆرزیاتربن لەوەی حکومەت خۆی ڕایدەگەیەنێت، تا ئێستا زیاتر لە ٦٠ ئەندامی هێزە ئەمنییەکانی کوژراون، هەروەها لە ناوچە کوردنشینەکان بۆ دامرکاندنەوەی خۆپیشاندەران، سەربازو چەکی قورس و ئۆتۆمبێلی سەربازیی

جێگیرکراون لە کاتێکدا لە ئێستادا مانگرتنەکان کپ بوونەتەوە، هەروەها بەڵگەی ناوەندە هەواڵگرییەکانی ڕۆژئاوا بە (دۆشکە کالیبەر ٥٠) تەقە خەڵکی سڤیل کراوە بە تایبەت لە شارەکانی کوردستان، ئەگەرچی ئەم جۆرە چەکە بە شێوەیەکی گشتی لە ناوچە جەنگییەکان بەکاردەهێنرێت، چونکە فیشەکەکانی لە سەرەوە بۆ خوارەوە ١٣٨ ملم دەبێت.

لەگەڵ ئەمانەدا، ڕژێمی ئێران دەوڵەتە بیانییەکانی وەک ئەمریکا کە بە «شەیتانی گەورە» ناوی دەبات، هاوشانی ئیسرائیل بە وروژاندنی نارەزایەتی و مەترسی سەرهەڵدانەوەیان تۆمەتبارکردووە، هەرچەندە هیچ بەڵگەیەک لەمبارەیەوە نەخستووەتەڕوو، هاوکات دادوەری باڵای ئێران لە کۆتایی ساڵی ٢٠٢٢ داوای کردبوو «توخمە سەرەکییەکانی ئاژاوەگێڕییەکان» سزای توندیان بەسەردا بسەپێنرێت و ڕایگەیاند بوو ئێستا کاتی ئەوە هاتووە «دووربکەونەوە لە نیشاندانی هاوسۆزی ناپێویست».

بەم هۆیەوە لە مانگی کانوونی دووەمی ساڵی ڕابردوودا، حکومەتی ئێران یەکەم خۆپیشاندەری بە تاوانی بەناو (بڵاوکردنەوەی گەندەڵی لەسەر زەوی) لەسێدارە دا، ئەمەش کاردانەوەیەکی توندی نێودەوڵەتی بەدوای خۆیدا هێنا، بەڵام لەو کاتەوە چوار کەسی دیکە هەڵواسراون، هەرچەندە دەیان کەسی دیکە ڕووبەڕووی تۆمەت دەبنەوە کە سزای لەسێدارەدانیان لەسەرە. لەگەڵ ئەوەشدا، لێکەوتەکانی بەردەوامی جووڵانەوەکە، گەواهیدەری ئەوڕاستییەن کە قەبارەی زیانە گیانییەکان گەلەك زۆرن، بەجۆرێك ئۆرگان و ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ کە بنکەکانیان لە دەرەوەی ئێرانن و چاودێری وردی دوا پێشهاتەکانی ئەوولاتە دەکەن، هێما بۆ ئەوە دەکەن، کە لە ماوەی بەردەوام بوونی نارەزاییە جەماوەرییەکانی ئەوولاتەدا زیاتر لە ٥٠٠ کەس لە کاتی نائارامیی وتێهەڵچوونەکاندا کوژراون، بەڵام ئەم قوربانییە مەزنە هێشتا نەبووەتە هۆی وەستاندنی یەکجاریی نارەزاییەتییەکان، لەبەردەم گریمانەی ئاکتیڤ بوونەوەدایە.

لەنێو ئەو باردۆخە ئاڵۆزەدا، دەکرێت بپرسین لە مانگەکانی داهاتووی ساڵی ٢٠٢٣ چاوەڕوانی چ دیمەنگەلێکی نوێ لەم تەنگەژە ناوخۆییەی ئێران بکەین؟

بە لەبەرچاوگرتنی پێشهاتەکانی ئەم دواییەی ئێران دەردەکەوێت، کە ئەو وڵاتە لە لێواری گۆڕینی یەکجاری ڕژێمەکەیدا نییە، بەڵام ناتوانین ئەو سەرنجانە نادیدە بگرین کە خۆپیشاندانەکان بنچینەی پەیوەندییە باوەکانی هەڵتەکاندووە، بەگوتەی «سینا ئازۆدی» لێکۆڵیار لە (ناوەندی پەرەپێدان لە ئەنجوومەنی ئەتلەسی)، ئاماژە بەوە دەکات، کە (نارەزایەتییەکانی ئەم قۆناغە بوونەتە هۆی گۆڕین و هێنانە کایەی ژێرخانێکی نوێ لە پەیوەندییەکانی نێوان دەوڵەت و هاونیشتمانیانی، کە چی دی گەڕانەوە بۆ بەرلە ڕووداوەکانی پێش نارەزاییەکان دەچێتە خانەی باوەڕێکی مەحاڵ و بڕوا پێنەکراو).

لە بارەی ئەگەرەکانی بەردەوامبوونی نارەزاییەتییەکان لە ئایندەدا، «ئازۆدی» دەڵێت: (باوەڕم وایە هەرچەند نارەزایەتییەکان سست و خاوبنەوە، بەڵام کۆتایی نایەت، لە هەرکات و ساتێکدا بە جۆرێک

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

یان چەند جۆرێکی نوێ بەردەوام دەبن، چونکە حکومەتی ئێران شکستی هێناوە لە چارەسەرکردنی ڕەگ و ڕیشەی ناڕەزایەتییەکان)، ناوبراو بە ناوەندی توێژینەوەی کەناڵی جەزیرەی ڕاگەیاندووە: (پێموانییە دۆخەکە هاوشێوەی ئەزموونی پێش ناڕەزاییەتییەکان بەردەوام بێت، چونکە ئەگەر حکومەت جارجارە چارەسەری ناڕەزایەتییەکانی دانیشتووان نەکات، دەبێت هەمان ئاستی دڕندەیی نیشان بدات بۆ دامرکاندنەوەی، لەم خاڵەدا ڕوون نییە کە ئایا دەوڵەت هیچ بەرژەوەندییەکی هەیە لە چارەسەرکردنی ناڕەزایەتییەکانی خەڵک بە ڕێگەی توندوتیژی؟ بە تایبەت کە لەبەردەم مەترسی ڕۆژئاوادایە).

لەگەڵ ئەوانەشدا، یەکێك لە گرنگترین ئەنجامەکانی ناڕەزاییە ناوخۆییەکانی ئێران، تێکدانی بەرچاوی پەیوەندییەکانی نێوان تاران و ڕۆژئاوایە تا ئاستێکی مەترسیدار، بەو پێیەی هەریەك لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، یەکێتی ئەورووپا، بەریتانیا، کەنەدا، ئوسترالیا و نیوزلەندا سزای توندو یاساییان لەبارەی تاوانەکانی دژبە مافی مرۆڤ بەسەرئێراندا سەپاندووە، ئەویش لە وەڵامی بەکارهێنانی توندوتیژیی دژبە خۆپیشاندەران، کە بە «سەرکوتکردنی دڕندانە»یان لە نێوئەنجوومەنی نەتەوە یەکگرتووەکاندا ناوبردووە وبە دەنگێکی کۆك وتەبا هەنگاوە نەرێنییەکانی ئەووڵاتەیان وەك تاوانێکی دژە مرۆیی لەقەڵەمیان داوە. زیاترلەوە، دوو هەوڵی گەورەی سەرکردایەتی ڕۆژئاوا بۆ سزادانی تاران لە ئەنجوومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان دەنگی زۆرینەی بەدەستهێنا، کە بووە هۆی دامەزراندنی نوێنەرایەتییەکی نوێ تایبەت بە کاروباری ئێران، بە ناوی «کۆمیسیۆنی دۆزینەوەی ڕاستییەکان»، سەبارەت بە وەڵامدانەوەی ناڕەزایەتییەکان و دەرکردنی ئێران لە کۆمیسیۆنی مافەکانی ژنان. هەروەها یەکێتی ئەورووپا ٢٩ کەس و سێ لایەنی فەرمی کردە ئامانج و سزای دان، کە ویستی کۆکردنەوەی سەروەت و سامان و قەدەغەکردنی گەشتکردنیان هەبوو، هەروەها بۆزیادکردنی فشارە سیاسییەکان بۆ سەرحکومەت، بانگەوازبۆبەرپرسانی

ئەورووپی کراوە کە زیاتر کاربکەن و پەیوەندییە دیپلۆماسییەکان بپچڕێنن، وەك ئەوەی سەدرگوتی: (ئێران پێویستی بە هەمان ئەوکارە هەیە لەلایەن ڕۆژئاواوە کە بەرامبەربە ڕووسیا گیراوەتە بەربەهۆی لەشکرکێشی ئۆکرانیاوە).

کەواتە ئێران لە ئێستاوە یەکێکە لەو وڵاتانەی کە زۆرترین سزای بەسەردا سەپێنراوە لە جیهاندا، هەناردەکردنی زۆرێک لە کەلوپەلەکانی وەک دەرمان و پارچەی فڕۆکە گیراوە، هەروەها وڵاتەکە لە سیستەمی بانکی جیهانی یاساغ کراوە، بە گوتەی «ڕۆلا»، ئەم جۆرە سزادانانەی «کاڵای بنەڕەتی» دەسەڵاتی «نوخبەی ئەرستۆکراتی»ی زیاد کردبوو.

کاریگەری سزاکان جێگەی مشتومڕە، زۆرێک دەڵێن کە ئامرازێکی کاریگەرن بۆ فشاری سیاسی لەسەر حکومەتەکان و گۆڕینی ڕەفتارەکانیان، هەندێکی تر بانگەشەی ئەوە دەکەن کە بە شێوەیەکی ناڕێژەیی کاریگەریان لەسەرکەسانی ئاسایی هەیە، دوژمنایەتی بەرامبەربەوکەسانە دروست دەکەن کە جێبەجێیان دەکەن. لە بەرامبەردا حکومەتی تاران ڕایگەیاندووە، کە ئەو وڵاتانە بە هۆی مێژووی پێشێلکارییەکانی خۆیانەوە شیاوێتی و ڕەوایەتی سەرکۆنەکردنی پێشێلکارییەکانی مافی مرۆڤیان لە وڵاتێکی وەك ئێراندا نییە، هاوکات جەخت لەوە دەکاتەوە کە سزای خۆی بەسەر بەرپرسان و قەوارە ئەمریکی و ئەورووپییەکاندا سەپاندووە. لەم پێناوەدا وەزارەتی دەرەوەی ئێران بە توندی مامەڵەکردنی لەگەڵ هەرچەشنە هاوکارییەک لەگەڵ کۆمیسیۆنی دۆزینەوەی ڕاستییەکان ڕەتکردۆتەوە، چونکە وەك پێناوێکی سیاسی مەبەستدار دەبینێت و پێیوایە (تاران پاڵەوانی بەرگریکردن لە مافەکانی مرۆڤە).

کاریگەریی نائارامییەکانی ئێران لەبەردەم پەیوەندییەکانی تاران و ڕۆژئاوادا

«دیاکۆحوسێنی» شرۆڤەکاری سیاسی لە تاران، پێیوایە نائارامییەکانی ئێران زیاترلە خودی دەسەڵادارانی ئەووڵاتە تێڕوانینەکانی ڕۆژئاوای بۆ ئاڵەنگارییەکان گۆڕیوە، لەمبارەیەوە ئاماژەی بەوەدا هەوڵدانی گرووپە جیاوازەکان دژبە گەڕاندنەوەی ڕێککەوتنە ئەتۆمییەکەی ئێران لە ساڵی ٢٠١٥ لەگەڵ زلهێزەکانی جیهان ئێستا زیاترپاڵ بە ئیدارەی «جۆبایدن»ی سەرۆکی ئەمریکاوە دەنێن تاکو دەست لە قۆناغی وتوێژ و دانووستانەکان هەڵبگرێت، کە بەشێوەیەکی نیمچە فەرمی لە کۆتایی مانگی ئەیلولی ٢٠٢٢ەوە لە دۆخێکی پەنهان و نادیاردایە. لەگەڵ ئەوەشدا، «حوسێنی» ئاماژەی بەوەکردووە، (ئەوە حکومەتی ئەمریکایە کە پێویستە بڕیاربدات کە ئایا دەیەوێت ملکەچی ئەم فشارە سیاسییە بێت و حکومەتی ئێران لەبەردەم هیوایەکی نوێ و ئاسۆیەکی هەمیشەیی بۆ ڕێککەوتنە ئەتۆمییەکەی بهێڵێتەوە، لەکاتێکدا مەترسییەکان قبووڵ دەکات، ئەویش بە گەڕانەوە بۆ ڕێککەوتنێک کە بتوانێت سەقامگیری ستراتیژی بۆ پەیوەندییە دووقۆڵییەکان و ناوچەکە بگەڕێنێتەوە، یان هەڵەکان لە هەژمارکردنی ناڕەزایەتییەکانی ئێران و گریمانەی بەردەوام بوونیان لە داهاتوودا لەبەرچاو دەگرێت؟) .

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

ئەمریکا بە ئاشکرا جەختی لەوە کردووەتەوە کە دانوستانەکان بۆ گەڕانەوە بۆ ئەو ڕێککەوتنەی کە لە ساڵی ٢٠١٨دا بە شێوەیەکی تاکلایەنە بڕیاری وەستاندنی دابوو، (ئەگەر جێبەجێ بکرێت)، سزا توندەکانی سەر ئێران هەڵدەگرێت، لە هەمانکاتدا ئەوەی ئێستا بەدی دەکرێت، جووڵاندنی کارنامە ئەتۆمییەکەی ئێران نییە، بە تایبەت بەرنامەی (کەمکردنەوەی بەرنامە ئەتۆمییەکەی تاران) لە پێشینەی کارەکان نییە، چونکە ناڕەزایەتییەکان لە ئێراندا بەردەوامن و ئەگەری سەرهەڵدانەوەیان هەیە.

نوێنەرانی باڵای وەزارەتی دەرەوەی ئێران و یەکێتیی ئەورووپا لە کۆتایی ساڵی ٢٠٢٢ لە ئوردن کۆبوونەوە، هەردوولا ئاماژەیان بەوە کرد، کە لەگەڵ گەڕانەوە بۆ پلانی هەمەلایەنەی هاوبەشی کارکردن (JCPOA)ن، وەک ئەوەی ڕێککەوتنەکە بە فەرمی ناسراوە، بەڵام دەنگۆکانی جموجووڵ و گریمانەی سەرلەنوێ سەرهەڵدانەوەی ناڕەزاییەکان وایکردووە کە لە ئایندەیەکی نزیکدا چاوەڕوانی هیچ پێشکەوتنێکی دەستبەجێ ناکرێت، لای خۆیەوە ئێرانیش ڕایگەیاندووە کە ئیمتیازات و هەنگاوی نوێ نانێت چونکە نائارامییە ناوخۆییەکانی وڵاتەکەی فشارە ناوخۆیی و دەرەکییەکانی لەسەر زیاد کردووە.

«حوسێنی» ئاماژەی بەوەدا کە باوەڕی بەوە نییە تاران لە ئەنجامی فشاری دەرەکیدا کە بەهۆی ناڕەزاییە ناوخۆییەکانی گۆڕانکارییەکی بەرچاو لە ئامانج و تاکتیکی سیاسەتی دەرەوەی وڵاتەکەی بکات، بەڵام ئاماژەی بەوەدا کە تۆمەتەکانی پڕچەککردنی ڕووسیا بە فڕۆکەی بێفڕۆکەوان بۆ شەڕی ئۆکرانیا ڕەنگە هەندێک گۆڕانکاری نائاسایی بەدیبێنێت، پێشیوابوو هەرچەندە ڕووسیا پەیوەندی گەرمی لەگەڵ ئێران هەیە، بەڵام تاران پێی باشترە بەشێکی ڕاستەوخۆی شەڕەکە نەبێت، ئەویش بەهۆکاری ئەوەی بەرژەوەندییەکی ئەوتۆی لەو شەڕەدا نییە، لەمەوە پێدەچێت کە ئێران ڕێبازێکی وردتر لە پشتیوانیکردنی ڕووسیادا بگرێتەبەر، بەم شێوەیە تاران وێڕای پاراستنی پاڵپشتیی هاوپەیمانان لە یەمەن، سوریا، لوبنان و عێراق، هێڵەکانی پەیوەندی لەگەڵ عەرەبستان بە کراوەیی دەهێڵێتەوە و حوسێن ئەمیرعەبدوڵڵاهیان وەزیری دەرەوەش لەسەرەتای ئەمساڵدا ڕایگەیاند، کە ئێران سیاسەتێکی کراوەیە بۆ ئەنجامدانی دیالۆگی ڕاستەوخۆ لەگەڵ میسریشدا دەگرێتەبەر.

ناڕەزاییەتییەکان و کاریگەریی لەسەر دیاردەی سنووردارکردن توانای ئابوورییەکانی ئێران و سنووردارکردنی تۆڕەکانی ئینتەرنێت

لە ڕووی ئابوورییەوە؛ دەسەڵاتدارانی ئێران لە ناوخۆدا ڕووبەڕووی ئاستەنگی بەرچاو بوونەتەوە، چونکە گریمانەی بەردەوامبوونی نائارامییەکان و چەندیەتی و چۆنیەتی مانگرتنەکان کە پەیوەستن بە ناڕەزایەتییە گشتییەکانەوە، لەو فشارانەوە سەرچاوە دەگرێت کە سزاکانی ئەمریکا و خراپ بەڕێوەبردنی ناوخۆیی ڕسکانویەتی، دوای ئەوەی «دۆناڵد ترەمپ» سەرۆکی ئەوکاتەی ئەمریکا لە ڕێککەوتنی ئەتۆمی ئێران کشایەوە، کە ئامانج لێی وەستاندنی تاران بوو لە پەرەپێدانی چەکی ئەتۆمی، سزا نێودەوڵەتییەکان کاریگەریان چەند هێندە بوو، دراوەکەی کەوتە بەرکەوتنی ئازاد و ئێرانییە ئاساییەکان قوورسایی ئەم ئابوورییانەیان لە ئەستۆ

گرت، چونکە هێزی کڕین و مامەڵەی دارایی هاووڵاتییانی ئێران ڕۆژلە دوای ڕۆژلە کەم بوونەوەدایە، دیاردەکانی هەڵاوسان و لێکەوتەکانی پترلە ٤٠ ٪ی دانیشتوانەکەی گرتووەتەوە، تەمەنی نیشتمانیی وڵاتەکە ڕۆژبە ڕۆژ لە بەردەم تۆمارکردنی ژمارەی پێوانەیدایە بۆ نزمترین ئاست کە وا چاوەڕوان دەکرێت تا ناوەڕاستی ئەمساڵ بگاتە ئاستێکی مەترسیدار، لەگەڵ ئەوەشدا هەڵگرتنی هەنگاوی هەڵەوترسناك کاریگەریی ئەم دۆخەی زیاتر کردووە، بۆ نموونە سنووردارکردنی پەیوەندییە ئینتەرنێتییەکان کە زیانێکی زۆری بە توانا ئابوورییەکان و توانای خەڵکەکەی بۆبەکارهێنانی گەیاندووە، چونکە ملیۆنان کەس بە بەردەوامی تۆڕە تایبەتەکانی (VPN) لە ئێران بەکاردەهێنن، ئەویش بۆ دەربازبوون لە فلتەرکردنی سیستمی ئۆنلاین، بەڵام گیرانی بەرفراوانی VPN ەکان وایکردووە، زۆرێکیان پەیوەندییان بە پلاتفۆرمە جیهانییە گەورەکانەوە پچڕاوە کە بلۆک کراون.

پێشبینییەکان وا دەردەخەن، کە دەسەڵاتدارانی ئێران پلاتفۆرمەکانی ئینتەرنێت پاش گەڕاندنەوەی ئاسایش و ئارامی وڵات بلۆك دەکرێنەوە، لەمبارەیەوە «ئەمیر ڕەشیدی» لێکۆڵەری ئاسایشی ئینتەرنێت و مافە دیجیتاڵییەکان، ئەم هەنگاوە بە دووردەزانێت و بەکارهێنانی «هێڵی تێلێگرام» وەک نموونەیەک لە ئەپێکی کاریگەردەهێنێتەوە کە دەیان ملیۆن ئێرانی بەکاربەرین، کاتێك لە ساڵی ٢٠١٨دا بلۆک کرا، نارەزاییەتییەکی گشتی خوڵقاند.

«ڕەشیدی» ئاماژەی بەوەکردووە: (لە سەرەتای ئەمساڵدا ئێران لە یاسای بازرگانی نێودەوڵەتیدا باند کراوە کە کاریگەرییەکی مەزنی لەسەر جموجوڵی بازرگانیی لە ناوخۆدا هەبوو، بۆیە ئاماژەکان پێمان دەڵێن بەهۆی مەترسییەکانی سەرهەڵدانەوەی نارەزایەتییەکان ئێران بەرەو جێبەجێکردنی VPN یاسایی وبلۆککردنی چینەکان هەنگاو دەنێت). هەروەها «ڕەشیدی» وتویەتی: خزمەتگوزارییە پەرەپێدراوەکانی ناوخۆلە نموونەی (ئەپەکانی نامە ناردن) هێشتا گەورەترین نیگەرانی حکومەتی ئێرانن، چونکە دەتوانرێت وەک ئامرازی چاودێری بەکاربهێنرێن، ئاماژەی بەوەشکردووە، حکومەتی ئێران بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ بەکارهێنەران ناچار دەکات بچنە سەر ئەو ئەپانە بۆ وەرگرتنی خزمەتگوزاری بانکی و سەرجەم خزمەتگوزارییەکانی حکومەتی ئەلیکترۆنی، لەمەوە دەگەینە ئەوەی هەر کەسێک لە خەمی داهاتووی ئازادی ئینتەرنێت لە ئێراندا بێت، پێویستە خەمی گواستنەوەی بەکارهێنەران بۆ بەکارهێنانی ئامرازە ناوخۆییەکان بێت، ئەوە دوا هێڵی بەرگرییە لە بەرامبەرئینتەرنێتی نیشتمانیی و سنووردارکردنی بەکارهێنان تاکو کاریگەریی لەسەر کۆنترۆڵکردنی نارەزاییەتییەکان جێبهێڵێت.

نەوەی Z ی ئێران لە نائارامییەکاندا چ ڕۆڵێک دەگێڕێت؟

نارەزایەتییەکانی ساڵی ڕابردوو لەلایەن زۆرێک لە خۆپیشاندەرانی ڕەگەزی جیا لە ژن و پیاوی گەنجن ڕوویاندا، ئەو توێژە دیاریکراوەی بە نەوەی Z ناسراون، کە بە وتەی «ڕۆلا»، جیهانگیریی و ئینتەرنێت وایکردووە ئەم گرووپە بە لەناوبردنی جیاوازییە کولتوورییەکانی نێوان گەنجانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

ئەورووپا، نارەزایەتی لە شێوەی تردا دەربڕن، ئەوەی کاتێک کچێکی گەنج لە ئێران لە سۆشیال میدیادا دەبینێت کە لە هەمانکاتدا دەبێت بچێتە پۆلێکی ئاینی ئیجباری، لە کاتێکدا خەڵک لە شوێنەکانی دیکە سەرقاڵی ئاهەنگ و سەرکێشی جۆراوجۆرن، ئەوە بەراوردێکە کە ناتوانرێت نەبینرێت».

لە ئێران پێویستە خوێندکاران بەشداری لە وانەکانی ناچاری تایبەت بە ئیسلام بکەن، کە یاسای جل و بەرگی ئیسلامی توند و جیاکاریی ڕەگەزی لە قوتابخانە وزانکۆکاندا جێبەجێ دەکرێت.

گریمانەی گەڕانەوەی ئێران بۆ قۆناغی پێش نارەزاییەتییەکان (ئایا نارەزایەتییەکان دەتوانن ڕژیم بڕووخێنن ؟)

گریمانەوپێشهاتەکان بۆچوونێکی دوولایەنە نیشان دەدەن لەسەرئەوەی کە ئایا ئەونائارامییە دەتوانێت ڕژیم بڕوخێنێت؟

سەرەڕای سەرکوتکردنی توندوتیژانە، مەترسی بەردەوام بۆ هەڵگیرسانەوەی نارەزایەتییەکان ئێستا بووەتە یەکێکە لە گەورەترین ئاستەنگەکان کە لە دوای شۆڕشی ١٩٧٩ەوە ڕووبەڕووی دەسەڵاتی کۆماری ئیسلامیی ئێران بووەتەوە. لەمبارەیەوە «ڕۆلا» پێوایە ئەگەربێت وڕژێم بە یەکگرتوویی بمێنێتەوە و بەشێک لە هێزە ئەمنییەکان لانەدەن، کەوتنی لە ئێستادا مەحاڵە، پێچەوانەی ئەوەی لە قۆناغیی ١٩٧٩ و سەردەمی شاهانشادا ئەنجامدرا، بە تایبەت کە نارەزایەتییەکانی پێش کۆچی دوایی بۆ چەند مانگێک بەردەوام بوون و کوژانەوە.

«ڕۆلا» بانگەشەی ئەوە دەکات کە ڕژیم زیاتر لەوەی هەستپێدەکرێت دابەشبووە، بەتایبەت لەسەر بنەمای ئەو ڕاپۆرتانەی باس لە گرژی ناوخۆیی دەکەن سەبارەت بە چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ خۆپیشاندەران. لە مانگی یەکی ئەمساڵدا، ئێران «عەلیڕەزا ئەکبەری»، جێگری پێشووی وەزیری بەرگریی وڵاتەکەی، کە دوای جێهێشتنی پۆستەکەی، ڕەگەزنامەی بەریتانیای بەدەستهێنابوو، بە تاوانی سیخوڕیکردن بۆ شانشینی یەکگرتوو لە سێدارە دا.

«کۆرنێلیۆس ئادەبەهر»، توێژەر لە (ناوەندی توێژینەوەی کارنێگی ئەورووپا)، وتویەتی ڕەنگە ئەمە ئاماژە بێت بۆ«ململانێی دەسەڵات» لە نێوان نوخبەکاندا سەبارەت بە چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ نارەزایەتییەکان، ئەمەش نیشانەکانی ئەوکەلێنانەن لەناو حکومەتی ئێران لە کاتێکدا نارەزایەتییەکان ئامادەی هەمیشەییان هەیە، بەم هۆیەوە کەسێکی وەك «ئەکبەری» وەک ئەندامێکی نزیک لە فراکسیۆنێکی حکومەت سەیر دەکرا کە بانگەشە بۆ هەندێک چاکسازی دەکات بۆ چارەسەرکردنی نارەزایەتییەکانی خۆپیشاندەران.

لەگەڵ ئەوانەشدا، هەرچەندە ناڕامییەکان بە مردنی ئەمینی دەستیپێکرد، بەڵام ئێستا خواستەکانی مانگرتن و نارەزاییەکان لە شکڵ و شێوەیەکی تردا گوزارشتیان لەخۆکردووە، دەیانەوێت حکومەتی ئیسلامی نەمێنێت، «حەسەنی» دەڵێت: (تەنانەت ئەگەر لە ڕووکەشیشدا ڕژێم بتوانێت بۆ ماوەیەک سەرکوت

بکات، ئەمە کۆتایی نایەت، چونکە ئێمە بەربەستی شۆڕشمان بڕیوە)، زیاترلەوەی پێیوایە گەنجانی سەر شەقامەکان دەبینن کوڕ وکچەکانی ئەوانەی دەسەڵاتدارن ژیانێکی پڕلە گرانبەهایان هەیە، لەکاتێکدا دایک وباوکیان سامانی خەڵک تاڵان دەکەن، لەکاتێکدا ئێرانییە ئاساییەکان هیچ داهاتوویەک نابینن کەواتە بەری ڕەنجی ئەم ناڕەزاییانە درێژە و ئەگەری سەرهەڵدانەوەی یەکجارزۆرە.

لەگەڵ هەموو ئەوانەدا، کێشە و خاڵی لاوازی ناڕەزایەتییەکان کە بە شێوەیەکی کاتیش بێت گەرموگوڕیی و سەرکێشییەکانی دامرکانووەتەوە، ئەوەیە کە ئەجێندای لایەنگری دیموکراسیی ئەوانەی پێش خۆیان لە ڕێڕەو دەرهێنا، ئەویش بەهۆی نەبوونی سەرکردایەتی و پێکهاتەیەکی ڕێکخراوەیی بەهێزویەکگرتوو، هەروەها پشتیوانیی نێودەوڵەتی لە ئاستێکی فراوانتر، تا ئەوکاتەی کە ئەمە هەروا بمێنێتەوە، وەسفکردنی خامنەیی بۆڕژیم وەک (دارێکی بەهێز) کە کەس نابێ ناوێرێت بیری لێبکاتەوە، ڕەنگە بۆماوەیەک ئەم گوتەیە کاریگەری مابێت، بە لەبەرچاوگرتنی ئامادەیی ڕژێمەکەی بۆ خەباتکردن. هاوکات خەڵک داوای باشتربوونی بارودۆخە لە پێناو درێژکردنەوەی تەمەنی خۆی بە هەرنرخێك بێت، بەڵام تەنگەژە سەرەکییەکان لەسەرئاستەکانی ژیانی سیاسی، ئابووریی وکۆمەڵایەتیی؛ کۆتاییهێنان بە خراپی حوکمڕانی و دەستوەردانی بەردەوام لە چەند وڵاتێکی ناوچەییدا وا دەکات سیاسەتێکی دەرەکی دوور لە سزاکانی ئەمریکا و گۆشەگیری نێودەوڵەتی پێناچێت ناڕەزاییەکان بە سانایی بڕەوێتەوە.

سەرچاوەکان:

ناوەندی لێکۆڵینەوەی ئەلجەزیرە (ستافی ئەلجەزیرە).

What will 2023 bring for Iran and its protest movement? | News | Al Jazeera

Amin Saikal Iran's protests go back to the future: The Strategist,

Iran's protests go back to the future | The Strategist (aspistrategist.org.au)

Joshua Askew: Iran protests: What caused them? Are they different this time? Will the regime fall? Euro news,

Iran protests: What caused them? Are they different this time? Will the regime fall? | Euronews

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

کەسایەتی

ئێرانناسی

عەلی شەریعەتی

وەرگێڕان و ئامادەکردن:

■ وەرزنامەی ئێرانناسی

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە
hewalname.com/ku

ژیان و بەسەرهات

عەلی شەریعەتی مەزینانی، کەسایەتی و رۆشنبیرێکی ئایینیی هاوچەرخ، وتاربێژێکی کارامە، خەباتکار و تیۆریستێکی شۆڕشی ئیسلامی ئێران بوو. ئەو ساڵی (١٩٣٣ز) لە گوندی مەزینان لە نزیك (سەبزوار) لە خێزانێکی ئایینیی چاوی بە ژیان هەڵهێناوە، باوکی «موحەممەد تەقی شەریعەتی» مامۆستای زانکۆی «مەشهەد» بووە. خاوەنی چوارمنداڵە بەناوەکانی (ئیحسان، سەوسەن، سارا، مونا). شەریعەتی پاش ئەوەی دەچێتە زانکۆی ئەدەبیات وزانستە مرۆییەکانی زانکۆی «مەشهەد» لە بەشی ئەدەبیاتی فارسی درێژە بەخوێندن دەدات. هەرلەوکاتەوە دەست بە خوێندنەوە و پێگەیاندنی خۆی و نووسین و وەرگێڕانی هەندێ لە بەرهەمەکانی دەکات. هەرلە هەمان قۆناغدا لەگەڵ یەکێك لە هاوپۆلەکانیدا بەناوی «پوران شەریعەت رەزەوی» هاوسەرگیری دەکات. شەریعەتی بە درێژایی قۆناغی خوێندنی زانکۆیی کاری لەسەر بەرهەمگەلی وەك وەرگێڕانی «ئەبوزەری غەففاری»، وەرگێڕانی «نزا»، بەرهەمی «ئەلیکسس کارل» کرد و کۆمەڵێك وتار ولێکۆڵینەوەی تری نووسی. لەبەرئەوەی یەکەمی سەرئاستی بەشەکەی خۆی بوو لە نێوان ساڵانی ١٩٥٩ تا ١٩٦٤ لە لایەن حکومەتەوە بە مەبەستی درێژەدان بە خوێندنی باڵا رەوانەی فەرەنسا کرا. لە زانکۆی سۆربۆن دەستی کرد بە خوێندنەوەی زیاتری زانستەکانی وەك کۆمەڵناسی، بنەماکانی زانستی مێژووو مێژووو فەرهەنگی ئیسلامی ولەگەڵ بیرمەندانی وەکو (ماسینون، گورڤیچ و سارتەرو...) ئاشنا بوو. لەگەڵ ئەوەشدا چەند وتارو نووسینێکی «سارتەر» و نوسەرانی تری وەرگێڕان و بڵاوکردنەوە. ئەو تەنیا خەریکی خوێندن و خوێندنەوە نەبوو، بەڵکو وەك چالاکێکی سیاسی و مەدەنی بەردەوام لە جموجوڵدا بوو. لە رێگەی ناسینی بەنی سەدر، قوتبزادە و موستەفا چەمرانەوە دەستی بە چالاکی کرد و بزاڤی ئازادی ئێران، بەرەی نەتەوەیی ئێران، سەرنووسەریی رۆژنامەی ئێرانی ئازاد و ئەندامبوون لە رێکخراوی ئازادیی جەزائیر، لە گرنگترین چالاکییەکانی ئەو بوون.

شەریعەتی دوای خوێندنی گەڕایەوە بۆ ئێران و لەگەڵ گەیشتنی لە لایەن هێزە ئەمنییەکانی ئێرانەوە دەستگیرکرا و رەوانەی بەندیخانە کرا. ئەو دوای تێپەڕاندنی ماوەی بەندکرانەکەی ئازاد کرا و گەڕایەوە بۆ شاری مەشهەد. لەوێ بوو بە مامۆستای زانکۆی «مەشهەد» و لە ساڵی (١٩٦٩)دا بانگهێشت کرا بۆ «حوسەینییەی ئیرشاد» و بەرپرسیارییەتی کاروباری کولتووریی ئەم حوسەینییە لە ئەستۆی گرت و دەستی بە وتنەوەی بابەتگەلێك لە روانگەی کۆمەڵناسیی ئایینی، مێژووی شیعە و زانستە ئیسلامییەکان کرد. حوسەینییەی ئیرشاد بە یەکێك لە قۆناغە هەستیارەکانی ژیانی شەریعەتی و کامڵبوونی هزریی ئەو هەژمار دەکرێت.

شەریعەتی تەنیا لەلایەن دەوڵەتەوە و دامەزراوە ئەمنییەکانی ئێرانەوە لەژێرفشاردا نەبوو، بەڵکولەبەر رەخنە توندەکانی لە پیاوانی ئایینی و رەتکردنەوەی هەبوونی دامەزراوەی رۆحانییەت لە لایەن پیاوانی ئایینیشەوە لەژێر هەڕەشەدا بوو. بۆیە ئەووانە، وتارو نووسینە هزری و ئایینییانەی کە لە حوسەینییەی

ئێرشاد پێشکەشی دەکردن، زۆرجار بەناوی خوازراوەوە بڵاودەکرانەوە. دواتر بە شێوەیەکی نهێنی درێژەی بە ژیان و کارەکانیدا. بەڵام ساواک هەرلێیدەنەگەڕا و هەموو جۆرە ڕێگەیەکی خەباتی لێداخستبوو. بۆیە حوسەینییەی داخست و باوکی و ژنبراکەی دەستگیر کرد و بردیانن بۆ بەندیخانە، تاکو شەریعەتی خۆی بەدەستەوە بدات. دواجارلە ساڵی ١٩٧٣ خۆی بەدەستەوە دا و(١٨) مانگ لە زیندانی تاکەکەسیدا بەسەر برد. شەریعەتی پاش ئازادبوونی وفشاری بەردەوامی ڕژێمی شای ئێران ناچاربە ژیانی نهێنی کرا وئەگەربابەتێك یان وتارێکی بڵاوکرابایەوە بە ناوی خوازراوەوە بوو. بۆیە بەناچاری وبەجدی بیری لە کۆچکردن و جێهێشتنی وڵات کردەوە و ساڵی (١٩٧٧)زایینی بە بەکارهێنانی پاسپۆرت بە ناسناوی مەزینانی بەرەو «بەریتانیا» کۆچی کرد و هەرئەو شەوەی گەیشتە «لەندەن»، بۆبەیانی لە تەمەنی (٤٣) ساڵیدا کۆچی دوایی کرد.

بەرهەمەکانی شەریعەتی

شەریعەتی بە یەکێك لە کاریگەرترین کەسایەتی و ڕۆشنبیرە هاوچەرخەکانی ئێران هەژمار دەکرێت. هەرچەندە لەبەرکەمی تەمەنی وتێکەڵی و دابڕان لە وتارو نووسینەکانیدا زۆرێك لە کتێبەکانی کە چاپ کراون، کەموکورتیان تێدایە ولە زۆرشوێن بە بۆشایی بەجێهێڵراوە، بەڵام کۆی بەرهەمەکانی زیاترلە ٣٦ کتێبن، ئەمە جگە لەوەیکە کە دەیان وبگرە سەدان کتێب و توێژینەوە لەبارەی شەریعەتییەوە نووسراون و بڵاو کراونەتەوە.

دەکرێت نووسینەکانی لەم سێ بوارەدا کورت بکەینەوە ئەوانیش:

١- توێژینەوە ئیسلامییەکان کە بابەتە ئایینییەکانی وەك،کتێبەکانی ئیسلامناسی، حەج، نزا و ... لە خۆدەگرن.

٢- بابەتە کۆمەڵایەتییەکان کە بابەتە ئەکادیمی و زانستییەکان لە خۆ دەگرن و نموونەشیان بابەتەکانی کۆمەڵناسی و فەلسەفەی مێژوو و تەشەیوع و...هتد.

٣- بابەتە عیرفانی و ئەدەبیەکان. نموونەی ئەمانەش گفتوگۆکانی تەنیایی، نیشتنەوە لە بیابان، و... هتد.

هزری شەریعەتی

هزر و جیهانبینی شەریعەتی زۆر بەرفراوانە، بەڵام دەتوانین بڵێین کە جیهانبینی ئەو بەدەوری چەند تەوەرێکی سەرەکیدا دەسوڕێنەوە کە گرنگترینیان بریتین لەمانە: (ڕەخنە لە دامەزراوەی پیاوانی ئایینی شیعە، ڕەخنە لە ئمپریالیزم، یەکتاپەرەستی و ستەمکردن و حکومەتی ئایینی). لە نێو ئەمانەشدا دوو تەوەریان زیاتر جێگەی سەرنجی ئەوبوون کە یەکەمیان بابەتی ئایینزای شیعە و پیاوانی ئایینییە و دووەمیان کێشەکانی پەیوەست بە مۆدێرنیتەیە.

شەریعەتی ڕوانینێکی ڕەخنەگرانەی لەمەڕهەندێك لە باوەرە ئایینزاییەکان بەتایبەت شیعە هەبوو. ئەو باوەڕی بە حکومەتی ئایینی نەبوو. پێی وابوو کە ئەم جۆرە لە حکومەتکردن کە پیاوانی ئایینی بیگرنە دەست

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

دیکتاتۆرییەت بەرهەم دەهێنێت. بە شێوەیەکی تایبەت تەشەیوعی سەفەوی بە هێمای نەریت و ڕێبازی سڕاوە دەزانی و هاوشان لەگەڵ قەبولکەری داگیرکاری، خورافە و تەقلید و جەبرگەرایی لێکی دەدایەوە. پێی وابوو کە شتێك یان توێژێك بە ناوی توێژی پیاوانی ئایینی بوونی نییە و ئەم مۆدێلە مەسیحییەتەوە وەرگیراوە. لە ئیسلامدا واسیتەیەك لەنێوان خودا و مرۆڤدا نییە. هەموو کەسێك دەتوانێت بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ لەگەڵ خودادا لە پەیوەندیدا بێت. هەروەها ڕەخنەی لە ڕوانینی ڕواڵەتیانە بۆ مۆدێرنە دەگرت و باوەری وابوو ڕێگەی پێشکەوتن و گەشەسەندنی نەتەوە رۆژهەڵاتییەکان، جیاوازە لەوڕێگەیەی کە ڕۆژئاوا بڕیویەتی. ئەو هەڵبەت نکۆڵی لە پێشکەوتنی رۆژئاوا و پێویستیی چاولێکردنی رۆژئاوا نەدەکرد.

شەریعەتی مۆدێرنیتەی لە چاوی ئیمپریالیزمەوە سەیر دەکرد. پێی وابوو کە گەڕانەوە بۆ ڕابردووی ڕەسەن و دێرینی ئایینیان بە شێوەیەك کە بتوانێت یارمەتیان بدات بۆ ئەوەی ناسنامەی کولتوریی خۆیان بدۆزنەوە دەکرێت یارمەتیدەربێت یان تاکە ڕێگا بێت بۆ ئەوەی بتوانن لەبەرامبەرئیمپریالیزمدا خۆیان بگرن. ئەو موسوڵمانبوونی تەنیا لە لە باوەڕبوون بە خودا و پەیامبەر نەدەبینی بەڵکو پێی وابوو کە موسوڵمانی ڕاستەقینەبوون لەسەرگرتنەبەری کرداری دروست لەپێناوی باوەڕڕاوەستاوە. تا هەنووکەش زۆرکەس و گروپ لە ئێراندا هەن کە لایەنگری شەریعەتین و وەك خاوەنی ڕێبازێك سەیری دەکەن و بۆ ئایدیاکانی دەگەڕێنەوە. کتێبەکانی ئەو هەڵبەت بۆ چەندین زمانی زیندوو لەوانەش زمانی کوردی وەرگێڕان کراون.

سەرچاوەکان:

١- شریعتی - مجموعه آثارج٢٢ ص١٩٨.

٢- ناصر قرگزلو، ازانقلاب سفید تا انقلاب اسلامی، ص ٨٧، پاریس ٢٠٠٦

٣- شریعتی: دیکتاتوری مذهبی بدترین دیکتاتوری | ایران گلوبال (iranglobal.info)

٤- داستان جدال متقابل شریعتی وروحانیون (ensani.ir)

٥- علی شریعتی،اسلامشناسی (٢)،مجموعه آثار١٧،قلم،تهران، ١٣٦٢،ص ١٥٥.

کتێبناسی

ئێرانناسی

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

گێڕانەوەی قەیرانی ئەتۆمی ئێران

«نهێنیەکانی دیبلۆماتکارێك»

نووسینی: دکتۆر سەید حوسەینی موسەوییان

■ ئامادەکردنی: ئێرانناسی

دۆسیەی ئەتۆمی و پەیوەندییەکانی ئێران و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دوو ڕەهەندی گرنگی سیاسەتی دەرەوەی ئێرانن، پەیوەندییەکانی ئەمریکا و ئێران لە دووتوێی کتێبێکی سەید حوسەینی موسەوییاندا، لەژێرناونیشانی «ئێران و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا» دەخەینەڕوو.

گێڕانەوەی دیبلۆماتکارێکی ئێران لەسەر ئەم دۆسیەیە

مەلەفی ئەتۆمی ئێران لە ساڵانی (٢٠٠٢-٢٠١٥) بۆ ماوەی سیانزە ساڵ لەسەر مێزی گفتگۆی وڵاتانی زلهێزی جیهانیی بوو، لە ئێران هەرسێ باڵی ڕیفۆرمخوازی سەید محەمەدی خاتەمی و توندڕەوی مەحموودی ئەحمەدی نەژاد و باڵی میانڕەوی دکتۆر حەسەن ڕۆحانی لەسەر ئەم دۆسیەیە کاریان کردووە. ئەزموونی هەر سێ باڵی حوکمڕانی ئێران بە سەر ئەم دۆسیەوە دیارە. لە بەرامبەریشدا هەردوو پارتی سەرەکی لە ئەمریکا، کۆمارییەکان بە سەرۆکایەتی جۆرج بۆش و دیموکراتەکان بە سەرۆکایەتی باراک ئۆباما لەگەڵ دۆسیەی ئەتۆمی ئێران دەست وپەنجەیان نەرم کردووە. گێڕانەوەی موسەوییان بۆبەرنامە ئەتۆمییەکانی ئێران جیاوازە لەو نووسینانەی کە نووسراون. بە هۆکاری ئەوەی ئەم کتێبە لە بنەڕەتدا بە زمانی ئینگلیزی نووسراوە و لە لایەن «ڕەحمان قەهرەمانپوور» وەرگێڕدراوەتە سەرزمانی فارسی. شێوازی نووسینی ئەم کتێبە ئەکادیمییە و بۆ خوێنەری ئەمریکی نووسراوە. ناوەندی کارینگی بۆ ئاشتی نێودەوڵەتی لە ئەمریکا بە چاپی گەیاندووە. «جۆرج پرکۆویج» جێگری ئەم ناوەندە پێشەکییەکی لەسەر ئەم کتێبە نووسیوە و دەڵێت: ئەم کتێبە بە شێوەیەکی بەرچاو مێژووی هاوچەرخمان بۆ دەگێڕێتەوە.

سیانزە ساڵ کاری چڕ و پڕ لە دۆسیەی ئەتۆمی ئێران لە دە بەش و ئەنجام و ناوەڕۆکی ئەم کتێبە پێکدەهێنن. چوارچێوەی ئەم لێکۆڵینەوەیە (٢٠٠٢-٢٠١٥) و سەرەتای ڕێککەوتنی کۆتای بەرجام ((Joint Comprehensive Plan of Action پێکدەهێنێت.

ئەوەی گرنگە لەم لێکۆڵینەوەیەدا ڕێکارەکانی ڕووبەڕووبوونەی ئێرانە لە لایەن وڵاتانی جیهانیی بەرامبەر بە ئێران، کە دەرگامان بۆ ئاوەڵا دەکات لە تێگەیشتن لە جەمسەرەکانی پەیوەندی ئێران و وڵاتانی پەیوەندیدار بەم دۆسیەوە. کە لە چەند خاڵێکی گرنگدا خۆی دەبینێتەوە. خاوەن بڕیارەکان و لێکۆڵیارە نێودەوڵەتییەکان بۆ چارەسەرکردنی کێشەی ئەتۆمی ئێران پێشنیارەکانیان دەخەنەڕوو:

١. هێرشی پێشگیرانە بۆسەر ئێران و ناچارکردنی ئێران بەوەی چیدی دەستی بە چەکی ئەتۆمی نەگات. ئەم دیدگایە لە لایەن ناوەندە پەرگیرەکان و دەوڵەتی ئیسرائیل دەخرێتە ڕوو.
٢. کاریگەری خستنەسەر هەڵسوکەوتەکانی ئێران لە ڕێگەی گەمارۆ ئابوورییەکان و بەدواداچوونی سیاسەتی کۆنترۆڵکردنی ئێران. هەرچەندە ئەم سیاسەتە پاشان جێبەجێ کرا و ئەحمەدی نەژاد وەک

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

چەند پارچە کاغەزێکی بێنرخ ناوزەدی کردن، بەڵام پاشان دەرکەوت کە کاریگەری ڕووخێنەری بە سەر ئابووری ئێرانەوە بە جێهێشت.

٣. سیخوڕی کردن و ئەنجامدانی کاری تێکدەرانە لەسەر دامەزراوە ئەتۆمییەکانی ئێران و دروستکردنی لاسەنگی لەو دامەزراوانە. ئەم سیاسەتە لە لایەن ئیسرائیلیەکان و هەندێ جار ئەمریکییەکان جێبەجێ کراوە، وەک ئەو هێرشە سایبریانەی کە کرایە سەر وێستگەی ئەتۆمی بوشەهر لە لایەن ئەمریکاوە و هێرش کردنە سەر چەندین ناوەندی تری ئێران و کوشتنی چەندین کەسایەتی و زانای ئەتۆمی ئێران.

٤. هەڵکردن لە تەک چەکی ئەتۆمی ئێران و گرتنەبەری سیاسەتی کۆنترۆڵی ئێران لە سیاسەتی هەرێمایەتییەکانی و لەق کردن و بەربەست دانان بۆ هەژموونی ئێران بەسەر ناوچەکە و سیاسەتی جیهانیی. ئەم سیاسەتە تا ڕادەیەکی زۆرڕایەکی تیۆری و ئەکادیمییە، سیاسەتمەدارانی جیهانیی ئەم ڕێکارە بە پەسەند نازانن و نەیاری زۆری هەیە. سیاسەتی نێودەوڵەتی بەو ئاڕاستەیە هەنگاو دەنێت کە ئێران نابێت دەستی بە چەکی ئەتۆمی بگات.

٥. ڕێگە چارەی دیبلۆماسی، تا ئێستا ئەم ڕێگە چارەیە ڕاسترین و گونجاوترین بژاردەیە بۆ چارەسەرکردنی کێشەی ئەتۆمی ئێران.

موسەویان بە شێوازێکی بابەتییانە هەردوو ڕوانگەی جیهانیی ئێرانیی دەخاتەڕوو، لەبەر ئەم هۆکارەیە خوێندنەوەی کتێبەکە دەتوانێت وێنەیەکی دورست و تا ڕادەیەکی باش لەسەر دۆسیەی ئەتۆمی ئێران بنەخشێنێت. هەم لەسەرئاستی جیهانیی وهەم لەسەرئاستی ناوخۆیی ئێران بابەت ولێکۆڵینەوەی زۆرلەسەر ئەم بابەتە نووسراوە. بە تایبەت دوو نووسینی دکتۆر حەسەن ڕۆحانی لەسەردۆسیەی ئەتۆمی وکتێبی پێنج بەرگی کە بە سەرپەرشتی دکتۆر جەواد زەریف نووسراوە. بەڵام گێڕانەوەی موسەویان سوودبەخش دەبێت بۆ ناوەندەکانی ئەکادیمی و ئەوانەی خوازیاری بەکارهێنانی سەرچاوەی باوەڕپێکراون لەم دۆسیەدا. جیاواز لەوەی لە موسەویان خۆی ئەندامی دەستەی گفتوگۆکان بووە، گێڕانەوەکەی یادەوەری نووسین و ڕاپۆرت نییە، بەڵکو لێکۆڵینەوەیەکی وردی ئەکادیمییە. مێژووی گفتوگۆکانی ئێران وولاتانی جیهان بە دوو جەمسەری ئاژانسی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆمی وولاتانی زلهێزی جیهانی لە لایەک ویەکێتی ئەورووپا لە لایەکی دیکەن و ئەو ڕاستییەمان لا ئاشکرا دەکات، کە دۆسیەی ئەتۆمی ئێران بارێکی زۆرقوورسە بەسەرشانی دەوڵەتی ئێران و دەزگای دیبلۆماسی ئێرانییەوە.

ئەزموونی ئەم دۆسیە وتووێژەکانی پەیوەست بەم دۆسیە، لە ڕوانگەی حکومەتە جیاوازەکانی ئێران جێگای تێڕامانە. ئەزموونی ڕیفۆڕمخوازەکانی وەک هاشمی ڕەفسەنجانی و سەید محەمەدی خاتەمی، دەسپێکی کارکردنی ئێرانە لەگەڵ ئاژانسی وزە و ولاتانی وەک فەڕەنسا و بەریتانیا و ئەڵمانیا. هەوڵەکانی ولاتە یەکگرتووەکان بۆ پەلکێشکردنی ئەم دۆسیەیە بۆئەنجومەنی ئاسایش لەم قۆناغەدا بێ ئەنجام بوو. سیاسەتی هاریکاری نێودەوڵەتی ئێران و پاشان سیاسەتی ڕەواندنەوەی کێشە ناوچەییەکان ئەو دەرفەتەی

لەبەردەم ئێران ئاوەڵا کرد کە بگەڕێتەوە بۆ ئامێزی کۆمەڵەی گەلانی جیهان. دۆسیەی ئەتۆمی ئێرانیش لە پەراوێزی ئەم دۆخەدا توانی تا ڕادەیەکی باش لە ژێر چاودێری نێودەوڵەتی و ئاژانسی وزە بەرەوپێشچوونی زۆر بە خۆیەوە ببینێت. هەرچەندە ئەم سیاسەتانەی باڵی ڕیفۆرمخوازی ئێران پشتگیری جەماوەری زۆری بەدەستهێنا، بەڵام نەیارەکانیان لە ناوخۆی ئێران، بە شێوەیەکی بەربڵاو کەوتنە دژایەتی ئەم ڕەوتە، کە لە سەرەتادا لە ژێر ناونیشانی باڵی چەپ و پاشان باڵی ڕیفۆرمخواز خۆیان پێناسە کرد. جومگە سەرەکییەکانی دەسەڵاتی ناوخۆیی ئێران وەک سوپا و دەزگای ڕاگەیاندن و دەزگا ئەمنییەکانی وڵات لە پرۆسەی ئاڵوگۆڕی دەسەڵاتدا وەک خۆیان لە ژێر هەژموونی باڵی پەرگیری ئێراندا مانەوە. ئەم دۆخەش وایکرد کە سەید محەمەدی خاتەمی نائومێد لە پشتگیری ناوخۆیی دەسەڵاتەکانی تەسلیم بە حکومەتی ئەحمەدی نەژاد کرد کە پشتیوانی ڕابەری کۆماری ئیسلامیی لەگەڵ بوو.

مەحموودی ئەحمەدی نەژاد وەک کاراکتەرێکی سەرنجڕاکێش و جەنجاڵ هاتە سەر شانۆی سیاسەتی ناوخۆ و نێودەوڵەتی ئێران. سیاسەتی ئێران لەم قۆناغەدا سەخت و دژوار بوو. ئێران خوازیار نەبوو کە مل کەچی هەموو بڕیارەکان بێت. دۆسیەی ئەتۆمی ئێران گوازرایەوە بۆ ئەنجومەنی ئاسایش. کۆمەڵێک بڕیاری قوورس دژی ئێران دەرکران. گەمارۆی سەنگین خرایە سەر کەسایەتی و ئابووری ئێران و ناوەندەکانی پەیوەست بە دۆسیەوە. ئەحمەدی نەژاد ئەم بڕیارانەی بە هەند وەرنەگرت بەڵام پاشان کاریگەری بڕیارەکانی ئەنجومەنی ئاسایش بەسەر ئابووری ئێرانەوە دەرکەوتن. ئەمەش ئێرانی لە ڕووی نێودەوڵەتییەوە گۆشەگیر و لاواز کرد. حکومەتی هەشت ساڵەی ئەحمەدی نەژاد و درێژەکێشانی گفتوگۆکان بە چەند ڕێکەوتنێک کۆتایی پێهات، بەڵام نە خواستی ئێرانییەکانی تێر دەکرد و نە دڵنیایی تەواوی بە کۆمەڵگەی جیهانیی دەدا.

باڵی میانڕەوی ئێران بە سەرۆکایەتی سەید حەسەن ڕۆحانی دەرفەتی بۆ گفتگۆی ڕاستەوخۆ لەگەڵ وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ڕەخساند کە ئومێدێکی نوێی بەخشییە ئاڕاستە و داهاتووی دۆسیەی ئەتۆمی ئێران و کرانەوەی دەرگاکان بە ڕووی ئێراندا. زەمینەسازی بۆ ڕێککەوتنی کۆتایی لەگەڵ وڵاتانی جیهانیی، دۆسیەی ئەتۆمی ئێران فرەڕەهەند و ئاڵۆزە. ڕەهەندی سیاسی و دیبلۆماسی و یاسایی و تەکنیکی زۆری هەیە. توێژەر و نووسەری ئەم کتێبە بە شێوازێکی نەرم و سادە هەموو کەسێکی ئاسایی کە زانیارییەکی سەرەتایی لەسەر ئەم دۆسیەیە هەبێت دەتوانێت سوودی زۆری لێ ببینێت. کە ئەم ڕەهەندانە جێدەهێڵین بۆ خوێنەری کتێبەکە. سوودی زۆر لە سەرچاوە بیانی و ناوخۆییەکان وەرگیراوە. وەک سەرچاوەیەکی جێگای باوەڕ لە چەمکە بنچینەییەکان و قۆناغەکانی ئەم دۆسیەیە دەتوانرێت سوودی لێوەربگرین.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

چەمکناسی

ئێرانناسی

دەستووری کۆماری ئیسلامیی ئێران

(قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران)

■ ئامادەکردن: هەورامان فەریق

چوار دەیەیە کە شۆڕشی ١٩٧٩ی ئێران ڕوویداوە. هەر لەوکاتەوە بیر لە نووسینەوەی دەستوورێك بۆ ئەووڵاتە کرایەوە. بە گرتنەدەستی دەسەڵات لە لایەن ئەوڕەوت وگروپانەوە کە شۆڕشیان بەئیسلامیی کرد، ئاڕاستەی دەستوورەکەش بەرەو ئیسلامیبوون ڕۆشت. لەوکاتەوە تا هەنووکە ئەم دەستوورە ڕووبەڕووی مشتومڕ و ڕەخنەیەکی زۆربووەتەوە چ لە ناو بازنەی شۆڕش و چ لە دەرەوەی بازنەی شۆڕش. مەبەست لە نووسینی ئەم بابەتە تەنیا ناساندنی چەمکی دەستووری ئێرانە وەك ئەوەی کە نووسراوە ولایەنگرانی شۆڕشی ئیسلامی و دەستوورەکە خۆیان ئاماژەی پێدەکەن، نەك شیکردنەوە و شەنوکەوکردنی.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە
hewalname.com/ku

دەستووری کۆماری ئیسلامیی ئێران وەك هەموو دەستوورەکانی وڵاتانی جیهان ڕۆڵێکی گرنگی هەیە لە شێوازی حکومڕانی، جیهانبینی، سیاسەتڕێژی پیادەکردنی دەسەڵات و گەرەنتیکردنی بنەماکانی دیکەی کۆمەڵگە. دەستووری کۆماری ئێران بەم مۆدێلەی ئێستا یەکەمجارلە ساڵی ١٩٠٦ زایینی و پاش سەرهەڵدانی بزاڤی مەشروتە هاتووەتە ئاراوە کە یەکەم دەستووری لە مێژووی ئێراندا لێ بەرهەم هاتووە. بەڵام وادیارە کە ئەم دەستوورە لە ژێر کاریگەری دەستووری ١٨٣١ی بەلجیکا و دەستووری ١٨٧٩ی بولگاریادا بووە. بەسەرهەڵدانی شۆڕشی ١٩٧٩ی ئێران، دەستوورێکی نوێ نووسرایەوە کە لە ١٧٧ بنەما پێکدێت و ئەنجومەنی شارەزایان (مجلس خبرگان رهبری) کە کاری نووسینەوەی دەستووری لە ئەستۆ گرتووبوو[١]. دەستوورلەسەردوو پایەی سەرەکی ڕاوەستاوە؛ کۆماریی و ئیسلامیبوون. لە سەروبەندی شۆڕشدا و پاش پێکهێنانی شورای شۆڕش و دیاریکردنی سەرۆك وەزیران بۆ دەوڵەتێکی کاتی، ئایەتوڵڵا خومەینی فەرمانی ئەنجامدانی گشتپرسی دەرکرد. گشتپرسییەك کە دیاریکردنی سیستەمی سیاسی ئایندە، ئەنجامدانی هەڵبژاردنی ئەنجومەنی دامەزرێنەران، ئەنجومەی شورای ئیسلامیی و سەرۆککۆماریی لەخۆبگرێت. بۆیە لە ١٩٧٩/٧/٢١دا گشتپرسیی ئەنجام درا و٩٨.٢٪ خەڵك دەنگیان بە بەڵێ دا[٢].

بەڵام دواترودوای هەستکردن بە هەندێك کەموکورتی پێشنیازی پێداچوونەوە بە دەستووردا کرا. بنەمای حەفتاوسێی ڕەشنووسی دەستوورپەیوەست بوو بە پێداچوونەوە بە دەستووردا: هەرکاتێك ئەنجومەنی شورای نەتەوەیی پێداچوونەوە یان گۆڕینی یەك یان چەند بنەمایەك لە دەستووربە پێویست بزانێت دەکرێت بە زۆرینەی دوو لەسەرسێی دەنگەکان و پشتڕاستکردنەوەی، ڕابەر دەنگ لەسەرپێکهێنانی ئەنجومەنی شارەزایان بدات. ئەم ئەنجومەنە لە ٧٠ کەس لە مافپەروەران و موجتەهیدان لە پرسە ئیسلامییەکانە کە لە لایەن خەڵکەوە هەڵدەبژێردرێن ودەسەڵاتەکانیان سنووردارە بە هەمان بنەما یان بنەماگەلی دیاریکراو وبڕیارەکانیان بە دوو لەسەرسێی دەنگەکان متمانەپێکراو دەبێت[٣]. دوابەدوای دەرچوونی پەیامی ئایەتوڵڵا خومەینی، پەرلەمان دەستبەجێ پێنج نوێنەری پەرلەمان کە بریتیبوون لە هاشمیان، عباسعەلی عەمید زەنجانی، ئەسەدوڵڵا بەیات، نەجەفعەلی حەبیبی و سەید هادی خامنەیی هەڵبژارد ورەوانەی سەرۆککۆماری ئەوکات کرا. بەم شێوەیە یەکەمین دانیشتنی ئەنجومەنی پێداچوونەوە لە شوێنی سەرۆککۆماری پێکهات. ئەنجومەن خاوەنی چوارکۆمسیۆن بوو: یەکەم ڕابەری، دووەم دەسەڵاتی جێبەجێکردن، سێیەم دەسەڵاتی دادوەری و چوارەم کاروبارەکانی تر. ئەنجومەن دواجارلە ٤١ دانیشتندا تاوتوێی کرد و بەتێکڕا ٤٦ بنەما چاکسازی تێدا کرا و گۆڕانیان بەسەردا هات و دوو بنەمای ١٧٦و١٧٧ (پێداچوونەوەی دەستوور) زیاد کرا. دواترلە ڕێگەی گشتپرسییەوە دەقی دەستوورلەسەربنەمای چاکسازییەکان لە ڕێککەوتی ١٩٨٩/٨/٢٧ و دەنگی لە ٩٧٪ ی خەڵکی بەدەستهێنا[٤].

لە ڕوانگەی لایەنگرانی شۆڕشەوە، پایەی یەکەمی دەستووری ئێران کۆمارییە. کۆمارییەك کە لەسەر مۆدێلی خەڵکسالاری، ویستی مێژوویی گەلی ئێران و ئیسلامیبوون ڕاوەستاوە. بەڵام دەبێت ئەوەشمان لەبەرچاوبێت کە چەمکگەلی وەك کۆمارییەتی، ویست و دەنگی خەڵك جیاوازە لەو تێگەشتنەی کە لە ئەدەبیاتی سیاسی و یاسایی رۆژئاواییەکاندا باوە و بەکاریدەهێنن٥. پایەی دووەمی دەستوور، ڕەهەندی ئیسلامیبوونە کە بریتییە لە باوەڕی پتەوو لەمێژینە بە جێگیرکردنی حکومەتی ئیسلامی و دەسەڵاتی خودا لە وڵاتدا. دەسەڵاتی گەلیش بەواتای مافێك کە خودا سەبارەت بە دیاریکردنی ئازادانەی چارەنووس بە مرۆڤی بەخشیوە؛ ئەویش لە ڕێگەی هەر سێ دەسەڵاتەکەوە. سێ دەسەڵاتەکە بۆ دەستەبەرکردنی ئیسلامیبوونی سیستەمی ژێر چاودێری ویلایەتی فەقیهە کاردەکەن. لە لایەك ئەنجومەی پاسەوانی دەستوور ڕاستەوخۆو ناڕاستەوخۆ لە لایەن ڕابەرەوە دیاری دەکرێت، پارێزەری ئیسلامیبوونی سیستەم و دەستورە لە دەسەڵاتی یاسادانانداا. جێبەجێکردنی ئەم مافە لەسەربنەمای سیستەمی ئیمامەت و ویلایەتی ئەمرو بە چاودێری فەقیهی (جامع الشرایط)ی هەڵبژێردراو دەبێت. لە ڕوانگەی لایەنگرانی شۆڕشەوە حکومەتی ئیسلامی، بەرهەمی شوێنگەی چینایەتی و دەسەڵاتی تاکەکەسی یان بە کۆمەڵ نییە، بەڵکو هەڵقوڵاوی ئامانجی سیاسی نەتەوەیەکی هاوبیروڕا و هاوتایە کە خۆی ڕێك دەخات تاوەکو لە پرۆسەی گۆڕانی هزری و بیروباوەڕیدا ڕێگەی خۆی بەرەو ئامانجی کۆتایی (چوون بەرەو خوا) ئاوەڵا بکات. بنەمای دەسەڵاتدارییەتی بەوواتایە دێت کە دەسەڵاتداری سەرەکی، خودا، یاساکان و فەرمانەکانی خودان. هەروەك چۆن لە فیقهی شیعەدا هاتووە. هیچ دژیەکییەك لە نێوان فیقهی ئیسلامی و دەستووردا بە ئاڕاستەی دەسەڵاتی ئیسلامی بوونی نییە٦. دەستوور بەو شێوەیە کە لایەنگرانی شۆڕش بانگەشەی بۆ دەکەن، گرەنتی ڕەتکردنەوەی هەرجۆرە دیکتاتۆرییەتێکی هزری وکۆمەڵایەتی وقۆرخکردنی ئابووری دەکات[٧]. لێرەوە بۆ بەرچاوڕوونیی زیاتر ئاماژە بە چەند بنەمایەکی سەرەکی دەکەین کە هەڵبەت جێی مشتومڕی زۆرن و بە درێژایی چواردەیەی ڕابردوو هەندێك لەم بنەمایانە بۆ نموونە مافەکانی ژن، مافی کەمینەکان، ئایین و ئایینزاکانی تر، زمانی دایك و خۆپالاوتن بۆ سەرۆکایەتی کۆمارو دادوەریی[٨] ڕووبەڕووی ئاڵنگاری بوونەتەوە.

یەکێك لە بنەماکانی دەستوور ویلایەتی فەقیهی دادپەروەرە. سیستەمی داد لە دەستووری ئێراندا لەسەربنەمای دادپەروەریی ئیسلامی و ئاشنابوون بە ڕێسا وردە ئایینییەکان ڕاوەستاوە. دەستوورزەمینەی بەرجەستەبوونی ڕابەرایەتی فەقیهـ کە لە لایەن خەڵکەوە دەناسرێت (مدار الامور بید العلماء باللّه الامناء علی حلاله و حرامه) ئامادە دەکات تاوەکو گەرەنتی نەبوونی لادانی ڕێکخراوە جیاجیاکان لە ئەرکە ڕەسەنە ئیسلامییەکانی خۆی بێت. هەروەها سەبارەت بە ئابووری، دەستووروەها دەڕوانێتە ئابووری کە ئامرازە نەك ئامانج. لێرەوە ڕەخنە لە سیستەمەکانی دیکەی وەك ماتریالیزم دەگرێت کە ئامانج تیایاندا سوو و ماددەیە ولەم پێناوەدا دەبێتە هۆی کاولکاری و گەندەڵی و لەناوچوون. بەڵام لە ئیسلامدا ئەمە پێچەوانە دەبێتەوە.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە
hewalname.com/ku

سەبارەت بە ژن، دەستووروەها دەڕوانێتە ڕەگەزی ژن کە ئەرکی پەروەردەی مرۆڤ لە ئەستۆ دەگرێت و شانبەشانی پیاویش لە کایەکانی دیکەدا چالاکی دەنوێنێت.

یەکێکی ترلە بنەما سەرەکییەکانی دەستووری کۆماری ئیسلامیی ئێران، دیاریکردنی ڕابەر، دەسەڵاتەکان و مەرجەکانییەتی. کە لە بنەمای سەد و نۆیەمدا مەرجەکان لەمانەی خوارەوەدا کورت دەکاتەوە: یەکەم، هەبوونی زانستی پێویستی تایبەت بە فەتوا لە بوارە جۆراوجۆرەکاندا. دووەم، دادپەروەری و لەخواترسانی پێویست بۆ ڕابەرایەتی ئومەتی ئیسلام. سێیەم، ڕوانینی دروستی سیاسی و کۆمەڵایەتی، تەدبیر، ئازایەتی، بەڕێوەبردن و توانای پێویست بۆ ڕابەرایەتی[٩].

دەسەڵاتی جێبەجێکردن لەبەر گرنگییە تایبەتییەکەی پەیوەست بە جێبەجێکردنی فەرمان و ڕێسا ئیسلامییەکان لەپێناو گەیشتن بە پەیوەندییە دادپەروەرانە زاڵەکان بەسەر کۆمەڵگەدا، هەروەها ئەو پێویستییە چارەنووسسازەی کە بۆ زەمینەسازی گەیشتن بە ئامانجی کۆتایی ژیان هەیەتی دەبێت ڕێڕۆشنکەرەوەی بونیادنانی کۆمەڵگەی ئیسلامی بێت.

پەراوێز

١ - قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران؛ به همراه نظرات تفسیری شورای نگهبان (١٣٥٩-١٣٩٦) ، بر... تهیه وتنظیم محمد فتحی، کاظم کوهی اصفهانی، تهران: شورای نگهبان، پژوهشکده شورای نگهبان، ١٣٩٧ -) ص١٤.

٢ - قانون اساسی ازگذشته تاکنون وتاکید بر«جمهوریت» و«اسلامیت» (ccri.ac.ir)

٣ - باباپور گل افشانی محمدمهدی، سلطانی محمدمهدی، بررسی بازنگری قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران: فرآیند و دلایل تاخیرآن، فصلنامەی تخصصی علوم سیاسی، سال دوازدهم، شماره سی و پنجم، تابستان ١٣٩٥، ص١٥٨.

٤ - هەمان ١٦٧.

٥ - عمید زنجانی، عباسعلی، ١٣٦٢، مبانی فقعی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، تهران انتشارات جهاد دانشگاهی.

٦ - مرتضی الیاسی، تجلی حاکمیت الهی در اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامەی علمی . پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، سال چهاردهم، بهار ٩٦، شماره ٤٨

٧ - مرتضی الیاسی، تجلی حاکمیت الهی در اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامەی علمی . پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، سال چهاردهم، بهار ٩٦، شماره ٤٨.ص١٠

٨ - دکتراحسان شاکري خوئي، عذرا کامران آذر، حقوق سیاسي زنان درقانون اساسي جمهوري اسلامي ایران، زن و مطالعات خانواده ، سال هشتم شماره سي وششم تابستان ١٣٩، (ص ٨٥-٨٦)

٩ - قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران؛ به همراه نظرات تفسیری شورای نگهبان (١٣٥٩-١٣٩٦) ، بر... تهیه وتنظیم محمد فتحی، کاظم کوهی اصفهانی، تهران: شورای نگهبان، پژوهشکده شورای نگهبان، ١٣٩٧ -) ص٤١.

هەندێک لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی

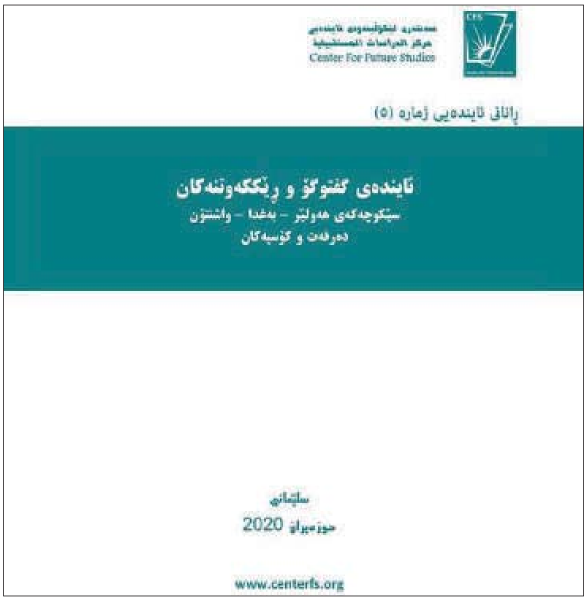
سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی
مركز الدراسات المستقبلية
Center For Future Studies

ڕانای ئایندەیی ژمارە (٥)

ئایندەی گفتوگۆ و ڕێککەوتنەکان
سێکوچکەکەی هەولێر - بەغدا - واشنتۆن
دەرفەت و کۆسپەکان

سلێمانی
حوزەیران 2020

www.centerfs.org

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی
مركز الدراسات المستقبلية
Center For Future Studies

ڕانای ئایندەیی ژمارە (١)

ئایندەی عێراق و هەرێم
لە گێژاوی پرسە هەنووکەییەکاندا
خۆپیشاندان، پێکهێنانەوەی حکومەت، پرۆژەی هەرێمی سوننەنشین و کشانەوەی ئەمریکا

شوبات ٢٠٢٠

www.centerfs.org

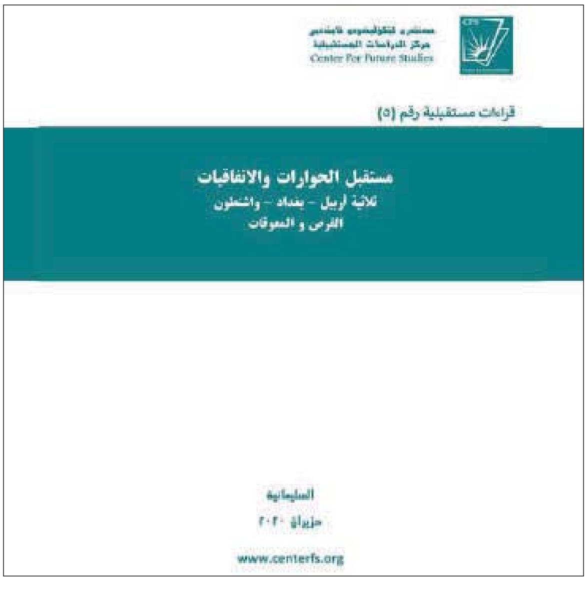
سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی
مركز الدراسات المستقبلية
Center For Future Studies

قراءات مستقبلية رقم (٥)

مستقبل الحوارات والاتفاقيات
ثلاثية أربيل - بغداد - واشنطن
الفرص و المعوقات

السليمانية
حزيران ٢٠٢٠

www.centerfs.org

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی
مركز الدراسات المستقبلية
Center For Future Studies

ڕانای ئایندەیی ژمارە (٢)

پرسە دژوارەکانی هەرێمی کوردستان و ئایندەی چاکسازیان
ڤایرۆسی کۆرۆنا و ئاسایشی تەندروستی، کۆنگرەکان و دیموکراسی ناوخۆیی پارتە سیاسیەکان

ئازار ٢٠٢٠

www.centerfs.org

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

English
كوردى
العربية
KIRKUK
دەربارەی ئێمە
توێژەران

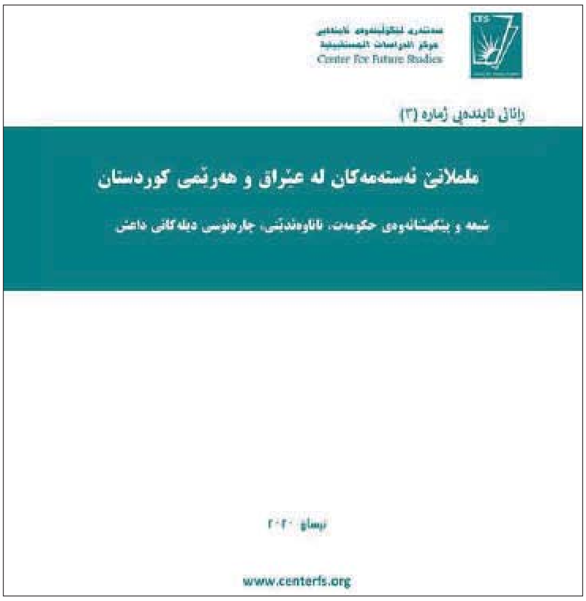
مەڵبەندی لێکۆڵینەوەی ئایندەیی
مركز الدراسات المستقبلية
Center For Future Studies
ڕانانی ئایندەیی ژمارە (٣)
ململانێ ئەستەمەکان لە عێراق و هەرێمی کوردستان
شیعە و پێکهێنانەوەی حکومەت، ئاڵاوەندێتی، چارەنوسی دیلەکانی داعش
نیسانی ٢٠٢٠
www.centerfs.org

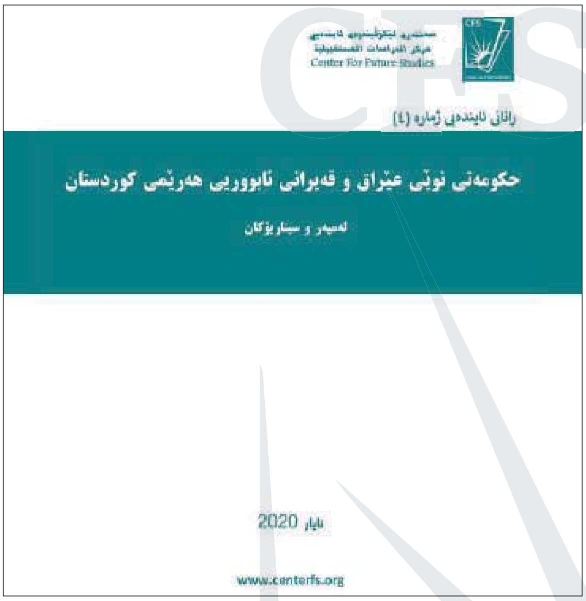
مەڵبەندی لێکۆڵینەوەی ئایندەیی
مركز الدراسات المستقبلية
Center For Future Studies
ڕانانی ئایندەیی ژمارە (٤)
حکومەتی نوێی عێراق و قەیرانی ئابووریی هەرێمی کوردستان
لەمپەر و سیناریۆکان
ئایار 2020
www.centerfs.org

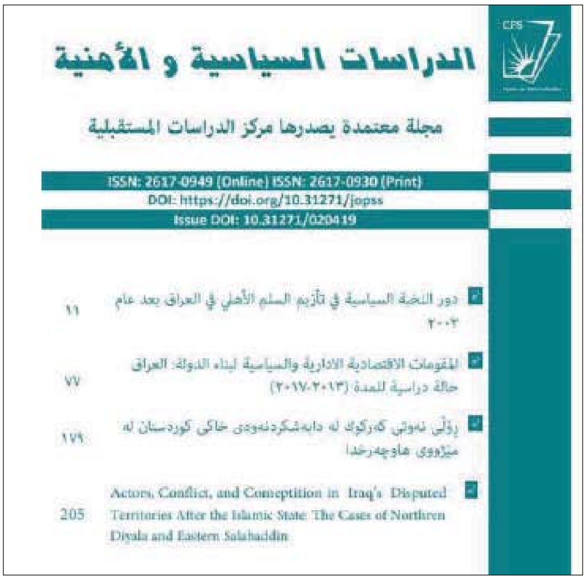
الدراسات السياسية و الأمنية
مجلة محكمة يصدرها مركز الدراسات المستقبلية
ISSN: 2617-0949 (Online) ISSN: 2617-0930 (Print)
DOI: https://doi.org/10.31271/jopss
Issue DOI: 10.31271/020419
دور النخبة السياسية في تأزيم السلم الأهلي في العراق بعد عام ٢٠٠٣ ١١
المقومات الاقتصادية الادارية والسياسية لبناء الدولة: العراق حالة دراسية للمدة (٢٠١٣-٢٠١٧) ٧٧
ڕۆڵی نەوتی کەرکوک لە دابەشکردنەوەی خاکی کوردستان لە مێژووی هاوچەرخدا ١٧٩
Actors, Conflict, and Competition in Iraq's Disputed Territories After the Islamic State: The Cases of Northren Diyala and Eastern Salahaddin 205

مەڵبەندی لێکۆڵینەوەی ئایندەیی
مركز الدراسات المستقبلية
Center For Future Studies
قراءات مستقبلية رقم (٥)
مستقبل الحوارات والاتفاقيات
ثلاثية اربيل – بغداد – واشنطن
الفرص و المعوقات
السليمانية
حزيران ٢٠٢٠
www.centerfs.org

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

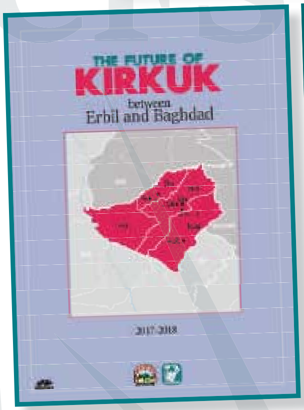

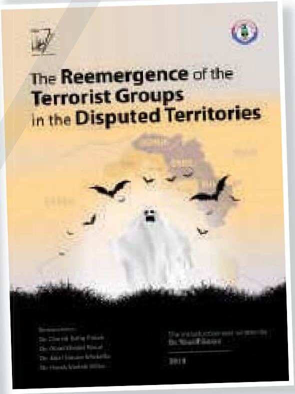

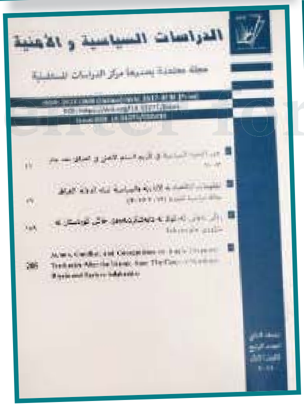

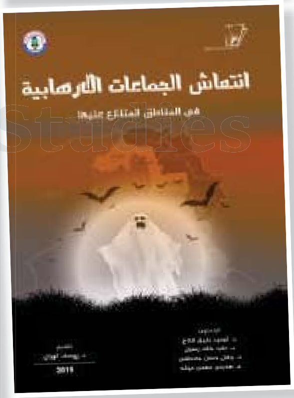

ئایندەناسی
لە پۆلەکانەوە تا پشت لاپتۆپەکان

ئایندەناسی
ناوچەکانی ماددەی ١٤٠

ئایندەناسی

ئایندەناسی
پۆست کۆرۆنا

ئایندەناسی
کوردستان لە تەنیشت شۆڕشی پیشەسازیی چوارەمەوە

ئایندەناسی
ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە ئاستانەی
گۆڕانکارییە نێودەوڵەتییەکاندا

ئایندەناسی
کورد و هاوسێکانی لە سەردەمی ئایندەدا

ئایندەناسی
پەیوەندییە داراییەکانی هەرێم و بەغدا

ئایندەناسی

ئایندەناسی

ئایندەناسی

ئایندەناسی

ئایندەناسی
شاری زیرەک لە هەرێمی کوردستان؛
لە بیرۆکەوە بۆ جێبەجێکردن

ئایندەناسی

ئایندەناسی

ئایندەناسی

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە
hewalname.com/ku

CFS

Center for Future Studies

گۆڤارێکە گرنگی بە توێژینەوەی ستراتیجی و ئایندەیی سەبارەت
بە ئێران دەدات، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی دەریدەکات

ژمارە (٧) ساڵی دووەم، نیسانی ٢٠٢٣